

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2019 рік
Випуск 22

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Гоцуляк В. В. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Дубінка-Гуца С. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Льницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Землюліна Н. І. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Карєв Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресніт О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габілітований, професор (Польща);
Священко З. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Стемпнік А. – доктор габілітований, професор (Польща);
Сінкевич Є. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Черевко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2018: 73.75
Cite Factor (Impact Factor 3.2)
Directory of Research Journals Indexing
Cosmos Impact Factor
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 1 від 05.09.2019 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2019
© Черкаський національний університет, 2019
© Автори статей, 2019

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2019 year
Issue 22

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

V. V. Hotsuliak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
L. O. Dubinka-Guschcha, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
V. I. Ihnytskyi, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
N. I. Zemziulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchytsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O.H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political Sciences, associate professor (Ukraine);
O.P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Z. V. Svyaschenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A.I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A.Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O.V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Šmigel, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2018: 73.75
Cite Factor (Impact Factor 3,2)
Directory of Research Journals Indexing
Cosmos Impact Factor
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association "Independent association of agricultural producers in the Chornobayivsky district", the honorary chairman of the I. M. Piddubny Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of "Dnipro" corporation

Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoryi Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine – 2011. – №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 1 from 05.09.2019).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство України за умов соціально-економічних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь другої половини XIX – першої третини XX ст.

<i>Земський Ю. С.</i> Міжнародний чинник спонукання Великої реформи 1861 року.....	5
<i>Ivashchenko V., Taranenko O.</i> Agricultural issues in Ukraine: the experience of the Ukrainian State in 1918 and in the modern period.....	10
<i>Ковальова Н. А.</i> Чернігівське повстання 1918 р.: спроба реалізації більшовицької ідеї селянської революції.....	15
<i>Компанієтс О., Morozov A.</i> Collective biography of the leaders of the rural rebellion movement of middle Dnipro region (1918 – 1920's).....	20
<i>Kornovenko S., Pasichna Y.</i> Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19 th and early 20 th centuries.....	24
<i>Міронова І. С.</i> Практика боротьби з алкоголізмом серед сільського населення Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.).....	30
<i>Motuz V.</i> The struggle against opportunism in the grassroots party-soviet institutions of the ukrainian countryside during the second “communist assault” (1928–1933).....	37
<i>Священко З. В.</i> Селянська громада в урядових проектах Російської імперії початку XX ст.....	42

Методологія та історіографія аграрної історії

<i>Zemzulina N.</i> The effect of social transformations in early XX century on the change of social activity forms of the peasant women in Ukraine.....	47
<i>Кузнець Т. В.</i> Впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині у висвітленні газети «Киевлянин».....	52
<i>Присяжнюк Ю. П.</i> Українське селянство Півдня України як об’єкт етнологічних студій (на матеріалах спогадів Є. Чикаленка).....	56
<i>Сінкевич Є. Г. П. І.</i> Лященко – дослідник процесів еволюції аграрних відносин у Російській імперії.....	61

Рецензії

<i>Масненко В. В.</i> «Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. – Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2019 – 554 с.».....	66
---	----

CONTENTS

The peasantry of Ukraine under the conditions of socio-economic transformations and socio-political upheavals of the second half of the nineteenth - first third of the twentieth century

<i>Zems'kyi Y.</i> International factor in abetment of the Great reform of 1861.....	5
<i>Ivashchenko V., Taranenko O.</i> Agricultural issues in Ukraine: the experience of the Ukrainian State in 1918 and in the modern period.....	10
<i>Kovalyova N.</i> Chernihiv rebellion of 1918: bolsheviks' attempt to implement the idea of the peasant revolution.....	15
<i>Kompaniets O., Morozov A.</i> Collective biography of the leaders of the rural rebellion movement of middle Dnipro region (1918 – 1920's).....	20
<i>Kornovenko S., Pasichna Y.</i> Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19 th and early 20 th centuries.....	24
<i>Mironova I.</i> The practice of combating alcohol abuse in the rural population of Southern Ukraine (second half of XIX – early XX centuries).....	30
<i>Motuz V.</i> The struggle against opportunism in the grassroots party-soviet institutions of the ukrainian countryside during the second “communist assault” (1928–1933).....	37
<i>Svyaschenko Z.</i> The peoples community in government projects of the Russian empire of the beginning of the XX century.....	42

Methodology and historiography of agrarian history

<i>Zemzyulina N.</i> The effect of social transformations in early XX century on the change of social activity forms of the peasant women in Ukraine.....	47
<i>Kuznets T.</i> Implementation of Stolypin agrarian reform in Uman region represented in the newspaper “Kievlianin”.....	52
<i>Prysiazhniuk Y.</i> Ukrainian peasantry in Southern Ukraine as an object of ethnological studies (based on Yevhen Chykalenko's memories).....	56
<i>Sinkevych Y. P. I.</i> Lyashchenko - researcher of the processes of evolution of agrarian relations in the Russian Empire.....	61

Reviews

<i>Masnenco V.</i> “Agrarian law of the period of the Ukrainian Revolution (1917-1921): collection of documents and materials / S. V. Kornovenko, A. G. Morozov, Yu. G. Pasichna. - Cherkasy: Chabanenko Yu. A., 2019. – 554 p. “.....	66
--	----

Селянство України за умов соціально-економічних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь другої половини XIX – першої третини XX ст.

The peasantry of Ukraine under the conditions of socio-economic transformations and socio-political upheavals of the second half of the nineteenth - first third of the twentieth century

УДК94(4)“18”:327

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-5-10

Ю. С. Земський

доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

МІЖНАРОДНИЙ ЧИННИК СПОНУКАННЯ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ*

У статті проаналізовано вплив зовнішньо-політичної кон'юнктури, що склалася навколо Російської імперії у середині XIX ст. на дії царату по закінченню Кримської війни. Розкрито зміст реформи 1861 р. у контексті проникнення зі Західної Європи в середовище освіченої частини російського суспільства критичних настроїв щодо політики самодержавства.

Ключові слова: реформа 1861 р., європейська громадськість, національні відчуття, міжнародний вплив, російський націоналізм.

Постановка проблеми. Велика реформа 1861 р. є досить широко вивченою як у ракурсі її передумов, так і перебігу та наслідків. Однак вона розглядається, зазвичай, у контексті внутрішньополітичних та економічних реалій, що склалися в Російській імперії станом на середину XIX ст. Водночас, значно ємкіше та скрупульозніше можна бачити її деталі, розглядаючи цю реформу на тлі загально-європейських процесів, що відбувалися у суспільно-політичній царині життя. Тим паче, такий ракурс є вочевидь важливим, коли згадати статус Російської імперії в міжнародних відносинах європейського континенту. Правлячий двір імперії, як і освічена частина його підданих, були надзвичайно чутливими щодо власного сприйняття елітами інших країн, а також репутацією, що поширювалася у шойно народжений (саме в той час) сфери так званої європейської громадської думки.

Події революції 1848 р. інтенсифікували громадянську активність у країнах Європи й більше того, європейські політики змушені були враховувати думку громадськості як у внутрішній політиці, так і у сфері міжнародних відносин. Однак для Російської імперії така громадянська активність була зовсім нехарактерною аж до Паризького миру 1856 р., коли Росія зазнала міжнародної ганьби за підсумками Кримської війни. Вибух критичних настроїв серед освіченої частини російського суспільства став тоді одним із найсуттєвіших каталізаторів реформування Російської імперії й, зокрема, проведення Великої реформи 1861 р.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика реформ у Російській імперії другої половини XIX ст., а щонайперше селянської реформи 1861 р. цілком об'єктивно продовжує залишатися в полі уваги сучасних дослідників у різних ракурсах її осягнення. Триває вивчення документальних джерел, залучаються напрацювання різних шкіл зарубіжної історіографії, виникають нові контексти розгляду цієї проблеми з огляду на синтез зв'язків різних наукових парадигм тощо. Найбільш авторитетними майданчиками публікацій цієї проблематики стали часописи «Український селянин», «Український історичний журнал», а також серійний збірник праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.». Серед дослідників Великої реформи 1861 р. та ширшої аграрної проблематики важливі напрацювання зробили О. Реєнт, С. Борисевич, С. Корновенко, В. Ігнатенко, Н. Темірова, Ю. Присяжнюк та інші.

Метою статті є з'ясування загального змісту міжнародної кон'юнктури, що склалася навколо Російської імперії станом на середину XIX ст. й зумовила стимулюючу роль щодо проведення реформи 1861 р.

Виклад основного матеріалу. Російська імперія XIX ст. за всієї своєї консервативності внутрішнього життя зберігала, водночас, постійну активність у сенсі втручання в політику всієї Європи. Після тріумфального входження російської армії на чолі з імператором Олександром I у Париж 1814 р. на чотири десятиліття Росія поновила свою впливовість на європейському континенті, де пам'ятали військово-політичну активність росіян іще з XVIII ст. Тож після

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

розгрому Наполеона, Росія знову повернула собі авторитетне право «допомагати» намісникам європейських престолів встановлювати «порядок» у межах їхніх володінь. Цій ідеї було підпорядковано, зокрема, створення Священного союзу (1815 р.) й Росія почувалася в тому «союзі трьох» одноосібним арбітром усієї європейської політики. «Російський государ без планів, без бажань, без приготувань, без задумів у своєму Царськосільському кабінеті ближче Карла V та Наполеона до їхньої мрії про ідеальну монархію», – писав у 1839 р. придворний історик та один із найкращих знавців тогочасної європейської політики Михайло Погодін [1, 13].

Однак такий погляд на Європу з Росії зовсім не збігався зі зустрічним баченням. «Європейці ненавидять Росію, – констатував той же М. Погодін у 1842 р., – офіцери, молодь, студенти марять про війну з Росією і складають стратегічні плани в газетах, друкують карикатури та інше» [2, 31]. Ще більше утвердилися такі настрої європейців після подій 1848 р.

Попри те, що та революція була однією із найменш успішних, бо вже за шість місяців стало зрозуміло, що повсюдно вона зазнає краху, а за півтора року в усіх країнах, окрім Франції, було відновлено скинуті режими – все ж, аби не повторилися подібні потрясіння, Європа впродовж наступних десятиліть почала стрімко змінюватися. Це була «весна народів», і як усяка весна, зауважував Е. Хобсбаум, вона швидко скінчилася, але залишила по собі результати [3, 21]. Європейські народи ще більше посилили свою громадянську активність, газетні публікації стали впливати на прийняття конкретних політичних рішень, правлячі кола європейських держав змушені були зважати на громадську думку.

Усе це цілком контрастувало зі «сплячою» Росією періоду правління Миколи I, де навіть з університетського навчання було вилучено філософію, аби молоді розуми не спокушались якимись «небезпечними» ідеями. Тож природно, що серед європейської громадськості традиційно циркулювало обговорення пристрасті росіян до завоювань, висміювалася нехіть дворянства до здобуття освіти та практично повна неграмотність селян, засуджувалися порядки кріпосного права, жорстокість у ставленні до солдат в армії та до кріпаків у помістях тощо. На тлі загальноєвропейських процесів російська дійсність справляла враження не лише архаїчності, але й ворожої загрози, тому російський режим Миколи I було названо «жандармом Європи». Уже на початку 1850-х рр. М. Погодін визнавав: «Росіянину практично неможливо подорожувати, не піддаючись чуливим образам, що не мають жодних меж. Народи бачать в Росії, у її могутності головний захист власних, зневажених їм урядів, й вони злостують через втручання у їхні внутрішні справи» [4, 55 зв.]

За такого протистояння із громадською думкою Заходу, Кримська (або Східна) війна, що була спровокована російською дипломатією, видавалася росіянам чимось настільки жаданим, що повинна була відбутися обов'язково і якнайшвидше. Російським патріотам не терпілося довести усім своїм «недоброзичливцям», що саме вони вболівають за правду, й саме вони є втіленням справедливості, й тільки вони мають моральне право встановити «богоугодний» порядок у вгрозілих інтригах, наскрізь грішній та вічно невдячній стосовно до Росії Європі.

Такі настрої росіян постали в усіх їхніх заявах, що виголошувалися з початком війни.

Глава російських слов'янофілів К. Аксаков у лютому 1854 р. писав, що росіяни не мають права боятися, бо з ними Божа правда. «На нас збирається вся Європа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без домішки іноземних союзників, не дуже вірних» [5, 7 зв.-8]. Не менш патетична самовпевненість звучала в тому ж часі з вуст офіційного історика О. Попова: «З якою настороженою увагою кожен справжній росіянин перебував у передчутті на довгоочікувану звістку про війну з турками! Благоговійно перехрестившись, кожен читав маніфест 21 жовтня, усвідомлюючи, що нарешті прийшов роковий час...» [6, 13 зв.-14 зв.]

Проте після повного програшу та Паризького конгресу, де в березні 1856 р. був підписаний ганебний для «величі» Росії мир, настрої росіян різко змінилися. Задля пом'якшення «незручності становища», наближені до двору тоді ж почали активно говорити, що тепер Росія планує зайнятися своїми внутрішніми справами, реформуватися. Новопризначений тоді російський канцлер, князь О. Горчаков через дипломатичні представництва прагнув просунути ідею, що «підписаний в Парижі мир є початком нової політичної ери... Імператор бажає жити зі всіма в добрій згоді» [7, 252–253].

Такі елейні слова були своєрідною передмовою до поступок, полегшень, дозволів, реабілітацій – власне, лібералізму, який став логічно вимушеною за вказаних обставин поведінкою всієї владної імперської машини. Як зазначає російська дослідниця Л. Захарова: «Олександр II став на шлях визвольних реформ не з причини власних переконань, а як військова людина на троні, усвідомивши «уроки» Кримської війни, як імператор і самодержавець, для якого понад усе були престиж і величність держави» [8, 177].

Можна стверджувати, що з початку правління Олександра II певний час самі обставини керували ним і спрямовували його до реформ. Тож коронація Олександра II у серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в'язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників польського Листопадового повстання 1830–31 рр. Тоді ж було скасовано, запроваджену Миколою I заборону на закордонні поїздки, а також знижено плату за паспорти. Припинено було контроль за університетами. Зрештою, за вимогою часу, Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній до активних зусиль із підготовки та вирішення селянського питання.

Відомо, що Велика реформа 1861 р. «народжувалася» досить складно. Красномовною в цьому сенсі є промова Олександра II, виголошена на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р.: «Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і поміщиками, на жаль, існують і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною, а тому на багато краще, щоб це відбулося згори, а не знизу» [9, 2].

Зрозуміло, що, маючи дворянство за соціальну опору власного правління, самодержець остерігався викликати їхнє невдоволення, а отже й змушений був «пояснювати» їм, що альтернативи звільненню селян вже не існує. Водночас, через довірих людей цар змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній (в складі яких переважали антиреформаторські настрої) до активніших зусиль у підготовці та вирішенні селянського питання.

Проте сама природа самодержавства, тобто необмежена нічим влада монарха, спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Цього якраз найбільше й бажав Олександр II і про це він оголосив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні Державної ради новий самодержець визнав себе послідовником «бажан та бачень» своїх августійших попередників – «Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька», а на прийомі дипломатичних представників у Зимовому палаці 23 лютого завірив, що буде «наполегливо дотримуватися політичних принципів батька і дядька (Миколи I і Олександра I) – принципів Священного союзу» [8, 177]. Тому не потрібно впадати в ілюзії щодо поведінки та «реформаторської рішучості» Олександра II. Як слушно зазначає Р. Пірсон, за жодних історичних обставин самодержці не робили добровільних поступок, які могли б призвести до виникнення чогось, що нагадувало б «договірні права» – угоду між сувереном і народом, яка з'єднавала б ці сторони взаємними обов'язками [10, 44]. Традиції нічим не обмеженої влади перешкождали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури, адже самодержець особисто жалував (власне – *дарував* усім підданим) і закони, і права, і повноваження, а тому все це було лише ласкою царя. Інакше кажучи, проведення реформ свідчить, що вони стали необхідними для самодержавства.

Найбільш істотним рушієм реформаторства другої половини XIX ст. в Російській імперії була, звісно, поразка у Кримській війні (1853-1856 рр.) Вона означила архаїчну відсталість економіки Російської імперії, а відтак – потребу в її модернізації. Однак не менш важливо – ця поразка суттєво підірвала авторитет самодержавства у міжнародних відносинах та перед власними підданими. Саме під впливом європейських свобод та їхньої ж критики в російському суспільстві розпочалися палкі дискусії навколо усіх без винятку проблем, що потребували нагального вирішення, а водночас прийшло усвідомлення, що «велич» Росії, яку витворив Микола I, була втрачена, насправді – Росія відстала, архаїчна, зі засиллям азійських пережитків, а отже потрібно все змінювати.

Звісно, що реформ потребували усі сфери життя. Серед найбільш болючого – рабство кріпосного права, а разом з ним – тотальна неграмотність та повна аполітичність селянства (страх, забитість, нерозуміння та байдужість до питань громадського життя), а водночас, з іншого боку, – необмежене свавілля поміщиків та чиновництва.

Не менш важливим чином російські реформи підштовхувалися також націоналізаційними процесами, що відбувалися у XIX ст. на теренах Європи. Власне трансформація європейських

суспільств у нації після «Весни народів» спричинилася до появи подібного процесу і в Російській імперії. Нагадаймо, що саме тоді, за умов ослаблення імперії, вчергове активізувався національний рух поляків (який уже з весни 1860 р. вилився у вуличні протистояння у Варшаві навіть із людськими жертвами) за відновлення своєї держави в кордонах 1772 р. Саме остання обставина розбурхала національні почуття росіян, вони обурилися такими претензіями поляків й – що важливо було для самодержавства – російська активна громадськість переклочила свою увагу та силу на «польську загрозу». Отже, замість критики царату із вимогами до нього щодо реформування імперії, росіяни взялися за боротьбу з польськими зазіханнями на «єдність і неподільність» імперії. За таких обставин влада дуже швидко усвідомила, що націоналізм є справжньою, реальною, дієвою силою й уже відкрито й сміливо також заговорила про «загрози вітчизні», а отже про першочергову необхідність її захищати. Таким чином, російська активна громадськість була «переведена» на позиції «офіційного» проімперського націоналізму.

Важливо також нагадати, що на теренах Українського Правобережжя, а також у Білорусі й Литві значна частина шляхти-дворян була поляками. Ці дворяни, які вважалися (за законами станових порядків імперії) опорою царату, стали раптом його ворогами й загрозою єдності держави. Тож звісно, влада імперії «згадала», що на тих теренах є мільйони селян «русского народу» (концепція «руськості», як єдності велико-, мало- та білоросів створена була ще на початку XIX ст.). Отже, владі імперії потрібно було єднатися з простоліудом, аби протистояти частині дворян – це і була трансформація від станових до націоналізаційних основ організації життя імперії. Звісно, аби це стало можливим, тому простоліуду належало надати свободу, права вільних людей. Таким чином, звільнення з кріпацтва селян стало необхідним ще й задля посилення «всенародного руського» спротиву непокірній польській шляхті.

Проте, можна також стверджувати, що династія Романових (ні тоді, ні пізніше) не мала в політиці націоналізації настроїв росіян (а також українців й білоросів, яких теж зараховували до числа «руських») чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожний із імператорів другої половини XIX – початку XX ст. поведився в колі цих проблем, не успадкуючи досвіду попередника, тому в різному часі «офіційний» націоналізм набував різного обличчя, а крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе також кілька різних типів «народного» – «громадянського» націоналізму, які репрезентувалися окремими політичними проектами. А. Каппелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемітський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, зважаючи на це, завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках зарахування: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси) або 4) усі східні слов'яни (тобто, велико-, мало- та білороси), в дусі традиційного значення поняття Русь [11, 186-187].

Отже, втрата авторитету та невпевненість у діях імперської влади в процесі зростання громадської активності перших років правління Олександра II підштовхнули офіційні кола до розуміння, що без

націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячим двором та суспільством. Більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії. До того ж, оскільки в ліберальні (по суті антисамодержавні) настрої «впадала» частина освіченої російської громадськості, власне частина дворян (головної соціальної опори царя за становими законами самодержавства), то тепер до цих дворян вже не могло бути повної довіри. Отже, повинна була з'явитися нова сила, на яку міг би опертися правлячий двір.

У цьому контексті Велика реформа 1861 р. була не просто реформою дарування селянам «свободи» та незалежнення їх від волі дворян-поміщиків, ця реформа формувала саме ту нову силу опори царя. Після неї вже не суто дворянство, а увесь народ (щонайперше селянський простолюд) мав проникнутися почуттям любові до самодержця, відданості йому та готовності на жертвність за його покликом, оскільки в його особі концентрувався зміст «турботливого опікуна», «люблячого батька», що піклується за «своїх людей», він «визволитель від кріпацтва» та «справедливий суддя». Отже, його діяльність спрямована на забезпечення «добра для всього народу», а його рішення є «священними». Так з'явився офіційний, проімперський російський націоналізм.

Посиленню позиції самодержця «в очах свого народу» сприяла також поява сил «ворожих» інтересам самодержця-імперії-вітчизни. Звісно, що роль такої сили, щонайперше, зіграли поляки. В різних сферах російського суспільства: серед вищих сановників, чиновників, представників «патріотичної» – промонархічної громадськості, – з'явилися «прозоріння», що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї серед народу та навертаючи на свою сторону ті верстви простолюду, які так старанно «обробляє» польська шляхта, аби «організувати» їх як своїх союзників.

Про це, зокрема, йшлося в записці «Про засоби зросійщення Західного краю», підготовленої міністром внутрішніх справ П. Валувим: «...Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп [йдеться, звісно, про викуп землі – Ю.З.] на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, опираючи їхню роботу на утвердження рускої народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства» [12, 2-7 зв.] Далі П. Валувєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [12, 12 зв.]

Удаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму й усіх «прогресивних» реформ, разом із селянським звільненням 1861 р. (про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії), викрив іще у 1867 р. К. Маркс. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім'ї цивілізованих народів, писав К. Маркс. Насправді «...воно [звільнення селян – Ю.З.] врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало общинну власність російських селян, роз'єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азіатського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній [селян – Ю.З.] моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості [йдеться про «рух тверезості», започаткований у 1859 р. з ініціативи священників, що охопив ряд західних губерній імперії, в тому числі Українського Правобережжя, але був заборонений владою [13] – Ю.З.], які прагнули врятувати московита від того, що Фейєрбах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо, які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя» [14].

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, К. Маркс говорив ні про що інше, як про націоналізацію політики Російською імперією, яка засобами самореформування 1860-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлиденного селянства. У відповідь селянство кожний найменший крок влади на поліпшення свого життя розцінювало як величезну ласку та добротність царя, а отже маси простолюду від тоді стали базовою соціальною опорою імперської політики.

Нетрадиційно трактував наслідки реформи 1861 р. також відомий російський шовініст та публіцист М. Катков. Усупереч її звичному тлумаченню, як дарування свободи селянам, він стверджував, що насправді з цією реформою відбулося знищення останнього обмеження влади самодержця. Влада поміщиків над селянами суперечила сутнісній природі самодержавства, яке не могло миритися із наявністю будь-якої влади, що походить не від нього, а отже, імператор покінчив із несправедливістю і став насправді повноцінним самодержцем [15, 287].

Таким чином, під впливом націоналізаційних процесів, що відбувалися у Західній Європі після подій революції 1848 р., Велика реформа 1861 р. започаткувала в історії Російської імперії впровадження нової технології правління. На зміну неподільному пануванню станових принципів, за якими самодержець опирався у своїй політиці на панівні верстви, почав застосовуватися ще й принцип «проімперської» націоналізації свідомості мас. Задля цього імперія повсякчас вишукувала «ворогів», «праведна» боротьба з якими слугувала засобом «єднання» народу навколо самодержця та інтересів імперії. Гарантом надійності дії проімперської націоналізації було (усіма силами пропаганди впроваджуване) переконання, що поняття імперія та

вітчизна є тотожними. Отже, боротьба за імперію та самодержцтво-імператора є суть патріотизмом.

Водночас, процес викупу землі селянами імперії, як відомо, затягнувся аж до початку XX ст., а тому на той же час затягнувся й процес поширення на селян громадянських прав. Тож Російська імперія так і залишилася станом за принципами своєї організації, а селяни так і не усвідомили себе громадянами – суспільством, а через нерозвинутість громадянських відносин та негарантованість громадянських свобод усі спроби обмежити владу самодержцтва впродовж усього XIX ст. легко поборювалися владою. Специфічна форма політичного режиму самодержавної імперії «виховала собі» специфічне суспільство – переважаюча частина якого (селяни) не мала громадянських прав, не розуміла їхньої значущості та цінності, а відтак і не прагнула їх мати. Користуючись «сліпим» патріотизмом своїх підданих, що ґрунтувався на завжди чутливих протиріччях національних інтересів, імперія аж до останнього часу існування повсякчас вміло мобілізувала їх на свій захист.

Висновки. Недоброзичливе ставлення європейської громадськості до практики втручання Російської імперії у внутрішньополітичні процеси їхніх країн, а також ослаблення політичного впливу Росії за результатами програшу в Кримській війні стало каталізатором політичної активізації освіченої частини російського соціуму. Однак, природні процеси трансформації суспільств у нації, що відбувалися у Європі під час боротьби окремих народів за свої громадянські права в Російській імперії було використано як технологічний прийом, як інструмент для самозбереження та підсилення влади. Національні почуття збурювалися правлячими колами царату серед усіх верств росіян, аби вони мали ілюзію єдності зі своїм самодержцем, як головним репрезентантом державної влади, але в жодному разі це не мало нічого спільного з перетвореннями під час формування націй на Заході, де головною ознакою суспільства-нації стала політична суб'єктність кожного із її членів. Таким чином, Велика реформа 1861 р. була суттєво спонукувана активною частиною російської громадськості під впливом тогочасної втрати Росією авторитету в міжнародних відносинах. Проте ця реформа була політично використана царатом задля розширення власного опертя на селянську верству й позбавлення себе, тим самим, необхідності догоджати дворянству.

Список використаної літератури та джерел:

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі: ІР НБУ), Ф. І, Спр. 6836. Погодін М. [Без назви] (1838 г.), Арк. 1-18.
2. ІР НБУ, Ф. І, Спр. 6836. Второе донесение профессора Погодина министру народного просвещения о Славянах. (1842 г.), Арк. 19-45.
3. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848 – 1875. Ростов на Дону : Изд-во Феникс, 1999. 480 с.
4. ІР НБУ, Ф. І, Спр. 6836. Погодін М. Взгляд на Русскую политику в нынешнем столетии, Арк. 46-97.
5. ІР НБУ, Ф. 160, Спр. 265. Аксаков К. Об отношениях между Россией и Западом (8 февраля 1854 г.), 12 арк.
6. ІР НБУ, Ф. 160, Спр. 289. Попов А. Записка о войне с Турцией (1854 г.), 24 арк.
7. Татищев С. Император Александр II, его жизнь и царствование : в 2 кн. Москва, 1996. Кн. 1. 608 с.
8. Захарова Л. Александр II. *Российские самодержцы (1801-*

1917). Москва : Международные отношения, 1993. С. 159-214.

9. ІР НБУ, Ф. І, Спр. 13904. Секретные письма кн. Василия Долгорукова гр. А.А. Закревскому по поводу текста речи, произнесенной Александром II губернскому и уездным предводителям дворянства в Москве 30 марта 1856 г. Слова Государя Императора, сказанные губернскому и уездным предводителям 30 марта 1856 г., 2 арк.
10. Пирсон Реймонд. Привилегии, права и руссификация. *Ab imperio*. 2003. № 3. С. 35-56.
11. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між “французькою” та “британською” стратегією. *Схід-Захід*. 2001. №4. С. 174-221.
12. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург, Ф. 908, Оп. 1, Спр. 185. Всеподданейшее представление Валуева и записка в Западный Комитет о средствах обрусения Западного края, 29 арк.
13. Земський Ю. Позиція священників та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини XIX ст. на Поділлі. *Історія релігій в Україні*. Львів : Логос, 2005. Кн. 1. С. 256-262.
14. Маркс К. Промова на польському мітингу в Лондоні 22. I. 1867 р. *Зібрання творів*. Київ, 1963. Т. 16. С. 200-202.
15. Будницький О. О сословном и национальном вопросе в императорской России. *Ab imperio*. 2001. № 3. С. 275-297.

References:

1. Pohodin, M. (1838). [Bez nazvy]. *Instytut Rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny imeni V. Vernads'koho (dali IR NBU)*. I, 6836, 1-18. [in Russian].
2. Vtoroe donesenie professora Pohodina ministru narodnoho prosveshcheniya o Slavyanakh (1842). *IR NBU*. I, 6836, 19-45. [in Russian].
3. Khobsbaum, E. (1999). *Vek kapitala. 1848 – 1875*. Rostov n/D: Izd-vo Feniks. 480. [in Russian].
4. Pohodin, M. (1854). *Vzhlyad na Russkuyu politiku v nyneshnem stoletyi*. *IR NBU*. I, 6836, 46-97. [in Russian].
5. Aksakov, K. (1854). *Ob otnosheniyakh mezhdru Rossiei i Zapadom (8 fevralya)*. *IR NBU*. 160, 265. 12. [in Russian].
6. Popov, A. (1854). *Zapyska o voyne s Turtsiey*. *IR NBU*. 160, 289. 24. [in Russian].
7. Tatischchev, S. (1996). *Imperator Aleksandr II, eho zhyzn' i tsarstvovanie*. V 2-khn. Moskva, 1. 608. [in Russian].
8. Zakharova, L.H. (1993). *Aleksandr II. Rossiyskie samoderzhtsy 1801 – 1917*. Moskva. 159-214. [in Russian].
9. *Sekretnye pis'ma kn. Vasiliya Dolgorukova hr. A.A. Zakrevskomu po povodu teksta rechy, proiznesionnoy Aleksandrom II hubernskomu i uezdnyim predvoditelyam dvoryanstva v Moskve 30 marta. (1856)*. *Slova Hosudarya Imperatora, skazannye hubernskomu i uezdnyim predvoditelyam 30 marta 1856*. *IR NBU*. I, 13904. 2. [in Russian].
10. Pirson, R. (2003). *Privilehiy, prava i russifikatsiya*. *Ab imperio*, 3. 35-56. [in Russian].
11. Miller, O. (2001). *Polityka vlady i rosiys'koho natsionalizmu v ukrayins'komu pytanni – nezroblenyi vybir mizh “frantsuz'koyu” ta “brytans'koyu” stratehiyeyu*. *Skhid-Zakhid*, 4. 174-221. [in Ukrainian].
12. *Vsepoddaneyshee predstavlenie Valueva i zapyska v Zapadnyy Komitet o sredstvakh obrusenniya Zapadnoho kraja. (1860)*. *Rosiys'kyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv, m. Sankt-Peterburh*, 908, 1, 185. 29. [in Russian].
13. Zems'kyi, Y. (2005). *Pozytsiya svyashchenykyv ta ofitsynoyi vlady Rosiys'koyi imperiyi u rusi tverezosti seredyiny XIX st. na Podilli. Istoriya relihiy v Ukrayini. Naukovyi shchorichnyk. L'viv*, 1. 256-262. [in Ukrainian].
14. Marks, K. (1963). *Promova na pol's'komu mitynhu v Londoni 22. I. 1867 r. Zibrannya tvoriv*, 16. 200-202. [in Ukrainian].
15. Budnyskiy, O. (2001). *O soslovnom i natsional'nom voprose v imperatorskoy Rossii*. *Ab imperio*, 3. 275-297. [in Russian].

Y. Zems'kyi

UDC 349.4(477)(09):94(477)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-10-15**INTERNATIONAL FACTOR IN ABETMENT
OF THE GREAT REFORM OF 1861**

Introduction. The Great reform of 1861 has been extensively studied, both in terms of its preconditions and in its course and consequences. However, it is usually considered in the context of the internal political and economic realities existing in the Russian Empire as of the mid-19th century. In the meantime, one can see its details much more capaciously and scrupulously, considering this reform against the backdrop of pan-European processes taking place in the socio-political realm of life. Moreover, such a perspective is obviously important when one considers the status of the Russian Empire in the international relations of the European continent. The ruling court of the empire, as well as the educated part of its subjects, were extremely sensitive to their own perceptions by the elites of other countries, as well as to the reputation that had spread in the newly born (at that time) sphere of so-called European public opinion.

The events of Revolution in 1848 intensified civic activity in the countries of Europe and, moreover, European politicians were compelled to take into account the public opinion in both domestic politics and in the sphere of international relations. However, for the Russian Empire, such civic activity was not peculiar until the event of Paris Peace in 1856, when Russia suffered from international shame for results of the Crimean War. The explosion of critical sentiment among the educated part of Russian society then became one of the most significant catalysts for reforming the Russian Empire, and in particular, for carrying out the Great Reform in 1861.

Purpose is to find out the general content of international situation that formed around the Russian Empire as of the mid-19th century and provided a stimulating role for carrying out the 1861 reform.

Results. Still long before the Crimean War, and even more so during its course, perception of Russian politics in the circles of the Western European community was extremely negative. The same sentiment regarding the politics of autocracy spread also among the Russians themselves from the second half of the 50s in 19th century. Therefore, despite of the Alexander II statements at the accession to the throne about the continuation of his predecessors' policy and even open denying of plans to abolish serfdom by him, political circumstances forced him to change his mind and organize the Great Reform of 1861.

Conclusions. The natural processes of transformation of societies into nations, which took place in Europe during the struggle of individual peoples for their civil rights – in the Russian Empire was used as a technological method, as a tool for self-preservation and empowerment. National sentiments were stirred by the tsarist ruling circles among all groups of the Russians, so that people got the illusion of oneness with their autocrat as the main representative of state power. But in no way did it have anything to do with the changes in the formation of nations in the West, where the main feature of society-nation became the political subjectivity of each of its members. Thus, the Great Reform of 1861 was substantially driven by an active part of the Russian public, influenced by Russia's loss of authority in international relations at that time. However, tsarism used this reform politically to extend its own reliance on the peasantry and deprive itself from the need to please the nobility.

Keywords: 1861 reform, European public, national feelings, international influence, Russian nationalism.

V. Ivashchenko

*candidate of Historical Sciences, associate Professor,
Associate Professor of the Department of Intellectual
Property and Civil Law disciplines of Bogdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3230-8304>

O. Taranenko

*candidate of Historical Sciences, associate Professor,
Associate Professor of the Department of Intellectual
Property and Civil Law disciplines of Bogdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5218-9763>

**AGRICULTURAL ISSUES IN UKRAINE: THE
EXPERIENCE OF THE UKRAINIAN STATE IN
1918 AND IN THE MODERN PERIOD***

The article is devoted to the study of the solution of the agrarian question in the Ukrainian State in 1918 and in modern Ukraine. The authors analyzed the content of the agrarian legislation in the Hetmanate period and on the basis of the study of sources and scientific literature, it was found out the common and different from the current agrarian legislation in Ukraine.

Keywords: agrarian question, Hetmanate in 1918, Council of Ministers, peasantry, agrarian reform, State Land Bank.

Problem statement. The agrarian question is a fundamental factor and a cornerstone of social relations. Trying to resolve it for a long period of time gives the rise to controversy, debate, reform, and sometimes even war. In connection with finding ways to effectively solve the legal problems of the current agrarian issue in Ukraine, the historical experience of drafting of domestic legislation in the agrarian sphere it attracts the attention of researchers. After all, in the earlier stages of historical development, one can always find similar contemporary problems that have already been solved. Against this background, an analysis of the historical experience of regulating of agrarian relations makes it possible to accumulate an initial empirical database, on the basis of which modern legal scholars can create an optimal model of legislative regulation of such relations, taking into account the mistakes and achievements that have been made in the past. Thus, the topic of research that is the agrarian reform of Hetman P. Skoropadsky is updated in view of the complex processes of land relations reform in modern Ukraine.

Some experience in solving the agrarian question can be found in modern Ukrainian legislation. Yes of course, according to the Art. 14 of the Constitution of Ukraine, land is the main national treasure, which is under the special protection of the state [1]. According to Art. 1 of the Land Code of Ukraine, it guaranteed ownership of land. The use of land ownership cannot harm the rights and freedoms of citizens, the interests of society, impair the environmental situation and the natural qualities of the land [2].

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

Despite the guarantee of property rights, the state has not yet established a proper mechanism for the realization of property rights to the land allotment. Constantly introducing a moratorium on the sale of agricultural land. Therefore, it is urgent to solve the land issue for the current government.

Research analysis. A positive phenomenon in contemporary Ukrainian historiography is the emergence of works in which researchers have abstracted from the stereotypical assessments of the Ukrainian State and the personality of Hetman P. Skoropadsky. It is important that the agrarian reform received special coverage at the dissertation level. So, in particular, P. Skoropadsky's agrarian policy is covered as a component of economic policy, or even more broadly, of the internal policies of the Ukrainian governments from 1917 to 1921. [5]. The first comprehensive study of this important and complex topic is the dissertation of G. Terela «Agrarian Policy of the Ukrainian State of P. Skoropadsky» [6].

In the extremely heterogeneous and genre-rich historiography of the Ukrainian State in 1918, its agrarian policy is ambiguous and sometimes diametrically opposed. Some researchers positively evaluate the hetman's intentions to reform in favor of the landless peasants and thus to create a strong social base for the Hetmanate [7]. The other part argues that agrarian reform has led to the restoration of landlord ownership, repression against the peasantry, growing mass dissatisfaction with the hetman's power and occupation forces [8].

Significant contribution to the study of the topic was made by R. Pierog, who identified the socio-economic and political reasons for reform, the process of drafting legislation, the attitude of different social strata and the main causes of failure his research [9]. Equally important are the works of S. Kornovenko, who made a comparative analysis of the basic provisions of the agrarian reform of P. Skoropadsky with the domestic (Soviet, UNR Directory) and European analogues (Poland, Romania, Czechoslovakia, Baltic and Balkan Peninsula) in one of his works [10]. In another publication, the researcher revealed little-known biographical data of V. Kolokoltsev, his activity as Minister of Agriculture in the Hetman's Government and his participation in the development of agrarian reform by P. Skoropadsky [11].

The purpose. The existence of different views on the agrarian reform of P. Skoropadsky testifies to the urgency and necessity of further in-depth study of the outlined topic of the study. Therefore, the authors of the publication aim to find out the peculiarities of the formation and development of agrarian legislation of P. Skoropadsky and to analyze its content in the context of the development of domestic agrarian legislation and agrarian reform.

The statement of the basic material. The first legislative act of Hetman P. Skoropadsky – «Charter for all Ukrainian people» (hereinafter «Charter») – laid the fundamental foundations for agrarian reform. The Charter stated that «the rights of private property – as the foundation of culture and civilization – are being restored to a full extent and all orders of the former Ukrainian Government, and exactly the Russian temporary Government are abolished and abolished. Full freedom is being restored for the sale of land for sale. Along with this, measures will be taken to alienate lands at their true

value from large owners, to give land to small-scale farmers» [12, 82-83].

The directions of the future large-scale agrarian reform were specified in the statement of the hetman government of May 10th. The main purpose of this reform was to create in Ukraine a «peasantry with a healthy, well-to-do land and capable of raising its productivity to the highest extent» [13, 99-100]. To achieve this, a Hetman High Land Commission was created. In the provinces and counties – special land commissions, which had to resolve the conflicts that arose between landlords and peasants.

At the beginning of his reign, P. Skoropadsky was compelled to fulfill the preconditions signed at the meeting on April 24, 1918, by the Chief of Staff of German troops, General Greener. Paragraph six, in particular, provided that «the agrarian question should be resolved through the restoration of private property and the payment of land divided between peasants. In the interests of agriculture's ability to export, large agricultural holdings must be kept within certain legal limits» [14, 269].

The implementation of this policy was facilitated by the creation in mid of May 1918, instead of abolished land committees of temporary land commissions. Promoting the return of former owners to their farms has been recognized as one of the main responsibilities of these commissions. The creation of provincial and county land-liquidation commissions, which were supposed to perform the functions of arbitration between landlords and peasants, did not contribute to strengthening the authority of the Hetman government. This was due to the fact that their composition did not allow small owners to protect their rights [15, 164].

The most important in the Hetman's agrarian legislation was the Law «On the Right to Sell and Buy Land in Rural Areas» from June 14, 1918. It defined the peculiarities of the acquisition of land for ownership by different social categories. In particular, the right to sell without limitation was granted to each owner of agricultural and forest property in the counties, but the amount of land purchased or purchased as a gift should not exceed the specified 25 tenths. Only a specially created State Land Bank (August 23, 1918) had the exclusive right to buy agricultural and forest lands, but subject to further sale of land on the basis of this Law [16, 463-464].

The amount of land purchased or acquired as a gift should not exceed 25 tenths. Agricultural companies were entitled to purchase land plots at the rate of no more than 25 tenths for each member of the company. In view of this, land associations were obliged to differentiate the land acquired between all members of the society for two years. If no such demarcation was made, then this obligation was to be fulfilled by the existing county land commissions, the decisions of which were considered final and not subject to appeal. In order to avoid abuse by the land commissions, complaints about the violation of the rules of this law should come to the General Court, which had the right to annul the relevant decision of the commission [17, 16-17].

These provisions concerned both arable land and forestland. However, the areas with forest plantations were offered for sale only with the permission of the Minister of Land Affairs. His sanction could be used to buy extra-terrestrial sites when it was justified in writing

by public needs. In this case, the buyer was required to certify, within a year, the fulfillment of the stipulated intentions and to repay all debt obligations on the claims of the mortgage banks and individuals according to the size of the land. The size of the lots purchased from public auction, which was carried out in the order of forced collection of mortgage or private debt, was not limited. Banks and courts were required to notify the county land commission about such bidding. In case of their possible protest (land commission) the case was referred to the district court. In violation of the established norms of land purchase, its surpluses (more than 25 tenths), by decision of the court, it became state property. Supervision of the implementation of the law was entrusted to county and provincial land commissions. In order to avoid abuse by land commissions, complaints about violation of the rules of this law were filed with the General Court, which had the right to annul the relevant resolution of the commission. The previously established right of inheritance of land, both by law and by will, has not changed [18, 122-124].

However, in agreement with N. Kovaleva's opinion, we believe that this law could not be the main document for the implementation of agrarian reform, since the following issues remained unresolved: the price of land; system of control over the allotted property; implementation of its basic provisions in practice [19, 93].

Representatives of the hetmanate gave an important place in the planned agrarian reform to the State Land Bank. In our view, this key instrument of land redistribution has been delayed. On August 23, 1918, the hetman signed the Law «On Approval of the Statute of the State Land Bank» (hereinafter referred to as the Bank), and it was published in the State Newspaper on September 14 [20]. According to D. Doroshenko, the main task of the bank was to create long-term small farms and to provide them with all support in improving their productivity [21, 275]. In order to be able to accomplish this task, the Bank was granted the right to perform the following operations: issuing long-term loans for the purchase of land, issuing loans secured by land, buying land at the expense of the Bank, parceling and selling them, issuing loans secured by land for radical reclamation [22, 27]. On the latter point, this was news in the practice of state-owned banks in Ukraine.

Loans from the Bank for the purchase of land for ownership could be obtained by: a) individuals; b) co-owners; c) village associations, communities. The size of the loan, however, could not exceed 60% of the special land valuation. It could not exceed the selling price agreed between the buyer and seller. In addition, restrictive standards were established for the assistance that the Bank could provide to peasants in the purchase of land, which were specified in the law of June 14, 1918 and in §36 of the Bank's Charter. The Bank issued loans in the form of 41/3 mortgage letters for a term of 14 to 66.5 years [22, 27]. The pricing was done by a special commission, the sale and purchase operations were regulated by the Council of the Bank and approved by the Minister of Finance with the consent of the Ministry of Land Affairs. [10, 75].

For the deployment of the bank's activities from the state treasury allocated a modest amount, as for such needs – 50 million rubles. For comparison, the government allocated 278 million rubles to service the sugar

monopoly in July. Movable and immovable property of the Kiev branches of the All-Russian noble and peasant land banks went to the Bank. Unfortunately, the Bank inherited their considerable debt obligations [23, 78].

However, the Bank did not manage to fulfill its historic role in the landless peasants endowed with land and in creating a large and solid layer of middle-class farmers in Ukraine. With the overthrow of the hetmanate, the Bank was also liquidated.

At the same time, the real advancement of agrarian reform did not take place, as it was expressed by most politicians. At the same time, V. Kolokoltsev, the main initiator of agrarian reform, spoke very carefully about its prospects. He understood that no one would dare to forcibly take land from landowners, and therefore its rapid completion was not possible. However, in the fall it became apparent that the Minister of Land Affairs himself was a brake on reform. His views on the prospects of agrarian reform did not meet either the views of P. Skoropadsky or the hopes of the Allies [23, 79]. Therefore, on October 24, P. Skoropadsky approved a new government. The Ministry of Land Affairs was headed by V. Leontovich, who was tasked with speeding up the preparation of the agrarian reform project. The ministry created a Higher Agrarian Council headed by the hetman himself.

The Higher Agrarian Meeting began its work on 25 October. Developments in the country did not allow P. Skoropadsky to pay sufficient attention to the work of the commission. Its meetings turned into a constant debate. In this regard, the hetman ordered V. Leontovich to prepare a package of bills for consideration by the government. The «Land Reforms Draft» was drafted on November 8 and submitted to a government meeting on the 10th. According to the mentioned document, the state bought land from large landowners, distributing them among peasants at a rate of no more than 25 acres per person; farms of high agro-cultural importance remained in the size of 150-200 tens each. Higher standards remained for the farms providing the sugar industry and for those of scientific importance (750-1250 tens) [24, 31].

Considering the issues of agrarian relations reform in modern Ukraine, in our opinion, we can distinguish the following key points. Thus, in particular, according to the draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Circulation of Agricultural Lands», the ban on alienation of agricultural lands of all forms of ownership shall be lifted from October 1, 2020. Unlike the Hetman's Law «On the Right to Sell and Buy Land in Rural Areas», the Draft Law on the Land Market establishes a minimum starting price for the sale of land and state and municipal property at land auctions at a level not lower than a regulatory monetary valuation [25].

In addition, the draft of the above mentioned buyer provides for the right of citizens to buy land for peasant (farmer) farming, which they belong to the right of permanent use and the right of life inherited possession. It is proposed to be able to buy such land by installments up to 5 years at a price equal to the normative monetary valuation of such land [25]. At the same time, the Cabinet of Ministers of Ukraine has to develop a mechanism for buying land for farming, and the banking system will create conditions under which farmers will be able to obtain available credit resources to form their own land

bank. In our opinion, the positive here is the experience of the Hetmanate in establishing and operating the State Land Bank.

To enable farmers to buy land, the Cabinet has provided 4 billion UAH in the budget for 2020. on preferential loans for farmers. Farmers will be able to take out a loan at 3-5% per annum. In order to help the money go to small businesses, the Cabinet has set a credit limit of 5 million UAH. [26].

The buyer also provides for restrictions on the aggregate area of agricultural land that may be owned by a citizen and a legal entity and related persons – no more than 35% of agricultural lands of farming land, 15% of agricultural lands of the region and 0.5% agricultural lands of Ukraine [25]. That is, the buyer will not be able to purchase more than 210 thousand hectares in one hand. In fact, the buyer recognizes the permissible and legal option when 200 people purchase the entire array of agricultural land in Ukraine or 13 people will own all agricultural land within the same area. The government says that by the second reading restrictions on land purchases will be tightened. In our view, such restrictions are essential.

The conclusions. So, to sum up, there are grounds to state that the basic provisions of the agrarian legislation of the Hetmanate in 1918 were adequate to all-historical circumstances of the time and were aimed at empowering landless peasants. At the same time, Hetman was forced to postpone some elements of reform, significantly delaying the process of agrarian transformation. This caused dissatisfaction with the broad peasant masses and led to the consolidation of the opposition forces of P. Skoropadsky.

The current buyer «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Circulation of Agricultural Lands» is also positively assessed, since it creates legal grounds for opening up the agricultural land market in Ukraine, which is certainly a significant step forward in the issue of civilized land regulation and land management. the revival of Ukrainian agriculture. However, the conditions for opening the land market offered by the legislator are far from perfect, and if adopted in the proposed version – the ultimate goal of agrarian reform may not be achieved. We propose that the current legislator pay attention to the State Land Bank not only as a historical experience in the implementation of agrarian reform, but also as an effective tool for creating of a civilized land market in modern Ukraine.

Bibliography:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Земельний Кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
3. Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 217 с.
4. Мякота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 224 с.
5. Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 1999. 185 с.
6. Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава, 2000. 219 с.
7. Папакін Г. Павло Скоропадський : патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ :

- Держ. ком-т архівів України, 2003. 282 с.; Терещенко Ю. Гетьманат П. Скоропадського. *Гетьманський альманах*. Київ : ВЦ КНЛУ, 2003. Ч. 2. 188 с.; Корновенко С. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 211–214.
8. Солдатенко В. Україна в революційну добу : Іст. есе-хроніки : у 4 т. Київ : Світогляд, 2009. Т. 2 : Рік 1918. 411 с.; Політична історія України XX століття : у 6 т. Київ : Генеза, 2003. Т. 2 : Революції в Україні : політико-державні моделі та реалії (1917–1920). 480 с.; Литвин В. Україна : доба війн і революцій (1914–1920). Київ : Альтернативи, 2003. 488 с.
9. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського : між Німеччиною і Росією. Київ : Інститут історії України НАН України. 2008. 209 с.; Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 9–15.; Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського : спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 68–84.
10. Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918–1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 72–81.
11. Корновенко С. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р.* Київ : Видавництво Олени Теліги. 2008. С. 196–203.
12. Конституційні акти України 1917 – 1920: Невідомі конституції України. Київ : Генеза, 1992. 272 с.
13. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Київ : Парлам. вид-во, 1998. 247 с.
14. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. Київ ; Львів : Без вид., 1923–1924. 400 с.
15. Солдатенко В. Україна в революційну добу : у 4 т. Київ : Світогляд, 2009. Т. 2 : Рік 1918. 411 с.
16. Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 461–468.
17. Бурдін М. «Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.). *Тези виступів учасників Міжкафедерального круглого столу до Дня Соборності України* (Харків, 20 січня 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 14–20.
18. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року) : у 2 т. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.
19. Ковальова Н., Корновенко С. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. 280 с.
20. *Державний вісник*. 1918. 14 вересня.
21. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 : у 2 т. Київ : Темпора, 2002. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р. 352 с.
22. Гай-Нижник П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 27–29.
23. Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського : спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 68–84.
24. Ковальова Н. «Гострі кути» аграрного законодавства Української Держави, або чий інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 29–32.
25. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67059
26. Ринок землі: що зміниться у законопроекті до другого читання? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/11/20/653927/>

References:

1. The Constitution of Ukraine [Electronic resource]. Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-ver>. [in Ukr.]
2. Land Code of Ukraine [Electronic resource]. Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>. [in Ukr.]
3. Prodanyuk, F. (1997). Domestic Policy of the Ukrainian State (April 29 – December 14, 1918). Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukr.]
4. Myakota, S. (1997) Economic Policy of the Government of the Ukrainian State (May – December 1918). Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukr.]
5. Kovalyova, N. (1999) Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917–1921). Candidate's thesis. Dnepropetrovsk. [in Ukr.]
6. Terela, G. (2000) Agricultural Policy of the Ukrainian State P. Skoropadskyi. Candidate's thesis. Poltava. [in Ukr.]
7. Papakin, G. (2003) Pavel Skoropadsky: patriot, state maker, man. Historical and archival essays. Kyiv: The state. com-t archives of Ukraine. [in Ukr.]; Tereshchenko, Yu. (2003) Getmanat P. Skoropadsky. Getmansky almanac. VC KNLU. [in Ukr.]; Kornovenko, S. (2004) Agrarian Policy of the Hetmanate: Theoretical Aspect. Ukrainian Peasant, 8. [in Ukr.]
8. Soldatenko, V. (2009) Ukraine in the Revolutionary Age: East. essays-chronicles: in 4 volumes Kyiv: World outlook. Volume 2: Year 1918 [in Ukr.]; Political History of Ukraine of the Twentieth Century: in 6 vols. (2003). Kyiv: Genesis. Volume 2: Revolutions in Ukraine: Political-State Models and Realities (1917–1920) [in Ukr.]; Litvin, V. (2003) Ukraine: The Age of Wars and Revolutions (1914–1920). Kyiv: Alternatives. [in Ukr.]
9. Pierog, R. (2008) Getmanat Paul Skoropadsky: between Germany and Russia. - Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [in Ukr.]; Pierog, R. (2008) Land reform of Paul Skoropadsky: German influence. Ukrainian peasant, 11. [in Ukr.]; Pierog, R. (2006) Land reform of Hetman Pavel Skoropadskyi: attempts to carry out and causes of failure. UIZh (Ukrainian historical magazine), 3. [in Ukr.]
10. Kornovenko, S. (2008) Agrarian legislation of P. Skoropadsky in the context of domestic and European experience of solving the land question (1918–1921). UIZh (Ukrainian historical magazine), 4. [in Ukr.]
11. Kornovenko, S. (2008) Kolokoltsev and agrarian reform of P. Skoropadsky. Getmanat of Pavel Skoropadsky: history, figures, controversies. All-Ukrainian Scientific Conference May 19–20. Kyiv: Elena Teliga Publishing House. [in Ukr.]
12. Constitutional acts of Ukraine 1917 - 1920: Unknown constitutions of Ukraine. (1992) Kyiv: Genesis. [in Ukr.]
13. Bevz, A., Vedeneyev, D., Goshuliak, I. (1998) The Ukrainian Revolution and Statehood (1917–1920). Kyiv: Parlam. ed., [in Ukr.]
14. Chronicle of the Ukrainian Revolution. Materials and Documents to the History of the Ukrainian Revolution. (1923–1924) Kyiv-Lviv: Without edition. [in Ukr.]
15. Soldatenko, V. (2009) Ukraine in the Revolutionary Age: East. essays-chronicles: in 4 volumes. Kyiv: World outlook. Volume 2: Year 1918. [in Ukr.]
16. Terluk, I. (2016) Agrarian question as a factor of legal policy of Ukrainian state formations (1917–1921): the beginning of national land legislation. Bulletin of the National university «Lviv Polytechnic». Series: Law: Collection of scientific works, 850. [in Ukr.]
17. Burdin, M. (2017) «The Land Question»: Approaches to Solving the Times of the National Revolution in Ukraine (1917–1921). Abstracts of Speeches by the Participants of the Inter-Departmental Roundtable on the Day of Ukrainian Unification (Kharkiv, January 20, 2017). Kharkiv: KhNUVS. [in Ukr.]
18. Verstyuk, V., Boyko, V., Makovskaya, N., Ostashko, T., Pierog, R. (2015) The Ukrainian State (April - December 1918). Documents and materials: 2 volumes. Volume 2. Kyiv: Tempora. [in Ukr.]
19. Kovaleva, N. (2007) Agrarian Policy in Ukraine during the National-Democratic Revolution (1917–1921). Cherkasy: Ant. [in Ukr.]
20. State Newspaper. 1918. September 14. [in Ukr.]
21. Doroshenko, D. (2002) History of Ukraine. 1917–1923: in 2 volumes Kyiv: Tempora. Volume 2: The Ukrainian Hetman State in 1918. [in Ukr.]
22. Gai-Nizhnik, P. (2008) Ukrainian State Land Bank in the Light of Official Documents of the Hetmanate in 1918. Ukrainian Peasant, 11. [in Ukr.]
23. Pierog, R. (2006) Land reform of Hetman Pavel Skoropadskyi: attempts to carry out and causes of failure. UIZh (Ukrainian historical magazine), 3. [in Ukr.]
24. Kovaleva, N. (2008) «Sharp Corners» of the agrarian legislation of the Ukrainian State, or whose interests were reflected in the land reform of P. Skoropadsky. Ukrainian peasant, 11. [in Ukr.]
25. Draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Circulation of Agricultural Lands» [Electronic resource]. Access mode: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67059
26. Land market: what will change in the bill before the second reading? [Electronic resource]. Access mode: <https://www.thoughtdata.com.ua/news/2019/11/20/653927/>

В. Іващенко, О. Тараненко

ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ТА СУЧАСНІСТЬ

Постановка проблеми. Аграрне питання є фундаментальним чинником і наріжним каменем суспільних відносин. Намагання вирішити його впродовж тривалого часу породжує суперечки, дискусії, реформи, а інколи навіть і війни. У зв'язку із пошуком шляхів ефективного вирішення правових проблем нинішнього аграрного питання в Україні увагу дослідників привертає історичний досвід творення вітчизняного законодавства в аграрній сфері. У такий спосіб актуалізується тематика досліджень аграрної реформи гетьмана П. Скоропадського з огляду на складні процеси реформування земельних відносин у сучасній Україні.

Певний досвід вирішення аграрного питання можна віднайти і в сучасному українському законодавстві. Попри гарантії права власності, держава досі не створила належного механізму реалізації майнових прав на земельний наділ, постійно запроваджуючи мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. Тому актуальним є вирішення земельного питання і для нинішньої влади.

Автори публікації ставлять за мету з'ясувати особливості становлення і розвитку аграрного законодавства П. Скоропадського та проаналізувати його зміст в контексті розвитку новітнього вітчизняного аграрного законодавства та аграрної реформи.

Основні результати дослідження. У статті автори розкривають фундаментальні основи аграрної реформи, які були закладені в першому законодавчому акті гетьмана П. Скоропадського «Грамоті до всього українського народу». Авторами проаналізовано особливості набуття землі у власність різними соціальними категоріями, які були визначені в одному з найголовніших гетьманських законів «Про право продажу й купівлі землі у сільській місцевості». Вивчено історичний досвід Державного Земельного банку у реалізації аграрної реформи та з'ясовано основні недоліки та

прогалани у його діяльності. Також виокремлено головні причини затягування та гальмування аграрної реформи. Акцентовано увагу на ключових моментах, що стосуються реформування аграрних відносин в сучасній Україні. З'ясовано спільне та відмінне між аграрним законодавством Гетьманату 1918 р. та сучасними законодавчими актами.

Висновки. Основні положення аграрного законодавства Гетьманату 1918 р. були адекватні загальноісторичним обставинам часу і спрямовувалися на те, щоб наділити малоземельних селян землею. Разом із тим, Гетьман був змушений відкласти деякі елементи реформи, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень. Це викликало незадоволення широких селянських мас і зумовило консолідацію опозиційних режимів П. Скоропадського саці.

Сучасний законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» теж оцінюємо позитивно, адже він створює юридичні підстави для відкриття в Україні ринку землі сільськогосподарського призначення, що, безумовно, є значним кроком вперед у питанні запровадження цивілізованого регулювання поземельних відносин та відродження українського сільського господарства. Разом із тим, умови відкриття ринку землі, які запропонував законодавець, є далекими від досконалості, а якщо вони будуть прийняті у запропонованій редакції – кінцевої мети аграрної реформи може бути не досягнуто. Пропонуємо сучасному законодавцю звернути увагу на Державний Земельний банк не лише як на історичний досвід у реалізації аграрної реформи, а і як на дієвий інструмент створення цивілізованого ринку землі в сучасній Україні.

Ключові слова: аграрне питання, Гетьманат 1918 р., Рада Міністрів, селянство, аграрна реформа, Державний Земельний банк.

УДК 94:323.272](477.51) “1918”
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-15-19

Н. А. Ковальова,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 Р.: СПРОБА РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*

У статті проаналізовано роль українських більшовиків в організації та перебігу селянського повстання на Чернігівщині влітку 1918 р. Встановлено, що Чернігівське повстання було невдалою спробою реалізації більшовицької ідеї селянської (аграрної) революції, розробленої на початку XX ст.

Ключові слова: Чернігівське повстання, селянська революція, селянство, КП(б)У, більшовики, М. Кропив'янський, Гетьманат.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

Постановка проблеми. Чернігівська губернія стала другим центром селянської повстанської боротьби в 1918 р. Ілюзію загального революційного підйому в Україні створювало те, що Чернігівське повстання готувалося й відбувалося на тлі одного з найбільших робітничих виступів – всеукраїнського страйку залізничників (розпочався в середині липня й тривав до середини серпня 1918 р.) та селянського повстання на Київщині (початок червня – серпень 1918 р.). Якщо повстанці Київщини виступали за відновлення УНР і влади Центральної Ради, то організатори повстання на Чернігівщині прагнули встановлення пролетарської радянської влади за участі селянства. Їхній задум відповідав ідеї селянської революції, розробленій у лавах більшовицької частини РСДРП ще на початку XX ст. Глибокий теоретичний аналіз ленінської візії цієї революції й участі в ній селянства здійснив черкаський дослідник І. Фареній [1]. Прийнятність ленінського бачення селянської революції для українських реалій дозволяє перевірити розвиток Чернігівського повстання 1918 р.

В історичній літературі Чернігівське повстання, незважаючи на публікацію значної кількості джерел, не знайшло об'єктивного висвітлення. Дослідник 1920-х рр. В. Качинський, аналізуючи вияви селянського руху в 1918 р., Чернігівське повстання обійшов увагою, побіжно констатувавши «міцний» зв'язок селянства з пролетаріатом [2, 95]. Крізь призму союзу робітничого класу й трудящого селянства схарактеризував Чернігівське повстання дослідник 1980-х рр. І. Хміль. Причини поразки повстання він убачав у передчасності, невідповідності виступу [3, 84]. Серед сучасних дослідників найбільше уваги заходам аграрної політики Гетьманату та настроям селянства у регіоні приділила І. Еткіна [4-6]. Дослідниця дійшла висновку, що Чернігівське повстання стало результатом репресивно-каральної політики Гетьманату щодо селянства [4, 261-262], й зауважила практичну недослідженість в історіографії селянського руху 1918 р. у губернії [6, 363]. Настрої селянства та наслідки повстання для місцевої влади проаналізував В. Прудько [7]. На нашу думку, Чернігівське повстання 1918 р. потребує висвітлення в контексті концепції селянської революції, зокрема ставлення більшовицької партії до селянського руху.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі українських більшовиків в організації та перебігу повстання на Чернігівщині влітку 1918 р. Основними завданнями дослідження є визначення ролі селянства у цьому повстанні та аналіз ставлення ЦК КП(б)У до повстанського руху на Чернігівщині.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час верхівка КП(б)У, роз'єднана на «лівих» (складали більшість влітку 1918 р.) і «правих», не могла виробити спільної позиції щодо селянського руху. Місцем бурхливих дискусій про роль селянства у політичній боротьбі в Україні став І з'їзд КП(б)У, який тривав 5-12 липня 1918 р. у Москві. Доповідачі з місць зауважували практичну відсутність зв'язку більшовицьких організацій із селянським рухом, вказуючи на його стихійний характер, або ж відзначали організаційну роль інших політичних сил (на Єлисаветградщині працювали праві есери, на Поділлі й Волині – Селянська спілка та українські

есери) [8, 6-8]. Більшовики визнавали лише соціальний характер повстань, убаचाючи мету селянського руху на цьому етапі в обстоюванні прав на землю і продовольство, які відбирали у селян Гетьманат та німецько-австрійські війська. Спільною рисою у поглядах учасників з'їзду була орієнтація на сільську бідноту, а відмінною – оцінка характеру і рушійних сил повстанського руху 1918 р. Зокрема, селянський характер повстань в Україні визнавали Я. Яковлев і А. Бубнов [8, 56-57, 84, 110-111]. М. Скрипник обстоював суто пролетарський характер революції як частини світової боротьби [8, 70]. Впливові «ліві» підтримали ідею організації всеукраїнського повстання. Секретар ЦК КП(б)У Г. П'ятаков поставив перед партією завдання очолити це повстання і залучити селянство до боротьби [8, 91]. Керівництво повстанням поклало на Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК) на чолі з А. Бубновим.

Чернігівська губернія у 1918 р. була розділена на дві частини: 144 волості (з 187 дореволюційних) входили до складу Української Держави П. Скоропадського, а інші 43 волості, об'єднані у п'ять повітів, перебували під контролем Радянської Росії. Наслідками цього були політична нестабільність, поширення бандитизму тощо [6, 363-364]. Озброєні банди діяли як на територіях, підконтрольних Радянській Росії, так і Гетьманату (для останнього були характерні й зловживання німців реквізиціями продовольства у селян). Достатніх сил для наведення й підтримки тут порядку Гетьманат не мав: незначний контингент німецьких військ і побоювання місцевого населення вступати на службу до Державної варти та повтового козацтва сповільнювало процес роззброєння населення [9, 228-230, 236]. До того ж, через недостатнє фінансування штат Державної варти був укомплектований наполовину і страждав від плінності кадрів.

Головною метою більшовицького повстання мав стати удар на Київ, а через Полтавську губернію – на Харків. Ударні загони формувалися переважно з червоногвардійців, а селянство залучалося з метою вимотування ворога. Повстанський штаб на території Чернігівської й частково Полтавської губерній (Ніжинський штаб) очолив «полковник» Микола Кропив'янський – колишній підполковник, учасник Першої світової війни, уродженець с. Володькова Дівиця на Чернігівщині, член КП(б)У. Повноваження Чернігівського (Ніжинського) штабу поширювалися на сім повітів Чернігівської губернії, Прилуцький повіт Полтавської губернії, підконтрольні Гетьманату П. Скоропадського [10, 94].

Підготовчий етап Чернігівського повстання тривав майже два місяці – від другої половини червня й до початку серпня 1918 р. 19 червня Ніжинський штаб видав наказ № 1, яким закликав створити у кожному повіті губернії свої військово-революційні комітети (штаби) із власним військом (на рівні волості створювати роту, на рівні повіту – полк), які мали встановити зв'язок із Чернігівським штабом. Три наступні накази (№ 2-4 від 25 червня, 2 і 9 липня) регламентували детальну розробку плану військово-організаційної роботи: військовий вишкіл повстанців, налагодження дисципліни, мобілізацію населення

тощо [10, 95]. 17 липня Ніжинський штаб видав наказ № 6, закликаючи населення Чернігівської і частково Полтавської губерній до повстання. Дату повстання – 6 серпня 1918 р. – визначив ВЦВРК, який видав наказ № 1 про негайний збройний виступ усіх повстанських організацій і захоплення влади ревкомами. Маючи підтримку «лівих» у складі ЦК КП(б)У, Ніжинський штаб діяв без узгодження з Чернігівським губкомом, чим останній був дуже невдоволений [11, 122, 125].

У розпорядженні Ніжинської групи повстанців були гвинтівки, три кулемети, гранати й гостро відчувалася нестача патронів і власної артилерії. Командний склад налічував 14 офіцерів і до 200 унтер-офіцерів [10, 96]. Кадрові військові прагнули налагодити сувору дисципліну, навіть погрозували розстрілами за невиконання наказів [12, 70, 76]. Структура партизанського війська будувалася за зразком царської армії, передбачаючи у своєму складі батальйони, роти, взводи, відділення, санітарів [13, 79].

Зброя для повстанців Чернігівщини постачалася з Росії шляхом контрабанди, партизани також роззброювали невеликі загони Державної варти, чи купували у неї за спирт, а місцеві селяни діставали приховану раніше зброю [14, 75]. Проте у деяких місцях цих запасів вистачало лише для озброєння п'ятої частини учасників повстання [15, 218]. Часто селянська зброя виявлялася несправною й заржавілою, або ж виходила з ладу під час бою [16, 34].

Керівники Чернігівського повстання планували залучити до боротьби широкі верстви селянства, було проголошено загальну мобілізацію сільського населення віком до 35 років, а також офіцерів (такий контингент, за даними А. Бубнова, складав до 40 тис. осіб [10, 97]). Щонайменше передбачалося сформувати на Чернігівщині 15-ти тисячне військо [12, 71]. Однак ці задуми не було реалізовано. Більшовики змогли зібрати у губернії понад 6 тис. селян-повстанців [17, 227]. Зокрема, у Ніжинському повіті було озброєно до 1 тис. повстанців і взято на облік більше 5 тис. осіб [10, 96]. Встановити кількість місцевих селян у повстанських формуваннях службовці Генерального штабу Української Держави, зокрема полковник Мішковський, не могли й стверджували, що це була невелика частина [17, 257]. Більшовики-організатори партизанських загонів подають певні цифри. Наприклад, мешканці Веркіївки мобілізували близько 100 селян [13, 84]. З часом чисельність селян-втікачів зросла у Веркіївському загоні – до 200 осіб, у Володьковій Дівіці – до 100 осіб [12, 70].

Чернігівський губернський староста М. Савицький за ставленням до влади ділив населення на два табори: прибічників Гетьманату (обстоювали принципи власності й порядку) і прибічників більшовизму та розбою. Перші, на його думку, переважали, однак були налякані і боялися відкрито виступати проти бунтівників [9, 243-244]. Його наступник М. Висоцький зауважував суттєву підтримку місцевим населенням повстанців («злочинців») – переховувало партизан, забезпечувало їх продовольством, попереджало про переслідування й арешти. В опозиції до влади перебували, зокрема, єврейська молодь, вчителі,

земські діячі [9, 250-252]. Підтримка місцевого селянства багато в чому й забезпечила тривалу діяльність окремих військових груп на території Чернігівщини.

Повстанці грабували поміщиків, убивали їхніх службовців, дезорганізували роботу на цукрових плантаціях та збір урожаю. Жертвами терору ставали й хуторяни, представники духівництва. Однак терор проти заможних верств сільського населення та представників гетьманської адміністрації [9, 265; 10, 98; 17, 255; 6, 367] відвернув від повстанців широкі верстви селянства й повстання не набуло масового характеру.

Підготовку до повстання вели два основні центри: Веркіївська група на чолі з П. Марунею (до 300 осіб) і Городищенська група М. Кропив'янського (більше 500 осіб) [13, 79]. Остання виступила передчасно, на добу раніше, 5 серпня 1918 р. У наступі на Новгород-Сіверський було задіяно до 5 тис. осіб [12, 73-74]. Веркіївська група, навпаки, зволікала з виступом на Ніжин, у якому повстанці не отримали допомоги від робітників міста – обіцянка зібрати 200 осіб, як з'ясувалося пізніше, була провокацією [13, 80; 15, 221]. Повстанську боротьбу було фактично припинено після захоплення німцями 13-14 серпня 1918 р. обозу Веркіївського загону [10, 99].

У Ніжинському повіті було оголошено воєнний стан. Для боротьби з повстанцями залучалися німецькі війська, Державна варта, хліборобські загони, які формувалися із добровольців (заможних землевласників). Німецькі війська знімалися з фронту, передислоковувалися з інших регіонів – так на Чернігівщину було перекинута дві дивізії [13, 91], а до Ніжинського повіту – 10 тис. осіб [10, 98]. Оскільки повстанці зіпсували телефонну мережу, тож деякий час був відсутній зв'язок із повітом. Начальники дільниць Державної варти із залишками своїх військ переїхали до міста [9, 266]. У цей час покинули службу дві сотні козаків-піхотинців, які не отримали платні за службу, і у розпорядженні повітового коменданта залишалося 26 кінних козаків. Німецькі війська у боротьбі з повстанцями використовували запальновальні снаряди, практикували масові підпали селянських хат [17, 254]. У Ніжинському повіті, за деякими даними більшовиків, було розстріляно до 3 тис. селян [12, 75], хоча сам А. Бубнов свідчив про розстріли більше 150 осіб [10, 100]. Масові репресії й арешти унеможливили нову хвилю виступів у Чернігівському повіті, заплановану на 21-24 серпня [9, 259-261]. Зазнавши великих втрат, повстанці оголосили демобілізацію. Відступали майже за 200 верст, за демаркаційну лінію, окремими групами, пішки, потягом, вдаючи військовополонених [12, 75].

Отже, Чернігівське повстання зазнало поразки. У селах запанував ще більший терор з боку німецьких військ і місцевої адміністрації. Зокрема, було оновлено склад усіх волосних управ Ніжинського повіту [7, 132]. У цей же час губернський староста М. Висоцький докладав багато зусиль щодо дотримання законності під час судового переслідування й пом'якшення покарань учасників повстання [18, 6-7; 7, 136-137].

Причини поразки повстанського руху на селі більшовики намагалися проаналізувати 8 вересня 1918 р. на 4-му пленарному засіданні ЦК КП(б)У в

Орлі. Під час обговорення питання «Бойові дії повстанців в Україні» секретар ЦК КП(б)У Г. Пятаков і голова ВЦВРК А. Бубнов («ліві») підтримку ЦК партії ініціативи М. Кропив'янського пояснювали прагненням селян (навіть тиском) розпочати повстання. Причини поразки Чернігівського повстання «ліві» вбачали у рисах селянського життя, відомих соціал-демократам ще з початку XX ст.: селянство пасивне й неорганізоване, нездатне захопити політичну владу, а його роль полягала у вимотуванні ворога в партизанській боротьбі [11, 130, 133-134, 141]. А. Бубнов досвід Чернігівського повстання вважав корисним для подальшої партизанської війни в Україні, яку мали вести ударні загони із нейтральної зони, залучаючи місцеве селянство [11, 135]. Помилки під час організації повстання А. Бубнов визнав десь через місяць (він дійшов висновку про стихійність повстання і «консультативну», а не керівну, роль більшовиків [11, 164]).

«Праві» (Е. Квірінг, С. Шварц), прихильники тривалої партизанської боротьби, відповідальність за невдалий виступ покладали насамперед на Г. Пятакова та А. Бубнова, звинувативши їх у некритичному ставленні до інформації з місць, переоцінці політичної ситуації та тактичних прорахунках при розробці плану воєнних дій. Захоплення політичної влади «праві» пов'язували із зростанням революційного руху в Австро-Угорщині та Німеччині й зміцненням радянської влади в Росії [11, 137-139, 141].

«Чому не піднялися на повстання інші губернії?», – відповідь на це запитання українські більшовики намагалися знайти на нараді представників військово-революційних комітетів України 7 жовтня 1918 р. З'ясувалося, що більшовицькі ревкоми в Одеській, Харківській, Катеринославській, Київській губерніях виявилися неготовими до повстання. На Поділлі була велика кількість зброї, але власного війська більшовики тут не мали. У Київській губернії відбулися два невдачі виступи [11, 158-162]. Від Харківської губернії ніжинські повстанці не отримали допомоги ні людьми, ні грошима [19, 176]. Тут не було як низових виконавців [11, 141], так і зв'язку з селом – лише в Ізюмському повіті діяли два селянські загони [20, 13]. Від Полтавської губернії на допомогу чернігівським повстанцям виїхали 43 особи, але вони спізнилися [11, 162]. Отже, відсутність більшовицького впливу серед селянства й необізнаність організаторів повстання із ситуацією на місцях ще на підготовчому етапі спрогнозували його невдачу.

Дискусію про ставлення до селянського руху та селянської революції українські більшовики продовжили на II з'їзді КП(б)У 17-22 жовтня 1918 р. у Москві. У цей час керівництво партії констатувало третю хвилю підйому селянського руху (після Київського й Чернігівського повстань) і намагалося визначити шляхи і засоби залучення селянства до політичної боротьби. Українські більшовики категорично відкидали національний характер селянської революції, на якому наголошував Л. Каменєв, і обстоювали ідею революції пролетарської [21, 113, 126-127, 139, 143-144]. Загалом більшовики зосередилися на економічних причинах селянської революції й перебільшили значення

соціального розшарування у селянському середовищі, яке, на їхню думку, відбувалося у другій половині 1918 р.

Аналізуючи причини поразки селянських виступів на Чернігівщині, зауважимо такі об'єктивні чинники: недостатній військовий досвід і слабка дисципліна повстанських формувань [22, 213]; відсутність телеграфного і телефонного зв'язку між повстанськими загонами [12, 74; 13, 80]; матеріальна невідповідність до тривалих військових операцій проти регулярного війська (у середині липня на Новгород-Сіверщині повстанці одягалися, хто як міг: «Той у свиті, інший у сорочці, а хто й без неї» [23, 220]). Негативно вплинули на перебіг Чернігівського повстання характерні для селянських бунтів попередніх часів чинники: локальний характер діяльності повстанців, паніка; самочинні дії селянських ватажків, «отаманщина», поширення бандитизму [12, 72, 76; 23, 221-222, 225].

Висновки. Чернігівське повстання 1918 р. стало одним із виявів селянської революції, однак селянство не складало основний кістяк повстанського війська (його організаторами були переважно військові). Кількість учасників Чернігівського повстання, принаймні у п'ять разів, була меншою ніж на Київщині. Більшовицькими організаторами були проігноровані національні мотиви селянської боротьби. Не сприяла збільшенню повстанських лав політика соціального розколу, ініційована повстанцями. Заможне селянство не підтримало збройну боротьбу на Чернігівщині. Німецькі війська, здобувши досвід боротьби із повстанцями Київщини, діяли рішуче й оперативно розгромили бунтівників.

Позиція керівників КП(б)У, які ініціювали Чернігівське повстання, межувала із політичною авантюрою, оскільки вони були поінформовані про відсутність більшовицького впливу на українське селянство. Значення цього повстання його організатори вбачали у здобутті досвіду для подальшої боротьби. Суб'єктивні чинники, зокрема підтримка планів та дій М. Кропив'янського частиною ЦК КП(б)У, призвели до дискредитації селянського повстання як складника ленінської ідеї аграрної революції, розпорощення військових сил і значних людських втрат.

Список використаної літератури та джерел:

1. Farenii I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Гельветика, 2019. Вип. 10. С. 58-65.
2. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини. *Літопис революції*. 1928. № 2. С. 76-95.
3. Хміль І. Повстансько-партизанська боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень – листопад 1918 р.). *На захисті завоювань Великого Жовтня*. Київ : Наук. думка, 1982. С. 72-91.
4. Еткіна І. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. XVIII. С. 256-264.
5. Еткіна І. 1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 9. С. 113-125.

6. Еткіна І. Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1-2. С. 363-368.
7. Прудько В. Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень – листопад 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 8. С. 127-141.
8. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г.: протоколы. Киев : Политиздат Украины, 1988. 258 с.
9. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губернських старост і комісарів (1918 – 1920). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.
10. Бубнов А. История одного партизанского штаба. *Летопись революции*. 1926. № 2. С. 94-100.
11. Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК в период между I и II съездами КП(б)У. *Летопись революции*. 1927. № 1. С. 120-173.
12. Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. № 2. С. 60-78.
13. Точеный П. Эпизоды августовских боев 1918 года на Нежинщине. *Летопись революции*. 1926. № 2. С. 79-93.
14. Шелыгин Я. Партизанская борьба с гетманщиной и австро-германской оккупацией. *Литопис революції*. 1928. № 6. С. 61-101.
15. Калита Г. 1918 рік на Ніженщині. *Літопис революції*. 1933. № 1-2. С. 210-224.
16. Давиденко С. Из истории Изюмского повстанческого отряда. *Летопись революции*. 1925. № 2. С. 32-35.
17. Пташинський П. КП(б)У організатор і вождь повстання проти гетьмана і інтервентів (1918 рік). *Літопис революції*. 1933. № 1-2. С. 225-281.
18. Смельянов В. Губернський староста. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 3-8.
19. Кураш П. Повстання села Парафіївки на Чернігівщині. *Літопис революції*. 1928. № 3. С. 174-190.
20. Логинов В. Из истории гетманско-петлюровского подполья. *Летопись революции*. 1925. № 2. С. 11-17.
21. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: протоколы. Київ : Україна, 1991. 241 с.
22. Лазорський В. З повстанського руху на Полтавщині 1918 року. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 211-225.
23. Романченко Ю. З партизанського руху в «невтральній зоні». *Літопис революції*. 1929. № 5-6. С. 217-226.

References:

1. Farenii, I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoieuropejskyi Istorychnyi Visnyk (East European Historical Bulletin)*. Drohobych : Helvetica, 10, 58-65.
2. Kachynskiy, V. (1928). The agrarian movement during the Hetmanate's time. *Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 76-95 (in Ukr.).
3. Khmil, I. V. (1982). The rebel-guerrilla struggle of the working peasantry of Ukraine against the occupation regime and the Hetmanate (July – November 1918). *Na zahysti zavoiuvan Velykoho Zhovtnia (In Defense of the Conquests of the Great October)*: Collection of scientific papers. Kyiv : Scientific Thought, 72-91 (in Ukr.).
4. Etkina, I. I. (2011). Implementation of the agrarian policy of Hetman P. Skoropadsky in Chernihiv province. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of History of Ukraine of the 19th – early 20th centuries)*. Kyiv : Institute of History of Ukraine, the National Academy of Sciences of Ukraine, XVIII, 256-264 (in Ukr.).
5. Etkina, I. (2013). 1918 in the Chernihiv region in the perception of the peasantry. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. (The problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921)*.

- Collection of scientific papers. Kyiv : Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 9, 113-125 (in Ukr.).
6. Etkina, I. (2018). Peasant rebellions in Chernihiv province in 1918: causes and focus. *Siverianskyi litopys (Siveryansky Chronicle)*, 1-2, 363-368 (in Ukr.).
7. Prudko, V. (2012). Hetman's power and local self-government in the Nizhyn region (April – November 1918). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainoskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. (Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921)*. Collection of scientific papers. Kyiv : Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 8, 127-141 (in Ukr.).
8. First Congress of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, July 5-12, 1918: Protocols (1988). Kyiv : Political Publishing House of Ukraine (in Russ.).
9. Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Report of the provincial leaders and commissioners (1918 – 1920) (2017). Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy (in Ukr.).
10. Bubnov, A. (1926). The story of one guerrilla headquarters. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 94-100 (in Russ.).
11. From the activities of the Central Committee of the CP(b)U and the Central Military Revolutionary Committee in the period between the I and II Congresses of the CP(b)U] (1927). *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 1, 120-173 (in Russ.).
12. Tochenyi, N. (1926). Red guerrillas in the Nizhyn region. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 60-78 (in Russ.).
13. Tochenyi, P. (1926). Episodes of the August battles of 1918 in the Nizhyn region. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 79-93 (in Russ.).
14. Shelygin, Ya. (1928). Partisan fight against Hetmanate and Austro-German occupation. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 6, 61-101 (in Russ.).
15. Kalita, G. Z. (1933). 1918 in the Nizhyn Region. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 1-2, 210-224 (in Ukr.).
16. Davidenko, S. (1925). From the history of the Izium rebel unit. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 32-35 (in Russ.).
17. Ptashinskii, P. (1933). The CP(b)U organizer and leader of the rebellion against the hetman and interventionists (1918). *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 1-2, 225-281 (in Ukr.).
18. Yemelianov, V. (1995). The provincial governor. *Siverianskyi litopys (Siveryansky Chronicle)*, 5, 3-8 (in Ukr.).
19. Kurash, P. S. (1928). The rebellion of Parafievka village in the Chernihiv region. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 3, 174-190 (in Ukr.).
20. Lohinov, V. (1925). From the history of the Hetman-Petliura underground. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 11-17 (in Russ.).
21. The Second Congress of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, October 17-22, 1918: Protocols (1991). Kyiv : Ukraine (in Russ.).
22. Lazorskii, V. (1930). From the rebel movement in the Poltava region in 1918. *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 2, 211-225 (in Ukr.).
23. Romanchenko, Ju. A. (1929). From the guerrilla movement in the «neutral zone». *Letopis revoliutsii (Chronicle of Revolution)*, 5-6, 217-226 (in Ukr.).

N. Kovalyova

CHERNIHIV REBELLION OF 1918: BOLSHEVIKS' ATTEMPT TO IMPLEMENT THE IDEA OF THE PEASANT REVOLUTION

Introduction. In 1918, Chernihiv province became the second center of the peasant rebel struggle aimed

at overthrowing Pavlo Skoropadskiy's Hetmanate. While the rebels of the Kyiv region supported the restoration of the UNR and the power of the Central Council of Ukraine, the organizers of the rebellion in Chernihiv sought the establishment of proletarian Soviet power with the participation of the peasantry. Their idea was consistent with the idea of the peasant revolution, developed in the ranks of the Bolsheviks' part of the RSDLP in the early twentieth century. The acceptability of the Leninist vision of the peasant revolution in Ukrainian realities makes it possible to test the development of the Chernihiv rebellion of 1918.

Purpose. The purpose of the study is to clarify the role of the Ukrainian Bolsheviks in the organization and the course of the rebellion in Chernihiv in the summer of 1918.

Results. The article analyzes the nature, the driving forces and the course of the rebellion in Chernihiv in the summer of 1918. The initiators of this rebellion were a part of the leadership of the CP(b)U – the «left» communists (G. Pyatakov, A. Bubnov). They tried to take advantage of the proximity of Chernihiv province to Soviet Russia and political instability in the Ukrainian State of Pavlo Skoropadskiy. The leader of the rebellion – «Colonel» Mykola Kropyvianskyi, who led the Nizhyn Headquarters, received extremely broad powers and a special trust from the party leadership. The Nizhyn Headquarters developed a carefully considered plan of military and organizational work to involve the peasantry in the rebel units. However, this plan was not implemented. Despite the peasant nature of the campaign, the backbone of the rebel forces in Chernihiv was military personnel (former officers of the royal army, Red Army men). The number of participants in the Chernihiv rebellion was at least five times lower than in the Kyiv region. German troops quickly defeated the rebels establishing martial law and making mass arson of rural houses. Reflecting on the reasons for the failure of the Chernihiv rebellion in September – October 1918, the «left» communists acknowledged their mistakes, in particular, the spontaneity of the rebellion and the «advisory» rather than leadership role of the Bolshevik Party.

Originality. The scientific novelty of the study is the coverage of the Chernihiv rebellion of 1918 in the context of the peasant revolution concept.

Conclusion. The Chernihiv rebellion in the summer of 1918, organized by the CC of the CP(b)U, became one of the stages of the peasant revolution. The reasons for the defeat of the rebellion were objective. The Bolshevik organizers ignored the national motives of the peasant struggle, exaggerated the importance of social stratification of peasants in 1918 r. and generally economical motives of the fight. The subjective factors such as support of Kropyvianskyi's ideas by a part of the CC of the CP(b)U led to the discrediting of the peasant rebellion as a component of the Leninist idea of agrarian revolution, dispersion of military forces and considerable loss of life.

Keywords: Chernihiv rebellion, peasant revolution, peasantry, CP(b)U, Bolsheviks, Mykola Kropyvianskyi, Hetmanate.

УДК 94(477) "1918/1924"
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-20-24

O. Kompaniets

post-graduate student of the Department of Archeology and
Auxiliary sciences of history of the Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

A. Morozov

Doctor of history, Professor, Professor of the Department
of Archeology and Auxiliary sciences of history of the
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

COLLECTIVE BIOGRAPHY OF THE LEADERS OF THE RURAL REBELLION MOVEMENT OF MIDDLE DNIPRO REGION (1918 – 1920'S)*

There is the first attempts to write a collective portrait of the otamans of the Middle Dnipro region, who were the leaders of the rural rebel movement at this land during the Ukrainian National Revolution of 1917 – 1921. The authors of the article summarize the results of the predecessors in the study of the activities of individual otamans in order to identify certain trends and patterns of the insurgent movement, which at first glance seems spontaneous and chaotic. The collective portrait is based on the biographies of 22 otamans, namely such aspects as: their place of birth, age, education, profession, military experience (including participation in World War I), the time of the beginning and the end of the rebel struggle, political orientation and further destiny.

Key words: collective biography, collective portrait, prosopographic analysis, rural rebel movement, «otamans», «otamanshchyna», Middle Dnipro region, Ukrainian National Revolution 1917 – 1921.

Problem statement. For the national historiography of the independence period, the topic of the insurgent movement became so popular that we have sufficient reason to distinguish it as a separate line of studies on the history of the Ukrainian National Revolution of 1917 – 1921. With hundreds of bibliographical items, the rural rebel movement as scientific problem looks fairly well studied. However, moving away from popular descriptive and generalizing methods in favor of highly specialized can be promising, even regarding seemingly well-studied issues.

Research analysis. At present, historiography does not attempt to create a collective portrait of the leaders of the peasant rebel movement during the Ukrainian National Revolution of 1917 – 1921. Instead, there are a considerable number of publications devoted to the activities of individual otamans, which, however, often spread contradictory and precisely unconfirmed information, historical myths about their life.

The studies of such contemporary historians as D. Arxijerejs'kyj [1], O. Ganzha [2], A. Demartino [6], P. Isakov [1], D. Krasnosiletsky [1], Yu. Mitrofanenko [11], V. Reveguk [14], V. Reznikov [1], V. Shcherbatiuk [17] are directly or tangentially related to the personal measurement of the rural rebel movement.

The local historian R. Koval [8; 9] prepared many biographical essays about the otamans of the Middle

Dnipro region. On the one hand, he returned from oblivion the names of many leaders of the rural rebel movement, but on the other, R. Koval's researches remains unrecognized by historians due to lack of expertise and artistic thinking.

A lot of new information, including archival documents on the lives and activities of the rebel otamans, is contained in the book series «Rehabilitated by History» [13].

The activities of the Middle Dnipro region otamans did not find sufficient reflection on the pages of the ten-volume «Encyclopedia of History of Ukraine», – the most fundamental since the independence of the reference edition on the history of Ukraine. Thus, it is found only articles about rebel leaders such as Ivan Lyutyj-Lyutenko [9, 397], Yakiv Vodyanyj [15, 592], Semen Gryzlo [16, 202].

The purpose of publication is to identify, using the method of «collective biographies», the previously unknown patterns and trends that have occurred among the leaders of the insurgency in the Middle Dnipro in 1918 – early 1920.

The statement of the basic material. In historical science, prosopography, as a rule, refers to the method of creating collective biographies, which allows to obtain a description of the most typical historical actors, to identify and define a certain circle of persons as types that personify certain processes and events [12, 417-419].

It should be noted, that the term «rebel otamans» sometimes has a blurred meaning and suffers from the mechanical attribution of «otamanical» status to some actors.

It should also be made several remarks concerning the criteria and principles of sampling: it does not include some insurgent leaders who acted in the Middle Dnipro region only casually, about which is very little information or reliability is doubtful. Thus, without attention were the otamans Nezbiyenko, Tereshhenko, Chornyj voron (Yakiv Chernousov ?), Chornota (Yurij Drobotkovs'kyj ?) and others.

The biographies of 22 rebel leaders were the objects of prosopographic analysis:

Babenko Troxy'm Ivanovy'ch, Vodyanyj Yakiv My'xajlovy'ch, Gladchenko Try'fon Fedorovy'ch, Goly'k-Zaliznyak Mefodij Foky'ch, Gryzlo Semen Gry'gorovy'ch, Gupalo Deny's Musijovy'ch, Dereshhuk Petro Kuz'movy'ch, Derkach Ivan Ty'mofijovy'ch, Zavgorodnij Ilarion Zaxarovy'ch, Kvasha Vasy'l' My'ronovy'ch, Keleberda Panas Dmy'trovy'ch, Kibecz'-Bondarenko My'kola Stepanovy'ch, Lyutyj-Lyutenko Ivan Makarovy'ch, Nesterenko Gerasy'm Onufrijovy'ch, Petrenko Ivan, Savchenko (Savchenko-Nagirny'j) Ivan Gry'gorovy'ch, Filonenko Semen Dmy'trovy'ch, Xmara Py'ly'p Panasovy'ch, Czvitkovs'ky'j Dmy'tro, Chuchupak Vasy'l' Stepanovy'ch, Chuchupak Oleksa Stepanovy'ch, Chuchupak Petro Stepanovy'ch.

An age.

Taking into account the age from which the above-mentioned leaders joined to the rebellion movement, an average age of 26.7 years was obtained. Among the youngest otamans are Troxy'm Babenko and Larion Zavgorodnij (21 years old); the oldest are Petro Dereshhuk and Petro Chuchupak (they started a rebellious struggle at the age of 34).

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

Origin and the area of active rebel struggle.

In view of the area where the rebel movement was launched, 95.5% of the otamans can be considered as local. Thus, only Try'fon Gladchenko was born in present Dnipro oblast (district). 14 persons (64%) were natives of the present Cherkasy oblast (district), and 7 persons – of the present Kirovohrad oblast (district). Accordingly, the activities of the first were concentrated mainly in the north and central, and of the second – in the southern part of the Xolodny'j Yar (The Cold Ravine forest massive). It should be noted, that 16 of the 22 otamans (72.7%) wholly or partially operated at the territory of the same uyezd (county) as they came from.

Profession, professional affiliation.

Among the 22 otamans managed to find information about the profession of half of them. Thus, among the 11 people we meet only one professional military (Ivan Lyuty'j-Lyutenko). Mefodij Goly'k-Zaliznyak worked before rebel struggle at railway station, and 9 out of 11 future otamans were teachers by profession (Yakiv Vodyany'j, Petro Dereshhuk, Vasy'l', Oleksa i Petro Chuchupaky', Semen Gry'zlo, Troxy'm Babenko, Try'fon Gladchenko, Gerasy'm Nesterenko). The latter indicates that the intelligentsia finally managed to find a common language with the peasantry, becoming not only «their» but also gaining authority in the eyes of the peasants.

World War I experience.

The status of 19 of the 22 leaders of the insurgent movement is known. Among them, 16 (84.2%) were veterans of the World War I. Among the rebel leaders who had combat experience, seven graduated from the ranks of chief officers: two staff captains (Petro Dereshhuk and Dmy'tro Czvitkovs'ky'j), one lieutenant (Trifon Gladchenko), four ensigns (Larion Zavgorodnij, Gerasy'm Nesterenko, Vasy'l' i Petro Chuchupak). Four leaders of the insurgent movement held the rank of non-commissioned officers (Py'ly'p Xmara, Troxy'm Babenko, Ivan Lyuty'j-Lyutenko, Semen Filonenko), and four others left the front in the rank of private or sailors (My'kola Kibecz'-Bondarenko, Ivan Savchenko-Nagirnij, Oleksa Chuchupak, Panas Keleberda). Otaman Vasy'l' Kvascha returned from the World War I with an officer rank, but it is not known exactly what his rank was. The future otamans Yakiv Vodyany'j and Deny's Gupalo were not mobilized during the war.

From this we can conclude that the presence of not only a large number of weapons carried by the peasantry from the front, but also significant combat experience, supported by the knowledge and organizational qualities of the otamans – often former officers and non-commissioned officers – provided stability, efficiency and tactical literacy of peasant rebellion movement.

The dynamics of the rise and fall of the insurgent movement. Duration of insurgency.

The average duration of otaman's insurgency was 29.4 months, that is, almost, 2.5 years. Detachments of some leaders of the insurgent movement were eliminated quickly: My'kola Kibecz'-Bondarenko's – for 4 months, Petro i Vasy'l' Chuchupak's – for 11 months, and Py'ly'p Xmara's – for a year. The probable reason for this is the particularly intense rebel movement led by the aforementioned figures. At the same time, the more nimble chieftains, or those who commanded smaller detachments, were more cautious and less active – lasting much longer. Thus, the detachment of Larion Zavgorodnij's fought during 47 months, Ivan Lyuty'j-

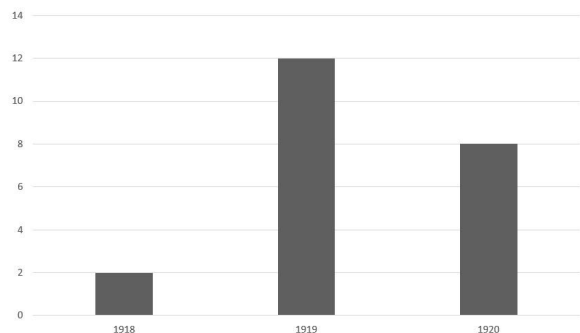
Lyutenko's and Petro Dereshhuk's – 48 months each, Gerasy'm Nesterenko's – 49 months, and Yakiv Vodyany'j – during 60 months.

Table 1
The time of the beginning and ending of the struggle of the rebel otamans in the Middle Dnipro region

Rebel otaman	The beginning of rebel struggle	The ending of rebel struggle	Duration (months)
Vodyany'j Yakiv	March 1918	Spring 1922 p.	60
Goly'k-Zaliznyak Mefodij	February 1920	September 1922 p.	31
Dereshhuk Petro	1920	March 1924 p.	48
Derkach Ivan	November 1919	August 1921 p.	32
Zavgorodnij Ilarion	November 1918	September 1922	47
Kvascha Vasy'Г	1920	1922	36
Xmara Py'ly'p	May 1920	May 1921	12
Keleberda Panas	1919	August 1920	20
Chuchupak Vasy'Г	April 1919	March 1920	11
Chuchupak Oleksa	February 1919	August 1921	31
Chuchupak Petro	April 1919	March 1920	11
Gry'zlo Semen	May 1919	March 1921	23
Czvitkovs'ky'j Dmy'tro	February 1920	July 1921	17
Petrenko Ivan	mid. 1920	August 1921	13
Babenko Troxy'm	1919	December 1921	36
Savchenko-Nagirnij Ivan	Autumn 1919	February 1923	39
Filonenko Semen	June 1919	November 1922	41
Gladchenko Try'fon	Autumn 1919	late 1920	13
Lyuty'j-Lyutenko Ivan	Autumn 1919	Autumn 1922	48
Nesterenko Gerasy'm	August 1919	Autumn 1922	49
Kibecz'-Bondarenko My'kola	Autumn 1920	January 1921	4
Gupalo Deny's	September 1920	September 1922	24

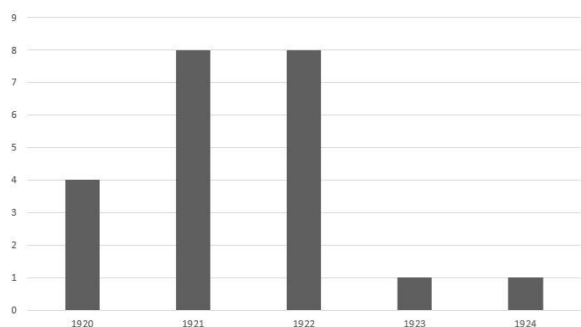
Table 1 shows that the vast majority of otamans of the Middle Dnipro region embarked on the path of insurgent struggle during 1919 – 1920. Three major bursts of insurgent activity are clearly traced here: 1) February – June 1919 (5 otamans joined the insurgent movement); 2) August – November 1919 (5 new otamans started fighting); 3) the first half of 1920 (the appearance of 4 more otamans). For details, see Figure 1.

Figure 1.
The beginning of the participation of the otamans in the rebel movement in the Middle Dnipro region

At the same time, it follows from Table 1 that the majority of the otamans ceased their participation in the insurgent movement during 1921 – 1922. One explanation for this trend is the decision of the Xth Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in March 1921 about the transition to a new economic policy and, at the same time, a series of ghostly amnesties for participants in the insurgent struggle. Thus, during March 1921 – December 1922, the struggle was stopped by 15 of the 22 otamans. For details, see Figure 2.

Figure 2.
The time of otaman's departure from the rebel struggle at the Middle Dnipro region

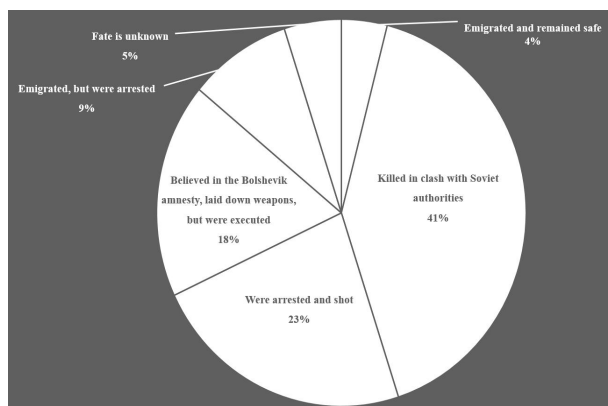

Circumstances of the otaman's departure from the rebel struggle.

Based on information about the fate of 21 of the 22 leaders of the insurgent movement (the exception is Trifon Gladchenko), it was possible to establish that only one otaman, Ivan Lyuty-Lyutenko, survived to the elderly and died of natural causes (in emigration – 1989, USA). In total, 3 of 22 otamans went to emigration escapeo But one of them, Yakiv Vodyany'j, was arrested by the NKVD in Western Ukraine in 1940 and was executed. Another emigrant, Gerasy'm Nesterenko, was arrested in 1944 by SMERSh officers in Romania and died in the Gulag prison camps.

Figure 3 shows that the circumstances of the cessation of the struggle by rebellion movement leaders were the next: 41% died in battles with the Red Army; or the Cheka (All-Russian Extraordinary Commission), 23% were arrested and shot; 18% believed in Bolshevik amnesty and laid down their weapons, after which they were executed; 9% emigrated, but were later arrested by Soviet security agencies; 4% emigrated and remained safe; the fate of 5% of the otamans remains unknown.

Figure 3.
The further fate of the leaders of the rebel movement in the Middle Dnipro region in 1918 – early 1920's

In our view, the political orientation of the otamans is often ambivalent in nature and is difficult to prosecute. Thus, the political platform of three of the 22 rebel peasants leaders cannot be properly established due to lack of relevant information; at least four otamans have moved from bolshevism to idea of independence of Ukraine; the political orientation of the rest (with some reservations) was a synthesis of nominally anarchic and national-independent ideas.

Conclusions. As we can see, prosopography allows us to establish some patterns that are «elusive» at first glance, but this approach ignores the unique experience of historical actors. Thus, our analysis was limited only by the fact of participation of leaders of the rebel movement in World War I, but, for example, Py'ly'p Xmara was a complete Cross of St. George's gentleman, and Ivan Savchenko-Nagirny'j, who was serving at the headquarters, probably lacked real combat experience.

So the image of the average rebel otaman in the Middle Dnipro region was like that: this is a 26.7 year old man; in 95.5% of cases – a local who in 72.7% of cases came from the same county where he fought insurgency; his profession is in 40% of cases a rural teacher and only 4-5% – a professional military; in 84.2% of cases, they are veterans of the First World War, half of whom were officers or non-commissioned officers; most of them began insurgency in the spring or fall of 1919, and ceased during March 1921 – December 1922. The rebellious struggle of the average otaman in the Middle Dnipro region lasted 29.4 months, which is almost 2.5 years. After the cessation of the fight, 14% of the otamans found themselves in exile. The deaths of almost all the otamans were violent – death in battle, death, imprisonment, or Gulag prison camps.

It can be assumed that the use of prosopographic methods for ordinary insurgents will also reveal new patterns and trends, but because of their high fluidity, frequent rotations, and high data fragmentation, it is objectively impossible to do so.

Bibliography:

1. Війна з державою, чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр. / під заг. ред. В. Лободаєва. Харків, 2017. 399 с.
2. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. 208 с.
3. Героїзм і трагедія Холодного Яру / за ред. Р. Ковалю. Київ : Поліфаст, 1996. 316 с.
4. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919 й. Київ : Ін-т історії України, 1996. 81 с.
5. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919 й. Київ : Ін-т історії України, 1997. 94 с.
6. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дисертація канд. іст. наук. Київ, 2015. 259 с.
7. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.). Київ : ЗАТ «Нічлава», 2000. 175 с.
8. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 616 с.
9. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ : «Дюкор», 2001. 320 с.
10. Лютий-Лютенко Іван Макарович. *Енциклопедія історії*

України в 10 т. Том 6 Ла-Мі / гол. редкол. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2009 С. 397.

11. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2016. 238 с.

12. Петрова М. С. Просопографія. *Теорія і методологія історическої науки. Термінологічний словарь* / отв. ред. А. О. Чубар'ян. Москва : Аквилон, 2014. С. 417–419.

13. Реабілітовані історією. Черкаська область / гол. редкол. В. А. Смолій. Книга десята. Черкаси, «ІнтролігаГОР», 2017. – 640 с.

14. Ревегук В. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917 – 1923 рр. Полтава, 2007. 285 с.

15. Савченко Г. П. Водяний Яків Михайлович. *Енциклопедія історії України в 10 т. Том 1 А-В* / гол. редкол. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2005 С. 592.

16. Савченко Г. П. Гризло Семен Григорович. *Енциклопедія історії України в 10 т. Том 2 Г-Д* / гол. редкол. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2005 С. 202.

17. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. Київ : Наук. думка, 2012. 527 с.

References:

1. War with the state, or for the state? Peasant rebellion movement in Ukraine, 1917 – 1921 pp. (2017). Ed. by V. Lobodaev. – Kharkiv (in Ukr.)
2. Ganzha, O. (2000). The Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917 – 1927). Kyiv (in Ukr.)
3. Heroism and Tragedy of the Holodny'j Yar (the Cold Ravine) (1996). (Ed.) R. Kovaly. Kyiv (in Ukr.)
4. Gritsenko, A. (1996). Political forces in the struggle for power in Ukraine: the year 1919. Kyiv (in Ukr.)
5. Gritsenko, A. (1997). Political forces in the struggle for power in Ukraine: the year 1920. Kyiv (in Ukr.)
6. Demartino, A. (2015). Insurgent Movement in the Middle Dnieper Ukraine (1920's). *PhD thesis*. Kyiv (in Ukr.)
7. Zakharchenko, P., Zemzulina, N. & Nesterov O. (2000). In the campaign of freedom (peasant-insurgent movement in Right-Bank Ukraine in 1919). Kyiv (in Ukr.)
8. Koval R. (1998). Otamans of the Haidamak Land. 33 biographies. – Kyiv (in Ukr.)
9. Koval, R. (2001). The Return of the Otamans of the Haidamak Land. Kyiv (in Ukr.)
10. Lyuty'j-Lyutenko Ivan Makarovy'ch (2009). *Encyclopedia of the history of Ukraine in 10 vol. Vol. 6.* (Ed.) V. Smolii. P. 397. Kyiv (in Ukr.)
11. Mitrofanenko, Yu. (2016). Ukrainian otamanshchyna, 1918 – 1919. Kirovograd. (in Ukr.)
12. Petrova, M. (2014). Prosopography. *Theory and methodology of historical science. Glossary.* (Ed.) A. Chubaryan. Moscow 2014, 417–419. (in Rus.)
13. Rehabilitated by history (2017). Cherkasy district. Vol. 10. (Ed.) V. Smolii. – Cherkasy (in Ukr.)
14. Reveguk, V. (2007). For the will of Ukraine. Essays on the history of the rebel-guerrilla struggle in Poltava in 1917 – 1923. Poltava (in Ukr.)
15. Savchenko, H. Vodyany'j Yakiv My'xajlov'y'ch. *Encyclopedia of the history of Ukraine in 10 vol. Vol. 1.* (Ed.) V. Smolii. P. 592. Kyiv (in Ukr.)
16. Savchenko, H. Gry'zlo Semen Gry'gorovy'ch. *Encyclopedia of the history of Ukraine in 10 vol. Vol. 2.* (Ed.) V. Smolii. P. 202. Kyiv (in Ukr.)
17. Shcherbatiuk, V. (2012). Peasant rebel movement in Ukraine 1917 – 1921: Ukrainian historiography. Kyiv (in Ukr.)

О. Компанієць, А. Морозов

КОЛЕКТИВНА БІОГРАФІЯ ПРОВІДНИКІВ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЦІНІ (1918 – 1920-ті РР.)

Постановка проблеми. Для вітчизняної історіографії доби незалежності тема селянського повстанського руху стала настільки популярною, що маємо досить підстав, аби виокремити її окремим напрямом студій з історії Української революції 1917 – 1921 рр. Нароховуючи сотні бібліографічних позицій, «повстанська» проблематика може видатися вже значною мірою вичерпаною, однак відхід від популярних описових і узагальнювальних методів на користь вузькоспеціальних є перспективним навіть стосовно, здавалося б, добре вивчених питань.

Метою публікації є виявлення засобами «колективних біографій» раніше невідомих закономірностей і тенденцій, що мали місце в середовищі провідників селянського повстанського руху в Середньому Подніпров'ї в 1918 – на початку 1920-х рр.

Результати і висновки. Об'єктами просопографічного аналізу стали біографії 22 провідників повстанського руху: Бабенка Трохима Івановича, Водяного Якова Михайловича, Гладченка Трифона Федоровича, Голика-Залізняка Мефодія Фокича, Гризла Семена Григоровича, Гупала Дениса Мусійовича, Дерещука Петра Кузьмовича, Деркача Івана Тимофійовича, Завгороднього Іларіона Захаровича, Кваши Василя Мироновича, Келеберди Панаса Дмитровича, Кібіця-Бондаренка Миколи Степановича, Лютого-Лютенка Івана Макаровича, Нестеренка Герасима Онуфрійовича, Петренка Івана, Савченка (Савченка-Нагірного) Івана Григоровича, Філоненка Семена Дмитровича, Хмари Пилипа Панасовича, Цвітковського Дмитра, Чучупака Василя Степановича, Чучупака Олексі Степановича, Чучупака Петра Степановича.

Критеріями створення колективного портрету повстанських отаманів стали такі моменти: місце народження, вік, освіта, професія, наявність військового досвіду (зокрема, участь у Першій світовій війні), час початку і завершення повстанської боротьби, політична орієнтація і подальша доля.

Авторам вдалося встановити, що образ середньостатистичного селянського повстанського отамана на Середньому Подніпров'ї був таким: це чоловік віком 26,7 років; у 95,5 % випадках – місцевий житель, який у 72,7 % випадків походив з того ж повіту, де й вів повстанську боротьбу; його професія у 40 % випадків – сільський вчитель і лише у 4-5 % – професійний військовий; у 84,2 % випадків – це ветерани Першої світової війни, половина з яких була обер-, або унтерофіцерами; більшість з них почала повстанську боротьбу навесні, або восени 1919 р., а припинила протягом березня 1921 р. – грудня 1922 р. Повстанська боротьба середньостатистичного отамана на Середньому Подніпров'ї тривала 29,4 місяці, тобто майже 2,5 роки. Після припинення боротьби 14 % отаманів опинилися на еміграції. Смерть майже всіх отаманів була насильницькою: загинув в бою, страта, смерть у в'язниці або таборах.

Можна припустити, що застосування просопографічних методів до рядових повстанців також дозволило виявити нові закономірності й тенденції, проте через їх високу плинність, часті ротації, високу фрагментарність даних це зробити об'єктивно складно.

Ключові слова: колективна біографія, колективний портрет, просопографічний аналіз, селянський повстанський рух, отамани, отаманищина, Середня Наддніпрянина, Українська національна революція 1917 – 1921 рр.

UDC 94(477:4-11):332.2.01]”18/19”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-24-30

S. Kornovenko

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

Y. Pasichna

PhD in History, the I category specialist at the PhD department of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7357-7623>

EASTERN EUROPEAN AGRARIANISM. UKRAINIAN INTELLECTUAL SPACE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES*

Based on the analysis of a wide range of sources, the article focuses on the reasons for the emergence of Eastern European agrarianism, and understanding of the “Eastern European agrarianism” concept in a broad and narrow sense. Considering the spread area of Eastern European agrarianism on the basis of territorial character and peculiarities of socio-economic and socio-political development of Eastern European countries, there are grounds to distinguish its variants: Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. Based on the analysis of the Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries, it is reasonable to assume that there were the ideas of Eastern European agrarianism presented by its Ukrainian variant in it. In particular, it affirmed a peasant-centric view of Ukrainianness, the peasant character of the Ukrainian nation, the separateness of city and countryside, urban and rural worldviews and ways of being. The identification of such concepts as “Ukrainian peasantry”, “Ukrainian nation”, and “Ukrainian people” was considered axiomatic in the views of the representatives of the Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. The political future of the Ukrainian statehood was closely linked to the peasantry.

Keywords: Eastern European agrarianism, Ukrainian agrarianism, Ukrainian intellectual space, Ukrainian peasantry, M. Hrushevsky, P. Skoropadsky, V. Lypynsky.

Problem statement. The period of the late 19th and early 20th centuries is unique both in the life of Europe in general and of Eastern Europe in particular. In large part, it is the time of “awakening” of Eastern European nations, which would appear on the wreckage of continental empires in the early 20th century. A characteristic feature of the “awakening” was the formation of ideologies of Eastern European nations. Eastern European agrarianism

became one of them in the late 19th and early 20th centuries. Its ideology spread to Poland, Bulgaria, Romania, Czechia and Slovakia (later Czechoslovakia), Ukraine.

In our opinion, the reasons for the emergence of agrarianism in general (Germany - G. Roland, A. Scheffle; in France - the concept of J. Melin) and Eastern European one in particular were as follows. First, the conflict between industrial and agrarian civilizations, which clearly began to manifest itself in the late 19th and early 20th centuries in the conditions of modernization of agrarian-industrial countries and economies and their transformation into industrial-agrarian or approximated to them with corresponding transformation of values. One of the examples is the socio-economic and socio-political models of the Russian and Austro-Hungarian empires, which had similar modernizations in the late 19th and early 20th centuries. The modernization processes had an influence in Czechia, Slovakia, Poland, Ukraine, etc. being the future independent entities of international law, the countries representing Eastern European agrarianism, which were a part of the Romanov and Habsburg empires, respectively, at that time. We believe that the advancement of the industrial civilization of the Western sample to the Eastern European agrarian space provoked a defensive reaction of the peasantry, the part of the largest social strata of Eastern European countries. It became Eastern European agrarianism represented by Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian and other variants.

Second, the development of political culture of agrarian nations, which in that time, were Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, and so on. The political cultures of Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. peasants experienced the modernization of values. In our opinion, there was a significant socio-cultural shift in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants in the form of the transition from an indifferent political culture and consciousness to an activist one.

Third, the objective laws of the development of the agrarian civilization itself, the formation of a qualitatively different peasantry in it. In Ukraine, it was the peasant-ideoman, the active subject of history [1]. In the early 20th century, the Ukrainian peasantry was qualitatively different from both the urban proletariat and the peasantry of previous centuries, formed under fundamentally new conditions of post-serfdom reality. The qualitative difference was the absence of serfdom not only as a legal status. First of all, it is the absence of serfdom as a way of being, keeping an economy, thinking style, etc. It was a generation brought up under the conditions of agricultural capitalization, industrialization, and transformation of the rural community considered to be the modernization of the late 19th and early 20th centuries in the Russian Empire. The peasants gradually became aware of themselves as a separate community of the socio-cultural imperial space of that time. The unifying value was the “Idea of Land”, its distribution on just principles in their understanding. Our considerations are in line with the position of other modern researchers [2]. We support A. Gordon’s reasoning that the abolition of serfdom turned the peasant into a “rational agent” in the interpretation of classical political economy and common sense. The psychology of the peasant became more resilient to those new phenomena that actively penetrated peasant

* The article is written in accordance with the state budget theme “Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor” (state registration number 0118U003864).

existence. It is difficult to disagree with V. Piskun in the fact that the abolition of serfdom gave impetus to modernization, changed the consciousness of the peasant, strengthening his feelings of the owner [3].

Therefore, we state that the emergence of both European and Eastern European agrarianism was caused by objective-subjective-subjective factors. Their combination gave impetus to the formation of Eastern European agrarianism, the phenomenon of the first third of the 20th century. Considering its spread area based on territorial character and features of socio-economic and socio-political development of Eastern European countries, we distinguish its variants: Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc.

Research analysis. The problems related to the topic of our study were partially reflected in Ukrainian [4-11] and foreign historiography [12-19]. Researchers mainly focus on aspects relating to the nature and content of the Eastern European agrarianism, the realization of the so-called the “Third Way” in some Eastern European countries, the unfolding peasant revolution in the post-imperial Russian space, and the formation of the farmer’s ideology in V. Lypynsky’s works and its Eastern European agrarianist context. At the same time, considering the phenomenality of Eastern European agrarianism, it is relevant to study the formation of Ukrainian agrarianism as a variant of Eastern European one.

The goal of the research is to investigate the formation of ideas of Ukrainian agrarianism as a variant of Eastern European in the Ukrainian intellectual space of the early 19th and late 20th centuries. The object of the research is Ukrainian agrarianism as a variant of Eastern European one in the early 19th and late 20th centuries. The subject matter of the research is the ideas of Ukrainian agrarianism in the views of Ukrainian intellectuals of the early 19th and late 20th centuries.

The statement of the basic material. Eastern European Agrarianism as a formed ideology of Eastern European nations in the early 19th and late 20th centuries was represented by a multi-genre discourse. Its ideas were reflected in the works of G. Ruland, A. Scheffle, A. Schwegl, M. Godza, O. Frankenberger, A. Stamboliyski, the concept of J. Melin, etc., the programmatic provisions of the Bulgarian, Polish, Romanian, Czechoslovak political parties, etc. The analysis of the primary sources of Eastern European agrarianism and scientific papers allows us to determine the essence of this phenomenon and to distinguish its main ideologems.

In our view, Eastern European agrarianism is, in a broad sense, a holistic socio-cultural phenomenon, a phenomenon of Eastern European history caused by objective-subjective-subjective factors that are the object of cognition. Eastern European agrarianism in a narrow sense is a system of peasant-centric representations of different subjects of the socio-cultural space of Eastern Europe in the early 19th and late 20th centuries and their practical implementation. Specifying a narrower understanding of Eastern European agrarianism in the early 19th and late 20th centuries, we note that it is a system of ideas about peasants, peasants about themselves, about the peasantry as an active subject of history, capable of independent state-building; component of domestic economic policy aimed at solving the agrarian/peasant issue; as self-awareness of the peasants, as a peasant political culture and political consciousness, as a realization of peasant hopes in

practice and ideas about their just future; component of social and party political thought.

The key ideologems of agrarianism are the following:

1) the uniqueness and indisputable value of the spiritual, moral, cultural and social properties inherent in the peasantry and its work, for humanity [16, 3 – 4];

2) recognition of the peasantry as a social stratum capable of playing an independent role in political life [20, 69];

3) not a capitalist, “separate” peasant way of social development, preservation of private property – small peasant property as the optimal regional option and the basis of social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state [21];

4) the predominance of agriculture and rural lifestyles over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups [22];

5) the peasantry being an agricultural stratum and a major focus of the basic positive values and qualities of the society, is the foundation of the stability of the state and the bearer of national identity, and the above virtues should determine its political power [8, 164].

Ukrainian intellectual space of the early 19th and late 20th centuries largely focused on the formation of modernist ideas about the peasantry; the Ukrainian intelligentsia was engaged in various forms of dialogue with this phenomenon. The result of such an intellectual assault was the acquisition of new practices in the understanding of the peasantry by the Ukrainian intelligentsia, the creation of a diversified image of the peasantry, the approaching of two parallel worlds in representations of each other. In our opinion, the Ukrainian intellectual space in the defined time boundaries by the common features of the images formed in it, the ideas of the peasantry, can be conditionally structured into the following discourses: literary-artistic, public-publicist, party-political⁶. Each of these discourses presents different facets of the Ukrainian peasantry as an imaginary community, the result of an intellectual-creative process of its cognition by another subject-participant, Ukrainian intelligentsia. Peasant-centricity of reflections is common to the three components we have identified.

For example, the Ukrainian fiction of that time was thoroughly imbued and saturated by peasant theme. Examples include well-known masterpieces of classical Ukrainian literature, such as “One Hundred Thousand”, “Streetwalker”,

“Do not Oxes Roar when Manger is Full?”, “Land”, “Intermezzo”, “Fata morgana”, etc. In our opinion, M. Kotsiubynsky’s works are eloquent in this context. The peasantry appeared in the center of creativity of this Ukrainian Impressionist, according to the proper comments of Y. Prysyzhnyuk and Y. Platmir. He “did not care about the details of everyday life”, but was concerned with the inner world of a man, focused on “psychological experiences of a hopeless social disaster”, creating images of agricultural rural people who slowly “moved” from traditional foundations to modern life forms. The writer was able to immerse himself in the picture of the world of the countryside, recreated it both in the context of real historical events and “beyond any plot” [23, 125, 131].

The image of the countryside of Bukovyna is filigree reflected in the works of O. Kobylanska. Like M. Kotsiubynsky and other masters of the literary Ukrainian word at that time, O. Kobylanska in “Land” addressed

to the reflection of the controversial peasant microcosm, to the social-psychological issues, to the understanding of the role and meaning of “the land” concept in the peasants’ life. In the work, land is a moral and spiritual imperative containing a life-affirming power, a category determining social status, a manipulation tool leading to personality degradation. Is the holiness of land the basis for the sin of fratricide? The writer responds to this question on the example of actual events in the village of Bukovyna using civilizational understanding of the peasant, his mental-psychological traits, transformations of his psychology, the traditional picture of the world under the influence of civilization. The civilizational conflict between the agrarian/traditional society and the industrial/modern one is represented in the images of brothers Michael and Sava.

In the early 19th and late 20th centuries, there were similar processes in Polish fiction. According to I. Franko’s observations, T. Lenartowisz “gave the Poles an image of the Polish nation for the first time ... he first showed the true, simple and colourful language of this nation ...” [24]. According to the Ukrainian Stonemason, “the Mazovian Field and Forest Singer” was the first one who enabled the Polish public through the lens of his crystal lyricism to look deeper into the soul of the Polish peasant, to look at the world through his eyes, to live his life and made the Polish people love this peasant and see a true, sincere and pure human soul in him ...” [24]. The peasant-centric themes were peculiar to the works of other Polish masters of the artistic word: M. Konopnicka, H. Sienkiewicz, B. Prus, and others. Their works are also characterized by social psychology, the creation of a romantic-idealistic image of the peasantry, a rethinking of the role and significance of the Polish peasant in national history.

Public-journalistic discourse was also marked by a peasant-centric orientation. Articles, explorations focused on the essence of the peasantry, its character, moral and ethical virtues, and inherent features were printed on the pages of various genre periodicals. The authors made various comparisons and identifications. According to the analysis of that public-journalistic discourse, the issues of peasant education and literacy, the spread of atheism, transformation in the attitude of peasant children to their parents, confrontation of rural and urban ways of being, peasants in the city, etc., were at the epicenter of its attention [25]. We support T. Portnova’s well-grounded arguments in her works [26; 27] and believe that the romantic perceptions of wealthy rural countryside by Ukrainian intellectuals were transformed into a more realistic image, more adequate to the objectively existing one in the public-journalistic discourse since 1870s.

The agrarian/peasant issue has been sounded in a new way in the public-journalistic discourse since early 20th century. The peasant revolution, started in 1902 by the peasants of Poltava and Kharkiv regions, determines changes in the understanding of the peasantry, the importance of solving the agrarian issue, orientation to the peasantry as a leading social stratum. The public-journalistic discourse of that time was a platform for the formation of a new look at the peasantry, its revolutionarity, state agrarian policy, etc. The works of M. Tugan-Baranovsky [28], I. Strakhovsky [29], etc. are applied in this context.

The authors of public-journalistic discourse, e.g. M. Drahomanov, S. Podolynsky, B. Grinchenko,

I. Franko, O. Rusov, S. Yefremov, etc. were unanimous in terms of the outstanding role and importance of the peasantry in the history of Ukraine offering multiculturalism and diversity of the peasant image, the controversion of some socio-cultural transformations within the peasant organism. They considered the peasantry to be the source of Ukrainianness, the preservation of the gene pool, the traditions of Ukrainianness, the basis of its future. In particular, S. Podolynsky has no doubt that Ukrainians are a peasant nation. For this reason, he believes that any Ukrainian movement, if it was without the participation of the peasantry, had no prospects. I. Franko had similar ideas. He wrote on this subject, “We, Rusyns, especially in Galicia, have long been a peasant nation” [30].

In the early 19th and late 20th centuries, the peasantry was considered to be not only an active subject of history, but also the social foundation of the state. Ukrainian public-journalistic discourse of the early 19th and late 20th centuries was marked by its agrarianist nature. M. Hrushevsky exactly characterized the Ukrainian intellectuals’ understanding of the peasantry role in Ukrainian state-building. In this regard, he noted that “the Ukrainian intelligentsia understood that only creating a proper social base would help them to achieve notable success in their national policies. In the near future, only peasants could become this base, because the labour proletariat was largely denationalized and influenced by the Russian Social Democrats, who were always hostile to national Ukrainian movements” [31, 210]. Supporting these ideas, M. Hrushevsky wrote that “all agriculture, with a small exception, was in the hands of foreigners, especially Russians and Poles; they were Russians and Poles rather by their education and anti-Ukrainian sentiment than by their origin. Large industry was monopolized by foreign or local capitalists, Russians, Poles, Jews, etc., but not Ukrainians. The authorities were also Russian or denationalized ... Only ... peasants ... kept national forms in their original state. Therefore, the peasants now make up 85% of the Ukrainian population of the country. ... Thus, today, the Ukrainian population is 75% of the total population of the country. They are peasants...” [31, 209].

Ukrainian intellectuals identified the Ukrainian peasantry as the state future of Ukraine. In the early 19th and late 20th centuries, Ukrainian intellectuals were at a crossroads regarding the peasantry: to educate or to love; with the approach of the Ukrainian Revolution of 1917- 1921, their position became much clearer: to involve in the national state-building. M. Hrushevsky, P. Skoropadsky, S. Yefremov, V. Lypynsky, and other figures of the early 20th century held peasant centrist positions of state-building.

M. Hrushevsky frankly believes that “the main foundation for this Great Ukraine for a long time, if not forever, will be the peasantry, and on which it will have to be built. In the long days of our existence, we kept saying that in the peasantry and only in the peasantry lies the future of the Ukrainian revival, and in general the future of Ukraine. Over the course of a century, Ukrainian and peasantry have become synonymous. When all other strata betrayed their nationality, all the material for national building was drawn from it [the peasantry], and they [Ukrainians] hoped for it [the peasantry]; Ukraine will be able to rise only when this titan deprived of its depth and unconsciousness, this Samson deprived of vision and power, his political and national

consciousness, rises again. ... It [the peasantry] became the spring of our revolutionary movement” [32, 252].

Concerning the future of Ukraine, the Ukrainian peasantry and agriculture, P. Skoropadsky stated: “I am a supporter of small farms, in particular in Ukraine, and have repeatedly said that my ideal is to see Ukraine covered only by small, highly productive, private farms...” [33, 137]. He wrote that “almost all of the industry and landowner land in Ukraine belonged to the Great Russians, the Little Russians and the Poles, who denied everything Ukrainian” [33, 53]. P. Skoropadsky connected the future of the Ukrainian State with the peasantry, being a supporter of the “Third Way”, and considered democratic reforms to be an instrument for achieving this goal. The future Hetman believes that “our Ukrainian is an individualist, he does not need any socialization. He is strongly against it”. According to the Hetman, “the idea of the land” is the most understandable to the peasantry among the slogans of the revolution [33, 50]. He is aware that “it is necessary to carry out truly democratic reforms, not socialist ones, but democratic ones. There is no socialism in the nation, and therefore, if there is one, it is among a small, isolated group of intellectuals ... I have no doubts ... that any socialist experiments ... would immediately lead the whole country to obsessive Bolshevism during 6 weeks. Bolshevism, by destroying culture, would turn our beautiful country into a dry plain, where capitalism would eventually settle ... an almighty God, in whose feet this nation would wallow and crawl” [33, 145 - 146].

S. Yefremov, analyzing the ethno-social processes in Ukraine in 1917, considered the peasantry to be a priority stratum of state-national construction. He supported the idea that “the basis for ideological construction among Ukrainians was still the working mass” [34].

According to V. Lypynsky, a farmer was a central figure in social and political life in Ukraine in the early 20th century, primarily in Ukrainian state-building. His views on the unique role of the peasantry as an active subject of history in the Ukrainian life, and his concept of Ukrainian agrarianism as a variant of Eastern European one, are presented in “The Letters to the Brothers-Farmers” (hereinafter - Letters) written in 1919 - 1920. However, the author of “The Letters” did not use the term “agrarianism”, although there is every reason to consider his views as agrarianist. In this context, we share the opinions of K. Galushko [8], R. Vetrov and S. Zborets [35], S. Zhydkov [36], and other researchers. The thinker, in accordance with the general principles of Eastern European agrarianism, clearly distinguishes between two worlds: the world of countryside and land, the world of city and capital. V. Lypynsky considers psychology to be the basis for distinguishing these worlds. He is convinced that the psychology of a farmer and the psychology of “stock exchange gesheftsmakers” are two opposites that do not intersect at all, even at an imaginary point. Their psychologies are fundamentally different in responsibility and values [37, 33].

According to V. Lypynsky, there is a “struggle not to life but to death” between them. He calls these worlds “laws”: “the laws of the land and the laws of capital. The old civil law is relied on land, and the new commercial law is relied on capital” [37, 32]. The philosopher points out that this is a struggle of two irreconcilable worldviews. In our opinion, the fundamental difference

between them is the socio-cultural gap, caused by ways of being, values, and meaning of life. This struggle is essentially “a deadly fight between the countryside and the modern capitalist world, state-economy and state-stock exchange” [37, 33].

V. Lypynsky’s hyperbolization of the farmers reaches its peak in the sentiments in which he substantiates the direct interconnection and interdependence between the farmer stratum and the nation-state. According to him, “the only class interested in the life, not the words, of the existence of its own, independent Ukrainian state, is the agricultural class, attached to the land and living from arable products not from politics” [37, 41]. The historian stresses that the unifying and organizing principle in the cause of national- and state-building in Ukraine is only the “Ukrainian class of farmers”. It is “the class which is the strongest in the Ukrainian Nation”, on which “the unification and organization of the whole Ukrainian Nation” depends [37, 72].

At the same time, the thinker did not idealize the farmers. He proposes concrete steps to “improve the farming class”. In his opinion, first of all, it is necessary to solve agrarian antagonisms that do not add unity to the social basis of the Ukrainian statehood and nation. The elimination of agrarian antagonisms will relieve farmers of parasites and speculators, “forcing richer farmers to be necessary and useful citizens ... depriving poorer farmers of landholding and hatred for “lords”...” [37, 74].

Thus, based on the analysis of the Ukrainian intellectual space of the late 19th and early 20th centuries, we reasonably claim that it had the ideas of Eastern European agrarianism, represented by its Ukrainian variant. In particular, it affirmed a peasant-centric view of Ukrainianness, the peasant character of the Ukrainian nation, the separateness of city and countryside, urban and rural worldviews and ways of being. The identification of such concepts as “Ukrainian peasantry”, “Ukrainian nation”, and “Ukrainian people” was considered axiomatic in the views of the representatives of the Ukrainian intellectual space of the late 19th and early 20th centuries. The political future of Ukrainian statehood was closely linked to the peasantry.

The conclusions. Ukrainian intellectuals of the late 19th and early 20th centuries accepted the main ideologems of Eastern European agrarianism, adapting them to Ukrainian realities. Like their European colleagues, they argued for the uniqueness and undeniable value to humanity of the spiritual, moral, cultural and social attributes inherent in the peasantry and its work; recognized the peasantry as a social stratum capable of playing an independent role in political life; substantiated the expediency of a non-capitalist, “separate” peasant way of the society development, the preservation of private property, i.e. small peasant property as its optimal regional variant and the basis of social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state; proved the superiority of agriculture and rural lifestyles over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups; were convinced that the peasantry, the agricultural stratum, concentrated in the core positive values and qualities of society, was the foundation of the stability of the state and the bearer of national identity, and the above virtues should determine its political power.

Bibliography:

1. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.
2. Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-vosstanie-v-1902-godu-12119.html>
3. Марченя П., Разин С., Ионоу І. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.civisbook.ru>
4. Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 45–49.
5. Farenıy I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *East European Historical Bulletin*. 2019. №10. S. 58–65.
6. Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 162–166.
7. Масенко В. Хліборобський клас Наддніпрянської України початку ХХ ст. у державницькій концепції В'ячеслава Липинського. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 141–144.
8. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164–200.
9. Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ : Темпора, 2002. 288 с.
10. Сухушина О. Аграрні рухи в слов'янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи та створення Зеленого Інтернаціоналу. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 337–341.
11. Піковська Т. Національні програми Чехословацької Республіканської (аграрної) партії (1899 – 1922 рр.). *Гілея*. 2016. Вип. 115. С. 455–458.
12. Holec R. Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation. *Historicky Casopis*. 2011. Vol. 59. Is. 1. Pp. 3–32.
13. Bernstein H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*. 2018. №45 (5–6). Pp. 1127–1150.
14. Sumpf A. The Russian peasant revolution. *Vingtieme Siecl*. 2017. №135 (3). Pp. 102–116.
15. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 2017, 76 (3), Pp. 710 – 721.
16. Матвеев Г. «Гретьий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.
17. Шмігель М., Сирни М. Чехословацьчина в період національної та соціальної революції (1918 – 1919): суспільно-політичний аспект Словаччини. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 44–49.
18. Lacina V., Harna J. Politický programu neskiehoaslovenskehoagrarnihoh nuti 1899–1938. Praha, 2002. 87 s.
19. Harna J. Republikanska strana // Malısh J., Pavel M. a kol. Politickm strany. Vuvvoj politickech stran a hnuti vneskzech zemich a Jেসkoslovensku vletech 1861–2004. 1. Dil: 1861–1938. Brno, 2005. 1024 s.
20. Крапивин А., Бычихин А. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*. 1998. 1998. С. 69–72.
21. Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти ХХ в. Балканские исследования. Москва, 1984. Вип. 9: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya-krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
22. Аграризм // Энциклопедия социологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ АГРАРИЗМ>
23. Присяжнюк Ю., Платмір Я. Старі/нові образи селянства в поглядах М. Коцюбинського. *Двадцять восьма наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій*. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2018. С. 125–131.
24. Франко І. Польський селянин в освітленні польської літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1887/PolskySeljan>
25. Портнова Т. Цивілізація і селянин: взаємодія міської та сільської культур очима української інтелігенції другої половини ХІХ століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1320-tetiana-portnova-tsyvilizatsiia-i-selianyn-vzaiemodiia-miskoi-ta-silskoi-kultur-ochyma-ukrainskoi-intelihentsii-druhoi-polovnyu-khikh-stolittia>
26. Портнова Т. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60-80-х років ХІХ століття: дис... канд. іст. н. Дніпропетровськ, 2008. 211 с.
27. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 240 с.
28. Туган-Барановський М. С. Ю. Витте и его политика. *Речь*. 1915. № 58. С. 3–5.
29. Страховский И. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. *Крестьянский строй*. Санкт-Петербург, 1905. Т. 1. С. 371–375.
30. Портнова Т. Селянин і селянське в українському національному проекті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1662-tetiana-portnova-selianyn-i-selianske-v-ukrainskomu-natsionalnomu-proekti>
31. Грушевський М. Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917 – 1918 – 1919 рр. // Твори у 50-ти т. Львів : Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. II. Серія Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.). С. 208–230.
32. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії / М.С. Грушевський // Твори : у 50 т. Львів : Видавництво «Світ». 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 225–266.
33. Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.
34. Єфремов С. На партійні теми. *Нова Рада*. 1917. 9 квітня.
35. Ветров Р., Зборець С. Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак українського консерватизму. *Питання аграрної історії України та Росії : матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 134–140.
36. Жидков С. До питання про соціально-економічні погляди В'ячеслава Липинського. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2017. Вип. 25. С. 113–119.
37. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ ; Філадельфія, 1995. 470 с.

References:

1. Kornovenko, S. (2017). The subject component of the agrarian issue as one of the prerequisites of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921. *Ukrainian Historical Journal*, № 4. Pp. 83 - 94. (in Ukr.)
2. Prostakov, S. Network peasant uprising in 1902. Access mode: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-vosstanie-v-1902-godu-12119.html> (in Rus.)
3. Marchenia, P., Razin, S. & Ionov, I. Peasantry and Power in the History of 20th Century Russia: Following the International

- Round Table. Access mode: <http://www.civisbook.ru> (in Rus.)
4. Kornovenko, S. & Zemziulina, N. (2018). Revolutionary upheavals of the early 20th century: agrarian legislation of the countries of Central and Southeastern Europe. *Ukrainian peasant*. Iss. 19. Pp. 45 - 49. (in Ukr.)
5. Farenii, I. (2019). The peasant revolution in the theoretical views and political practice of Ulianov-Lenin. *East European Historical Bulletin*, 10, Pp. 58-65. (in Eng.)
6. Farenii I. (2014). On the legitimacy of the V. P. Danilov's concept of the "Great Peasant Revolution". *Ukrainian Peasant*, Vol. 14, Pp. 162 - 166. (in Ukr.)
7. Masenko V. (2012). Agrarian class of the Dnieper Ukraine in the early 20th century in Viacheslav Lypynsky's State Concept. *Ukrainian Peasant*, Vol. 13, Pp. 141-144. (in Ukr.)
8. Galushko, K. (2000). V. Lypynsky's "Farmer Ideology" in the System of Eastern European Agrarianism. *Ukrainian Historical Collection*, № 2, Pp. 164 - 200. (in Ukr.)
9. Galushko, K. (2002). Conservative against the backdrop of the day: Viacheslav Lypynsky and public opinion of the European "rights". Kyiv : Tempora, 288 p. (in Ukr.)
10. Sukhushina, O. (2008). Agrarian Movements in the Slavic Countries of Central and Southeastern Europe and the Creation of the Green International. *Ukrainian Peasant*, Vol. 11, Pp. 337 - 341. (in Ukr.)
11. Pikovska, T. (2016). National Programs of the Czechoslovak Republican (Agrarian) Party (1899 - 1922). *Gilea*, Vol. 115, Pp. 455 - 458. (in Ukr.)
12. Holec, R. (2011). Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation. *Historical Journal*, Vol. 59, Iss. 1, Pp. 3 - 32. (in Eng.)
13. Bernstein, H. (2018). The Peasant Issue in the Russia Revolution (s), 1905 - 1929. *Journal of Peasant Studies*, 45 (5 - 6), Pp. 1127 - 1150. (in Eng.)
14. Sumpf, A. (2017). The Russian peasant revolution. *Vingtieme Siecl*, 2017, 135 (3), Pp. 102 - 116. (in Eng.)
15. Finkel, E., Gehlbach, S. & Kofanov, D. (2017). (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 76 (3), Pp. 710 - 721. (in Eng.)
16. Matveev, G. (1991). The Third Way? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period. Moscow : Publishing House of Moscow University, 240 p. (in Rus.)
17. Shmigel, M. & Syrny, M. (2019). Czechoslovakia in the period of national and social revolution (1918 - 1919): socio-political aspect of Slovakia. *Ukrainian peasant*, Iss. 21, Pp. 44 - 49. (in Ukr.)
18. Lacina, V. & Harna, J. (2002). Political Programs of the Czech-Slovenian Slavonic Nuts 1899–1938. Praha, 87 p. (in Eng.)
19. Malim, J. & Pavel, M. (2005). Politickm strany. Your political side and the oppressed lands of the Czechoslovakia in 1861–2004. First Deal: 1861-1938. Vmno, 1024 p. (in Eng.)
20. Krapivin, A. & Bychikhin, Yu. (1998). Agrarianism of Dimitr Dragiev - the leader of Bulgarian peasants. *Bulletin of the Donetsk University, Series B: Humanities*, Iss. 2, Pp. 69 - 72. (in Rus.)
21. Makovetskaya, T. & Pokivaylov, T. (1984). Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the 20th century. *Balkan Studies*, Iss. 9: Issues of Social, Political and Cultural History of Southeastern Europe. Moscow. (in Rus.)
22. Agrarianism. Access mode: <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/AGRARISM> (in Rus.)
23. Prysiazhnyuk, Y. & Platmir, Y. (2018). Old/new images of the peasantry in the views of M. Kotsiubynsky. *Twenty-eighth scientific session of the Cell of the Scientific Society. Shevchenko in Cherkasy: Materials of reports at meetings of sections and commissions*. Cherkasy : NTSH Center in Cherkasy, Pp. 125 - 131. (in Ukr.)
24. Franko, I. A Polish peasant in the coverage of Polish literature. Access mode: <https://www.i-franko.name/en/LitCriticism/1887/PolskySeljan> (in Ukr.)
25. Portnova, T. Civilization and the peasant: the interaction of urban and rural cultures through the eyes of the Ukrainian intelligentsia in the late 19th century. Access mode: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1320-tetiana-portnova-tsyvilizatsiia-i-selianyn-vzaiemodii-miskoi-ta-silskoi-kultur-ochyma-ukrainskoi-intelihentsii-druhoi-polovyny-khikh-stolittia> (in Ukr.)
26. Portnova, T. (2008). The peasantry in the ideas of the Ukrainian intelligentsia of the 60-80s of the 19th century. *Thesis candidate of historical sciences*. Dnepropetrovsk, 211 p. (in Ukr.)
27. Portnova, T. (2016). To love and teach: the peasantry in the ideas of the Ukrainian intelligentsia in the second half of the nineteenth century. Dnepropetrovsk : Lyra, 240 p. (in Ukr.)
28. Tugan-Baranovsky M. (1915). S. Yu. Witte and his politics. *Speech*, No. 58, Pp. 3 - 5. (in Rus.)
29. Strakhovsky, I. (1905). The Peasant Issue in Legislation and Law Commissions after 1861. *Peasant Structure*. St. Petersburg, Vol. 1, Pp. 371 - 375. (in Rus.)
30. Portnova, T. The peasant and the rural in the Ukrainian national project Access mode: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1662-tetiana-portnova-selianyn-i-selianske-v-ukrainskomu-natsionalnomu-proekti> (in Ukr.)
31. Hrushevsky, M. (2013). Social and political struggle in Ukraine in 1917 - 1918 - 1919. Works in 50 Vols – Lviv : Svit Publishing House, Vol.4, Book. II. Series Social and Political Works (November 1918 - October 1926), Pp. 208 - 230. (in Ukr.)
32. Hrushevsky, M. (2007). On the doorstep of a new Ukraine: thoughts and dreams. Works: in 50 vol. (Ed) P. Sohan. Lviv: Svit Publishing House, Vol. 4, Book. 1, Pp. 225-266. (in Ukr.)
33. Skoropadsky, P. (1995). Memories. Kyiv ; Philadelphia, 1995, 493 p. (in Ukr.)
34. Yefremov S. (1917). On Party Topics. The New Rada. April 9. (in Ukr.)
35. Vetrov, R. & Zborets, S. (2012). Agrarian ideology of V. Lypynsky as one of the features of Ukrainian conservatism. *Materials of 9th scientific readings devoted to the memory of D.P. Go*. Dnepropetrovsk : PF Standard-Service, Pp. 134 - 140. (in Ukr.)
36. Zhidkov, S. (2017). On the issue of socio-economic views of Vyacheslav Lypynsky. *Bulletin of the Kharkiv National University. V. Karazin. Series «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, No. 25, Pp. 113 - 119. (in Ukr.)
37. Lypynsky, V. (1995). Letters to the Brothers-Farmers. Kyiv ; Philadelphia, 470 p. (in Ukr.)

**С. В. Корновенко,
Ю. Г. Пасічна**

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ АГРАРИЗМ. УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Постановка проблеми. На підставі аналізу широкого кола джерел авторами з'ясовано причини появи східноєвропейського аграризму, розкрито розуміння поняття «східноєвропейський аграризм» у широкому і вузькому значеннях. Зважаючи на ареал поширення східноєвропейського аграризму, за територіальною ознакою та особливостями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку східноєвропейських країн, виокремлено такі його варіанти: польський, болгарський, чехословацький, румунський, український тощо.

Мета: дослідити формування ідей українського аграризму як варіанту східноєвропейського в українському інтелектуальному просторі другої половини XIX – початку XX ст.

Основні результати дослідження. На підставі аналізу українського інтелектуального простору другої половини XIX – початку XX ст. авторами обґрунтовано думку стосовно того, що у ньому мали місце ідеї східноєвропейського аграризму, представлені його українським варіантом. Зокрема, у ньому утвердився селяноцентричний погляд на українство, селянський характер української нації, на окремішність міста і села, міського та сільського світосприйняття і способу буття. В уявленнях представників українського інтелектуального простору другої половини XIX – початку XX ст. аксіоматичним вважалося ототожнення таких понять, як «українське селянство», «українська нація», «український народ». Політичне майбутнє української державності тісно пов'язувалося із селянством.

Висновки. Українські інтелектуали другої половини XIX – початку XX ст. сприйняли основні ідеології східноєвропейського аграризму, пристосували їх до українських реальностей. Як й їхні європейські колеги, вони обстоювали унікальність та незаперечну цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці; визнавали селянство верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; обґрунтовували доцільність не капіталістичного, «окремінього» селянського шляху розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідею селянської кооперативної держави; доводили перевагу землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами; були переконані, що селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Ключові слова: східноєвропейський аграризм, український аграризм, український інтелектуальний простір, українське селянство, М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Липинський.

УДК 94: 613.81(477.73) “18/19”
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-30-37

І. С. Міронова

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

ПРАКТИКА БОРОТЬБИ З АЛКОГОЛІЗМОМ СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті проаналізовано особливості розвитку алкогольного виробництва під час реформ акцизної системи та казенної винної монополії Російської імперії. Визначено вплив цих реформ на рівень алкоголізації сільського населення Півдня України. Висвітлено діяльність священників і місцевих піклувань «Про народну тверезість» у справі боротьби з алкоголізмом.

Ключові слова: селянство, алкоголізм, акцизна система, казенна винна монополія, духовенство, піклування «Про народну тверезість».

Постановка проблеми. Алкоголізм – масштабна соціальна проблема, яка порушує соціально-економічну життєдіяльність суспільства і загрожує існуванню держави через високий рівень захворюваності, смертності, злочинності, пов'язаних із вживанням спиртних виробів, підриває психічне здоров'я і життєдіяльність більш благополучного населення, спричинює розпади сімей і бездоглядність дітей. Особливо великі розміри зростання алкоголізму спостерігаються в селах, головними причинами чому є безробіття і обмежені можливості проведення культурного дозвілля. У зв'язку з цими проблемами у суспільстві дедалі частіше порушується питання про боротьбу з алкоголізмом і тими явищами, до яких воно призводить.

Для розробки сучасної концепції боротьби з алкоголізмом важливим є звернення до вже накопиченого в нашій країні досвіду боротьби з цим явищем у другій половині XIX – на початку XX ст. Актуальним також у цьому контексті є регіональний підхід, застосування якого дає можливість простежити реалізацію державної політики у цьому напрямі не лише в макрорівневій площині, а й на місцевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує наявність окремих праць вітчизняних і російських дослідників, які стосуються соціальних проблем селянства, насамперед боротьби державного уряду і громадськості з алкоголізмом в імперській період. Однією із небагатьох праць, присвячених алкогольному традиціям селян наприкінці XIX – на початку XX ст., є робота В. Безгина [1]. Питання боротьби з пияцтвом серед сільського населення у діяльності православного духовенства Наддніпрянської України висвітлено у праці П. Єлесіна [2]. Побічно до цієї теми у своїх роботах зверталися українські вчені Ю. Присяжнюк [3] і О. Михайлюк [4]. Дослідники К. Петрова [5], І. Надєждіна [6], С. Шукліна [7] вивчили історію створення та діяльність піклувань «Про народну тверезість» на Півдні України. Науковці О. Бикова [8], О. Маюров [9], В. Прилуцький [10], І. Шевченко [11] розкрили напрями, характер і методи боротьби з алкоголізмом в Російській імперії. Незважаючи на різноманітність порушених дослідниками тем, не всі аспекти цієї проблеми серед сільського населення Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. розкрито повною мірою.

Метою статті є вивчення діяльності уряду, громадськості, духовенства і місцевих піклувань «Про народну тверезість» у сфері боротьби з алкоголізмом серед сільського населення Півдня України у визначений період.

Виклад основного матеріалу.

Південноукраїнське селянство в умовах запровадження акцизної системи

Початок 1860-х рр., ознаменований скасуванням кріпацтва, зумовив різкий сплеск сільського пияцтва. Оцінюючи ліквідацію кріпосного права, історики в основному акцентували увагу на сприятливих факторах цієї події для розвитку селянства. Після скасування кріпосного стану і загального пом'якшення політичного режиму, у сільських мешканців стало більше свободи. Але, на жаль, ця свобода була не тільки на благо. Втрата соціального контролю з боку поміщика вела до зростання девіантної поведінки вчорашніх кріпаків [1, 422].

Практично у кожному селі, крім поміщицької корчми, з'явився подібний заклад, відкритий коштом селян. Різко пішла вгору крива сільської злочинності, спричинена пияцтвом, насамперед за рахунок майнових злочинів і злочинів проти особистості [2, 74].

Станом на 1860 р. в українських губерніях діяло 2539 винокурних заводів (49,2 % від усіх у Російській імперії) [12, 116], із них у Катеринославській губернії було 250 [13, 214], у Херсонській – 213 [14, 62].

До 1850 р. із усіх заводів, що працювали в Катеринославській губернії, на яких обіговий капітал досягав найвищих показників, першість посідали гуральні, облаштовані в поміщицьких маєтках. Переважне становище цієї галузі промисловості пояснювалося великими прибутками від винокуріння, яке споживало значну кількість хлібних припасів, і було надійним засобом для збуту хліба. За відсутності зручних шляхів сполучення і обмеженості перевізних засобів для доставки сільськогосподарських продуктів у віддалені торгові центри, весь надлишок хліба йшов на вироблення вина і спирту, і збувався переважно на місці. Упродовж 1850 – 1860 рр. кількість гуралень у губернії зменшилася із 272 до 250, а об'єми виробленого спирту вже не задовольняла місцевого попиту на нього [13, 213–214]. Поповнювали нестачу цієї продукції, як правило, завезенням її з Київської губернії [14, 63].

Порівняно з іншими українськими губерніями, Херсонська мала слабо розвинену горілчану промисловість. У 1853 р. виробництво горілки, порівняно з іншими виробництвами, тут становило 12,5 %, а в 1859 р. – 32,2 %. Упродовж 1856–1857 рр. тільки з Правобережної України в Херсонську губернію було вивезено 776 872,3 відер горілки і 163 350 відер спирту [14, 63].

Зниження об'ємів продукції винокурної промисловості на початку 1860-х рр. було наслідком зростання попиту української пшениці за кордоном, а також обмеженою для виробників дією відкупної системи, яка існувала до 1863 р. [13, 214]. За таких умов держава за встановлену суму давала право відкупникам торгувати на визначеній території. Правила ринку, обсяг товару і ціни встановлювалися вже на місцях. У результаті відкупна система приносила великий прибуток державі і вузькій групі купців-відкупників. Загалом виробництво і продаж спиртних напоїв приносили державі понад 40 % бюджетних надходжень [15, 138].

Замислитися про заміну відкупної системи задля збільшення фінансового прибутку і водночас про зменшення пияцтва серед селян уряд Російської імперії змусив стихійний протестний селянський рух, що відбувся в 32 російських губерніях у 1858–1859 рр. Заворушення були викликані невдоволенням селян відкупною системою і супроводжувалися розгромом питних закладів [10, 201].

Зважаючи на це, 1 січня 1863 р. було скасовано відкупну систему і запроваджено акцизну, в основі якої лежало стягнення податку з кожного проданого відра горілки. За такого підходу спиртні напої вироблялися на приватних заводах, а держава збирала з виробників спеціальний податок – акциз, і намагалася контролювати якість продукції. Горілка реалізовувалася в шинках – спеціальних питних закладах, де нічого, крім неї, не продавали. До того ж,

за запевненнями уряду, заради зменшення пияцтва, поступово з роками підвищувався акциз і казенний збір на право торгівлі алкоголем [15, 138].

Перші заходи уряду щодо боротьби з пияцтвом дали добрі результати. Зокрема, як вказував дослідник селянської реформи І. Ребрин, вживання горілки серед селян Катеринославської губернії значно зменшилося. Крайшим доказом тому було збільшення хліборобства і поліпшення господарства селян. Власне п'яниць, які б вживали горілку за рахунок власного добробуту, між селянами-хліборобами в губернії не було. Пияцтво спостерігалося лише в багатолюдних селищах, де з часу запровадження акцизної системи збільшилася кількість питних закладів [16, 308–310].

Зрозуміло, що позитивні результати боротьби з пияцтвом серед українських селян у ці роки не можна ототожнювати лише з упрощенням акцизної системи. Головним для них було усвідомлення себе господарями землі, яку вони вважали найбільшою цінністю і годувальницею. Розуміючи нове життя і знаючи, що вони працюють для себе, селяни відвикали від неробства і пияцтва. Другий момент полягав у міцній общинній традиції селян. Важливим було те, що самі сільські громади намагалися викоринювати у своїх членів погані звички. Так, 8 жовтня 1867 р. Миколаївська сільська громада Олександрівського повіту склала вирок про звільнення з громади 14 своїх односельчанам за крадіжки і пияцтво [16, 312].

З-поміж головних причин пияцтва серед селян найрозповсюдженішим був побутовий або обрядовий вид алкоголізму, коли люди пили тому, що такий порядок, що це наслідок «сивої старовини» (на весіллі, похоронах, під час свят, рекрутських наборів тощо). Інша причина пияцтва полягала все ж таки у «жорстокому насадженні» його згори заради отримання державою, поміщиками та різними торговцями величезних прибутків [17, 23].

Позитивно оцінюючи початковий етап акцизної реформи у справі боротьби з алкоголізмом, констатуємо, що подальші дії уряду знову призвели до негативних наслідків у цій сфері. Знову гору взяла фіскальна політика держави. У 1881 р. нарада міністрів вирішила провести суттєві зміни в алкогольній політиці: замінити шинок корчмою, тобто точками, які б торгували не тільки «голою» горілкою, але й де до неї можна було б отримувати їжу, що, на думку уряду, вело б до меншого прояву сп'яніння людини. Разом із тим, уперше в Російській імперії було поставлене питання про те, щоб дозволити продаж горілки на винос порціями менше відра, тобто запровадити роздрібну пляшкову торгівлю горілкою. До 1885 р. горілку продавали на винос тільки відром, а пляшки існували лише для іноземних вин, які в них надходили з-за кордону.

Перехід на пляшкову торгівлю горілкою, що мав за мету дозволити людям пити її в домашніх умовах і не багато, наштотхнувся на таку перешкоду, як відсутність в країні розвиненої і масової скляної промисловості. Тому ще певний час горілку продовжували пити так само, як і раніше: зважаючи на відсутність тари, лише в певному місці – корчмі – і відразу великою мірою – не менше чарки. Запровадження пляшкової торгівлі у боротьбі з пияцтвом допомогло мало. Людина, купивши четвертинку горілки, тут же випивала її біля дверей корчми залпом тільки тому, щоб віддати назад посуд і

отримати його вартість [18, 110]. Крім того, у цей час з'явилася нова форма – вуличне пияцтво цілим натовпом, селом, цехом, «на трьох» [8, 31].

Наступний негативний наслідок, який був спричинений затвердженням Правил про спиртний продаж 14 травня 1885 р., полягав у питанні про відкриття та закриття питних закладів на селі, яке до того вирішувалося сільською громадою. Справа полягала в тому, що власники шинків, корчмів, винних лавок сплачували селянам грошову ренту за функціонування закладу на території села й ці кошти використовувалися останніми на суспільні потреби, як-то: оплата податків, будівництво та ремонт громадських закладів тощо. Після запровадження цих правил дозвіл на відкриття питних закладів стали давати «питні присутності», а селяни свою ренту втратили [2, 75–76].

Загалом акцизна система призвела до скорочення винокурної промисловості. Так, до 1888 р. у Катеринославській губернії залишилося всього 10 гуралень (нагадаємо, що в 1850 р. їх було 272). Якщо в 1850 р. прибуток цих підприємств дорівнював 1,5 млн руб., у 1860 р. – 1 млн 100 тис. руб., то вже на 1888 р. – всього 430 тис. руб. Такий занепад колишнього прибуткового виробництва, крім чинної акцизної системи, пояснювався такими причинами. По-перше, до скасування кріпацтва працівниками на гуральнях були тільки кріпаки, праця яких не оплачувалася. Зі знищенням обов'язкової праці, наймання досвідчених у винокурній справі робітників ставало для поміщиків доволі витратною справою. По-друге, значне скорочення колишніх дворянських маєтків і роздріблення їх також мало свій вплив на зменшення винокурного виробництва, оскільки невеликі землеробські господарства не мали можливості розвивати дорожні підприємства. По-третє, зі збільшенням чисельності населення губернії значно зростали потреби на хлібні продукти, для виробництва яких площа посівів із кожним роком збільшувалася, залишаючи мало вільних полів для інших цілей. По-четверте, з поліпшенням шляхів сполучення з'явилася можливість зручнішого збуту сільськогосподарських продуктів як за межі губернії, так і на закордонні ринки. Саме тому сільські господарі, які мали раніше гуральні, тепер вважали вигіднішим для себе збувати увесь надлишок хліба шляхом продажу, а не колишнім способом переробки його на вино і спирт [13, 215].

Крім споживання горілки, найбільшим попитом серед сільських мешканців Катеринославської губернії користувалося пиво, яке виготовлялося на 17 заводах [13, 216]. Станом на 1889 р. алкогольні напої в межах губернії продавали 3354 торговельних закладів, з яких 1149 – у містах і 2205 – у повітах [19, 444–445].

Винокурна промисловість посідала важливе місце й у Херсонській губернії. У 1885 р. тільки в Одесі було 8 горілчаних заводів і 4 пивоварних. Загалом в Україні у 1899–1900 рр. працював 421 горілчаний завод (з 2018 у Російській імперії), на яких вироблялося 18 419 тис. відер спирту (до 58 %) [20, 18].

Як зазначав член Санкт-Петербурзького юридичного товариства А. Димша: «Акцизна система виявилася особливо шкідливою для народного здоров'я, не поступаючись у цьому відношенні навіть відкупам. Якість вина при акцизі погіршилася, і населенню воно продавалося із вмістом до 3 % сивушного масла. Шинок, під тією або іншою назвою

існував і при акцизі, був збірним місцем гірших елементів суспільства, а шинкар – експлуатуючи населення, витягував з нього всі соки» [21, 846]. Отже, не можна було скоротити пияцтво тим або іншим влаштуванням питних закладів. Варто було б скоротити виробництво алкоголю і підняти моральний рівень населення.

Запровадження казенної винної монополії

Неможливість запобігти розвитку пияцтва, низька якість алкогольної продукції, а також прагнення встановити контроль не тільки над виробництвом, але й над реалізацією зазначеної продукції, змусило уряд Російської імперії в 1894 р. встановити казенну винну монополію, яка впорядкувала виробництво і продаж горілки [8, 27–28]. Реформа включала в себе такі заходи: підйом рівня добробуту населення, який повинен був відбутися по ліквідації пияцтва і принести додаткові податкові надходження в бюджет; заборона продажу спиртного приватними особами (при збереженні приватного порядку виробництва); ліквідація розпивної торгівлі алкоголем і заміна її торгівлею на винос; створення спеціальних установ для боротьби з «зеленим змієм» – піклувань «Про народну тверезість»; продаж алкоголю лише з ректифікованого спирту [11, 164].

Реформа монополізації, маючи експериментальний характер, запроваджувалася не одразу на всій території Російської імперії. Винна монополія вводилася з 1 січня 1895 р. як експеримент у чотирьох губерніях: Пермській, Оренбурзькій, Уфимській та Самарській. Українські землі потрапили під другу хвилю реформи (з 1 липня 1896 р.), що охоплювала Бессарабську, Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Херсонську та Чернігівську губернії [5, 111–112].

Борючись за народну тверезість, держава вводила ряд тимчасових обмежень на продаж горілки. Так, у містах торгівля алкоголем (крім шинків) починалася о 7 год. ранку і тривала до 10 год. вечора. У селах такі години торгівлі зберігалися з квітня до серпня, а з вересня до березня винні лавки повинні були закриватися не пізніше 8 год. вечора. Повна заборона на продаж напоїв поширювалася на Страсний тиждень, Великдень, Різдво, дні сільських і волосних сходів, під час роботи волосних судів. По неділях, у дні церковних свят, торгівля починалася тільки після закінчення літургії [11, 166]. Сільським громадам надавалося також право забороняти торгівлю алкоголем і в інші дні і навіть зовсім не дозволяти її на своїх землях [9, 70–71].

По запровадженню винної монополії кількість закладів, які торгували спиртними напоями, зменшилася в кілька разів, а також посилювався контроль за умовами торгівлі. Однак фінансові інтереси держави і збільшення попиту населення на алкогольну продукцію поступово призвели не тільки до кількісного зростання питних закладів, але й до їх структурної зміни. Реалізація алкогольної продукції становила виключне право держави. Казенні спиртні напої продавалися з казенних очисних складів, винних лавок і приватних питних закладів. Ціна на горілку встановлювалася всюди однаковою, що робило не вигідною «підпільну» торгівлю [8, 29–30].

За відомостями Головного управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв за 1896–1898 рр., Катеринославська губернія щодо споживання

спиртних напоїв посідала перше місце серед інших монопольних губерній не тільки Півдня України, але й усієї Російської імперії. На підвищене споживання алкоголю у губернії мало вплив, крім добрих урожаїв хлібів, зростання соціальної мобільності сільського населення, а також значне скупчення робітників і обезземелених селян, які приїжджали із сусідніх губерній на роботу на гірничозаводські підприємства [22, 216].

У 1896–1897 рр. у Катеринославській губернії працювало 10 гуралень, 2 спиртоочисних, 16 пивоварних і 1 медоварний заводи [20, 18]. Цікавим є той факт, що збільшення торгівлі спиртними напоями серед сільського населення Півдня України спостерігалося в осінні місяці, що пояснювалося закінченням польових робіт і збільшенням через продаж хліба купівельної спроможності селян. Зменшення ж торгівлі спостерігалося в березні й пояснювалося часом великого посту, який зазвичай тривав увесь місяць [22, 217–218].

Оподаткуванню акцизним збором підлягали винокуренне, спиртоочисне і пиво-медоварне виробництва. У 1887 р. у Катеринославській губернії надходження акцизних зборів із вина і спирту складало 3 919 125 руб. 46 коп. [19, 444–445], у 1910 р. – вже 24 415 868 руб. 20 коп. [23, 10–11], тобто збільшилося у шість разів.

За допомогою статистичних даних можна також простежити динаміку акцизних зборів у Миколаївському військовому губернаторстві: у 1894 р. – 1 265 602 руб. 48 коп. [24, 13], у 1897 р. – 511 564 руб. 50 коп. [25, 18], у 1899 р. – 603 474 руб. 45 коп. Як бачимо, акциз від продажу спиртних напоїв з часу прийняття винної монополії у губернаторстві зменшився удвічі. Загалом, це пояснювалося неврожаєм зернових у 1897–1899 рр. і зумовлений цим явищем застій у торгівлі, що спричинило збіднілість жителів міста і сільського населення. Кількість місць продажу спиртних напоїв також за ці роки зменшилася з 317 до 298 [26, 19–20], що говорило про зменшення споживання алкоголю населенням.

У 1910 р. на 13 гуральнях Катеринославської губернії було виготовлено 662 199,9 відер 40 % спирту. Місць для продажу спиртних напоїв у губернії існувало 3988, із яких: казенних винних складів – 8; казенних винних лавок – 616; оптових складів пива і меду – 281; оптових складів виноградних вин – 4; ренських підвалів – 138; підвалів для продажу виноградних вин – 277; корчмів – 274; приватних пивних лавок – 2196; буфетів – 194 [23, 10–11].

У 1896 р. у Херсонській губернії виготовлено 709 251 відер хлібного вина і 26 533 відер горілки. У Таврійській губернії тогочас виготовили 86 440 відер хлібного вина і 21 719 відер горілки. За обсягом виробництва на початку XX ст. перше місце у Херсонській губернії (без Одеси) посідала винокуренна промисловість, яка концентрувалася переважно в Єлисаветградському і Олександрівському повітах [20, 18–19].

За офіційними даними, рівень споживання алкогольних напоїв у середньому по імперії становив до початку дії акцизної системи в 1863 р. 14,76 л на душу населення в рік. Після запровадження винної монополії до 1913 р. споживання знизилося до 3,6 л [8, 31]. До того ж, у містах споживання спиртних напоїв було значно більшим, ніж у сільській місцевості. Якщо

міське населення Російської імперії випило в 1910 р. 29 млн відер горілки або 1,44 відра на душу населення, то сільське населення – тільки 60 млн відер або 0,47 відра на душу населення. Іншими словами, городянин споживав втричі більше горілки, ніж сільський мешканець. За підрахунками статистиків, щорічні витрати населення на спиртні напої на початку XX ст. доходили до мільярда рублів на рік [15, 139–142].

Тверезницький рух на Півдні України

Необхідність боротьби з алкоголізмом усвідомлювалася урядом Російської імперії ще з другої половини XIX ст., проте велася вона тоді на місцевому рівні, переважно священиками та сільськими громадами. Ще в 1859 р. Святійший Синод закликав духовенство сприяти уряду в боротьбі з пияцтвом, засновувати товариства тверезості, парафіяльні піклування та інші подібні установи, словом і проповіддю утверджувати в народі тверезий спосіб життя. Так, на заняттях у церковно-приходських і школах грамоти та під час богослужінь на Півдні України священики читали проповіді проти пияцтва. Для цього виголошувалися поучіння для сільських прихожан проти пияцтва, створювалися Товариства тверезості [6, 251–252].

Одним із найважливіших завдань церковного проповідництва був захист родинно-побутових відносин. Парафіяльні пастирі викривали та гостро засуджували негативні наслідки антиповедінки пияк, які мусили терпіти члени їхніх родин – сварки, побої, зниження добробуту тощо. Як зазначав П. Єлесін, апеляція священика до громадського осуду пияк була досить дієвим інструментом у боротьбі за тверезість [2, 74]. Позитивний ефект від таких бесід підсилювало розповсюдження безкоштовних антиалкогольних брошур.

Серед комплексу опосередкованих покарань за пияцтво священики вдавалися до церковно-релігійних санкцій. До таких належали заборона відвідувати храм у нетверезому стані, накладення епитимії – виконання парафіянином церкви за призначенням духівника тих чи інших справ благочестя (найчастіше довгої молитви або посиленого посту) [2, 74–76].

Якщо у 1860–1880-ті рр. церква відігравала головну роль у відверненні сільського населення від надмірної пристрасті до алкоголю, то з 1890-х рр. ініціатива в боротьбі за тверезий спосіб життя перейшла до рук держави. У регіонах, де діяла винна монополія, були створені піклування «Про народну тверезість» [8, 36–37]. Статут піклувань, що підпорядковувалися Міністерству фінансів, був затверджений 20 грудня 1894 р. Основною метою піклувань було відволікання народу від пияцтва, що мало здійснюватися шляхом організації вільного часу населення. Про повне викорінення алкоголізму у статуті мова не йшла [5, 112–113].

Справами піклувань завідували губернські та повітові комітети. Члени комітетів не обиралися, а призначалися. До їх складу входили: губернатор як голова, предводитель дворянства, депутат від духовного відомства, прокурор окружного суду, директор народних училищ, директор середньо-навчальних закладів, начальник жандармського управління, військовий начальник, лікарський інспектор, духовенство тощо [27, 181]. Річне

фінансування цих установ складалося з 50 тис. руб., виділених державою на губернію, з пожертвувань і коштів, виручених від продажу книг, влаштування чайних тощо [11, 167–168].

До повноважень піклувань «Про народну тверезість» входило спостереження за законним здійсненням питної торгівлі; поширення серед населення здорових понять про шкоду надмірного вживання міцних напоїв, а також пошук додаткових коштів для надання йому можливості проводити вільний час поза спеціалізованими закладами [27, 181].

На Півдні України піклування «Про народну тверезість» почали створюватися з 1896 р. Так, у регіоні були відкриті Катеринославське [28, 168], Херсонське [29, 14] і Таврійське [7, 119–120] губернські піклування. У містах Одесі, Керчі, Севастополі та Миколаєві влаштовано особливі комітети піклувань під головуванням градоначальника чи військового губернатора [5, 113]. Губернські піклування були зобов'язані задовольняти попит міського населення. Сільське ж населення обслуговували повітові піклування «Про народну тверезість». Незважаючи на те, що одним із головних завдань було відкриття повітових піклувань для сільського населення у кожному повіті, всього на Півдні України до 1914 р. було влаштовано вісім таких піклувань: Одеське, Катеринославське, Херсонське, Олександрівське [5, 114–116], Ананьївське [30, 441–442], Сімферопольське, Мелітопольське і Ялтинське [7, 122].

Одними з перших заходів, які взялися втілювати в життя активісти піклувань, були народні лекції, бесіди і читання. Пояснювалося це насамперед мінімальними затратами для їх реалізації. Приміщення під ці заходи безкоштовно надавала місцева влада, лектори працювали на громадських засадах. Витрати передбачалися лише на чарівні ліхтарі для народних читань із туманними картинами. Таким чином, за мізерних затрат можна було провести подібні заходи чи не в кожному населеному пункті повіту. Наприклад, Одеське повітове піклування за участі земства за 1896 р. організувало народні читання з тиньовими картинами при 30 земських школах [5, 114–115].

Влаштування чайних та їдалень передбачало більше затрат часу, зусиль та фінансів, що зумовило затримку у їх відкритті. Проте головною перевагою цих закладів був можливий майбутній прибуток від продажу їжі та напоїв, що активізувало роботу піклувань у цьому напрямі. Одеське повітове піклування при відкритті чайних застосовувало диференційований підхід, який полягав у наступному. У селищах та містах, де відбувалися базари, передбачалося відкривати чайні, які могли б замінити для приїжджих селян шинки, тобто люди могли б зігрітись, відпочити та поїсти. На організацію таких чайних було заплановано виділити по 500 руб. на кожну. Незважаючи на грандіозні плани, у 1897 р. Одеське піклування відкрило лише три чайні.

Перша чайна Катеринославського повітового піклування «Про народну тверезість» була відкрита 1 жовтня 1897 р. 7 лютого 1898 р. відбулося відкриття чайної та бібліотеки-читальні Херсонського повітового піклування [5, 115–116]. Бібліотеки-читальні виникли у всіх повітах Таврійської губернії, більша їх кількість містилася в Ялтинському повіті – 8 [7, 122].

Наступним видом робіт повітових піклувань було влаштування народних гулянь. Особливістю народних

гулянь був їх сезонний характер, адже відбувалися вони за теплої пори року. Організація подібних заходів не могла відбутися без широкого залучення благодійних коштів. Значного розголосу на шпальтах «Екатеринославских губернских ведомостей» набули народні гуляння в Олександрівську, влаштовані місцевим піклуванням. Усього було проведено шість народних гулянь, для яких один із місцевих власників заводу «Лепп і Вольман» І. Лепп надав ділянку землі площею 2 дес. у с. Шенвізе. Для повітових піклувань такий розмах діяльності був нехарактерний через нестачу коштів. Олександрівському повітовому піклуванню вдалося досягти такого успіху завдяки благодійній участі місцевих промисловців та громадських активістів [5, 116–117].

Поруч із сільськими закладами, відкритими повітовими піклуваннями, серед сільського населення Півдня України спостерігалось й зацікавлення подібними закладами у містах. Так, відкриті в Миколаєві дві чайні з безкоштовними бібліотеками відвідували переважно робітники, а по неділях і святах, а також у базарні дні спостерігався приплив селян із прилеглих до міста сіл. Наприклад, у 1899 р. кількість щоденних відвідувачів їдальні та бібліотеки становила 76 осіб, із яких дворян було 10 %, міщан – 62 %, селян – 28 % [26, 32–33]. Із загалу читачів безкоштовної бібліотеки піклування Мелітопольського повіту на 1 січня 1906 р. її відвідало 500 селян, із кожним роком їх кількість зростала [7, 122–123].

На жаль, запланована повітовими піклуваннями «Про народну тверезість» робота не була доведена до її завершення. Вже з 1899 р. почалося скорочення кошторисів піклувань, що гальмувало їх діяльність. Усі їх ініціативи отримували відмову, головним аргументом якої була нестача коштів. На початку XX ст. уряд почав відкрито звинувачувати піклування у бездіяльності. Так, у 1910 р. у містах Одеса, Херсон і Катеринослав був проведений огляд піклувань, у результаті якого зроблено висновок, що на вживання алкоголю діяльність Одеського піклування не позначилась, піклування в Херсоні майже не проявляло своєї діяльності, у Катеринославі було всього два піклування, робота яких у масштабах губернії була непомітною та антрохи не вплинула на зменшення пияцтва [5, 121–122].

Лише у 1914 р., з початком Першої світової війни, в імперії було запроваджено низку обмежень на продаж алкоголю, що отримало назву «сухого закону». Багато в чому це була реакція влади на запит суспільства і особисте побажання Миколи II [11, 171]. Того ж року Міністерство фінансів остаточно визнало право сільських громад самостійно закривати на їх території заклади, що здійснювали торгівлю спиртними напоями [8, 40].

Висновки. Боротьба з алкоголізмом серед сільського населення Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. велася в межах реформ запровадження акцизної системи і казенної винної монополії. Упродовж цього періоду російський уряд усвідомив необхідність розробки системи заходів, спрямованих, з одного боку, на запобігання алкоголізації населення, з іншого – на стабільне поповнення скарбниці. До таких заходів можна віднести державний контроль і регулювання в галузі виробництва, реалізації та споживання спиртних напоїв. Однак ці заходи не дали очікуваного

результату, оскільки проблема алкоголізму не усвідомлювалася державою повною мірою через традиційний пріоритет державних інтересів над суспільними. Водночас зазначимо, що фіскальні цілі все ж не були головними у запровадженні казенного продажу спиртних напоїв. Підтвердженням тому служить посилення після введення монополії регламентації горілчаної торгівлі, а також поліпшення якості споживаних населенням напоїв.

Сільське населення Півдня України у сфері боротьби з пияцтвом, крім державних і громадських заходів, вирізнялося великою прив'язаністю селян до землі й міцними громадянськими традиціями, що морально регламентували ступінь вживання спиртних напоїв населенням. Загалом, сільське населення вживало менше алкоголю, порівняно з міським. Навіть визнання Катеринославської губернії першою за споживанням спиртних напоїв серед усієї Російської імперії пояснювалося зростанням соціальної мобільності сільського населення і великим скупченням робітників та обезземелених селян на роботах на гірничозаводських підприємствах. Зазвичай, рівень алкоголізації сільського населення південноукраїнського регіону вимірювався кількістю питних закладів і винокурних заводів, обсягом їхнього виробництва.

Не усвідомлюючи всю складність проблеми боротьби з пияцтвом, уряд Російської імперії перекинув ці обов'язки на священників і піклування «Про народну тверезість». Держава, яка переслідувала в основному фінансові інтереси, виявилася не готовою до підтримки конструктивних ініціатив на місцях. Разом із тим, зусилля священників і піклувань у цьому напрямі не були безрезультатними, величезне значення мала культурно-освітня та морально-релігійна робота серед сільських мешканців, яка відволікала їх від пияцтва і забезпечувала безалкогольне дозвілля для населення. У результаті проведених заходів пияцтво серед сільського населення в країні, зокрема й у південноукраїнському регіоні, було обмежено, рівень вживання алкоголю стабілізувався, що підтверджується статистичними показниками.

Перспективою подальших досліджень має стати вивчення алкоголізму серед сільського населення України в період Столипінської аграрної реформи і Першої світової війни.

Список використаної літератури та джерел:

1. Безгин В. Алкоголь в обыденной жизни русского села (конец XIX – начало XX в.). *Социодинамика*. 2013. № 3. С. 421–453.
2. Єлесін П. Боротьба з пияцтвом у діяльності православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2012. № 9 (222). С. 73–80.
3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.
4. Михайлюк О. Антиповедінка в культурі селянства Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. *Гілея*. Київ : ВІРУАН, 2011. Вип. 46. С. 33–40.
5. Петрова К. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця XIX – початку XX століття. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5). С. 109–127.

6. Надеждина І. Просвітницька діяльність інтелігенції щодо подолання пияцтва на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть. *Педагогічний альманах*. 2018. Вип. 38. С. 250–255.
7. Шуклина С. Государственные и общественные инициативы в деятельности комитета попечительства о народной трезвости в Таврической губернии (1894–1914). *Культура народов Причерноморья*. 2013. № 265. С. 119–127.
8. Быкова А. Алкогольный вопрос в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Омск, 2012. 46 с.
9. Маюров А. Борьба с пьянством в России с древних времен до наших дней. Москва : Институт русской цивилизации, 2016. 880 с.
10. Прилуцкий В. «Сухой закон» на русской почве: влияние американского опыта на борьбу за трезвую жизнь в Российской империи на рубеже XIX и XX вв. *Vylye Gody*. 2019. Vol. 51. Is. 1. P. 198–208.
11. Шевченко И. О правительственных мерах борьбы за народную трезвость на рубеже XIX–XX вв. *Вестник Университета Дмитрия Пожарского*. 2017. № 1 (5). С. 163–173.
12. Степанова О. Економічна політика Російської імперії як фактор розвитку промислового винокуріння в Україні в першій половині XIX століття. *Література та культура Полісся*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. – № 94: Серія «Історичні науки». № 11. С. 112–119.
13. Очерк промышленного положения Екатеринославской губернии // Памятная книжка и адрес–календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав : Тип–фія Губернского Правления, 1889. С. 118–307.
14. Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 61–71.
15. Мендельсон А. Учебник трезвости. Издание Российского Общества борьбы с алкоголизмом. Санкт–Петербург : Тип–фія Алекс.–Невск. общества трезвости, 1913. 200 с.
16. Ребрин И. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк). Екатеринославская губерния. Выпуск третий. Памятная книжка и Адрес–календарь 1903 года. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета. Екатеринослав : Типо–Литография Губернского Правления, 1903. С. 1–312.
17. Стремечка В. Теоретичні аспекти боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Миколаївського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво–Могилянська академія»*. Сер. : Історичні науки. 2008. Т. 83. Вип. 70. С. 22–27.
18. Похлебкин В. История водки. Москва : Центрполиграф, 2005. 144 с.
19. Памятная книжка и адрес–календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав : Тип–фія Губернского Правления, 1889. 600 с.
20. Москалюк М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 15–20.
21. Юридическое общество. Санкт–Петербургское юридическое общество. Административное отделение. *Право*. 1899. № 16 (15 апреля). Стб. 845–848.
22. Казенная продажа питей в Екатеринославской губернии за 1896, 1897 и 1898 годы. Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес–календарь на 1900 г. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав : Типо–Литография губернского правления, 1899. С. 216–222.
23. Адрес–календарь и памятная книжка Екатеринославской

губернии на 1912 год. Екатеринослав : Тип-фия Губернского Правления, 1912. 146 с.

24. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1894 год. Николаев : Русская типо-литография, 1895. 273 с.

25. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1897 год. Николаев : Русская типо-литография, 1898. 414 с.

26. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1899 год. Николаев : Тип. сод. Л. И. Белолипским, 1900. 370 с.

27. Деятельность Николаевского особого комитета попечительства о народной трезвости. Адрес-календарь и справочная книжка Гор. Николаева (Херс. губ.) на 1900 год. Николаев : Тип. сод. Л. П. Белолипским, 1899. С. 181–184.

28. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского правления, 1910. 338 с.

29. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Составлена Херсонским Губернским Правлением. Первая часть. Херсон : Тип-фия Херсонского Губернского Правления, 1911. 220 с.

30. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Издание Херсонского Губернского Статистического Комитета. Херсон : Губернская Тип-фия, 1914. 448 с.

References:

1. Bezgin, V. (2013). Alcohol in the everyday life of a Russian village (end of the XIX – beginning of the XX centuries). *Sotsiodinamika (Sociodynamics)*, 3, 421–453. (in Russ.).

2. Yelesin, P. (2012). Fighting against drunkenness in the Orthodox rural clergy activity in Near-Dnipro Ukraine at the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya "Istorychni nauky" (Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences Series)*, 9, 73–80. (in Ukr.).

3. Prysiazniuk, Yu. (2007). *The Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: The socio-mental history of the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries*. Cherkasy: Vertykal, PP Kandych S.H. (in Ukr.).

4. Mykhailuk, O. (2011). Anticonduct in the culture of peasantry of the Dnieper region in Ukraine in the XIX – beginning of XX of century. *Hileia: naukovyi visnyk (Gilea: Scientific Bulletin)*, 46, 33–40. (in Ukr.).

5. Petrova, K. (2016). The Guardianships of Public Sobriety in the pages of the South Ukrainian periodicals of the late XIX – the early XX centuries. *Scriptorium nostrum*, 2 (5), 109–127. (in Ukr.).

6. Nadezhkina, I. (2018). Educational activity of intelligentsia to overcoming drunkenness in the South of Ukraine of the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries. *Pedahohichniy almanakh (Pedagogical Almanac)*, 38, 250–255. (in Ukr.).

7. Shuklin, S. (2013). State and public initiatives in the activities of the guardianship committee on national sobriety in the Tauride Governorate (1894–1914). *Kultura narodov Prichernomor'ya (The Culture of the Black Sea Peoples)*, 265, 119–127. (in Russ.).

8. Bykova, A. (2012). The alcohol issue in the Russian Empire in the second half of the XIX – the early XX centuries. *Doctoral dissertation historical sciences abstract*. Omsk. (in Russ.).

9. Maiurov, A. (2016). *The fight against alcoholism in Russia from ancient times to the present day*. Moscow: Institute of Russian Civilization. (in Russ.).

10. Prilutskii, V. (2019). "Dry Law" on the Russian soil: The influence of the American experience on the struggle for sober life in the Russian Empire at the turn of the XIX and XX centuries. *Bylye gody (Old Years)*, 51, 198–208. (in Russ.).

11. Shevchenko, I. (2017). On the governmental measures on the national sobriety at the turn of the 19th and 20th centuries. *Vestnik Universiteta Dmitriya Pozharskogo (Journal of Dmitry Pozharsky University)*, 1 (5), 163–173. (in Russ.).

12. Stepanova, O. (2019). The economic policy of the Russian Empire as a factor in the development of industrial distillation

in Ukraine in the first half of the XIX century. *Literatura ta kultura Polissia. Seriya "Istorychni nauky" (Literature and Culture of Polissia. Historical Sciences Series)*, 94, 11, 112–119. (in Ukr.).

13. *Essay on the Ekaterinoslav Governorate industrial situation. Commemorative book and address-calendar of the Ekaterinoslav Governorate of 1889*. (1889). Ekaterinoslav: Printing House of Provincial Board, 118–307. (in Russ.).

14. Hordunovskiy, O. (2000). The development of industrial production in the landed estates of Right-Bank Ukraine in the first half of the XIX century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 1, 61–71. (in Ukr.).

15. Mendelson, L. (1913). *A textbook of sobriety. Edition of the Russian Society for the Fight against Alcoholism*. Saint Petersburg: Printing House of the Alexander Nevsky Sobriety Society. (in Russ.).

16. Rebrin, I. (1903). *Peasant reform in the Ekaterinoslav Governorate (historical outline). The Ekaterinoslav Governorate. Commemorative book and address-calendar of 1903*. Ekaterinoslav: Tipo-Lithography Provincial Board, 1–312. (in Russ.).

17. Stremetska, V. (2008). Theoretical aspects of the fight against alcoholism in the late XIX and early XX centuries. *Naukovi pratsi Mykolayivskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia" (Scientific Works of Petro Mohyla Mykolayiv State University, complex 'Kyiv-Mohyla Academy')*, 83, 70, 22–27. (in Ukr.).

18. Pokhlebkina, V. (2005). *The history of vodka*. Moscow: Center Polygraph. (in Russ.).

19. *Commemorative book and address-calendar of the Ekaterinoslav Governorate of 1889*. (1889). Ekaterinoslav: Printing House of Provincial Board, 600. (in Russ.).

20. Moskalyuk, K. (2003). The development of distilling industry in Ukraine in the second half of the 19th early 20th century. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka (The Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University)*, 2, 15–20. (in Ukr.).

21. Law societies. St. Petersburg Law Society. Administrative Department. (1899). *Pravo: yezhenedelnaya yuridicheskaya gazeta (Law: Weekly Legal Newspaper)*, 16, 845–848. (in Russ.).

22. *Public sale of drinks in the Ekaterinoslav Governorate in 1896, 1897 and 1898. The Ekaterinoslav Governorate. Commemorative book and address-calendar of 1900*. (1899). Ekaterinoslav: Tipo-Lithography Provincial Board, 216–222. (in Russ.).

23. *Address-calendar and commemorative book of the Ekaterinoslav Governorate of 1912*. (1912). Ekaterinoslav: Printing House of Provincial Board, 146. (in Russ.).

24. *Overview of the Nikolaev Military Governorship of 1894*. (1895). Nikolaev: Russian Tipo-Lithography, 273. (in Russ.).

25. *Overview of the Nikolaev Military Governorship of 1897*. (1898). Nikolaev: Russian Tipo-Lithography, 414. (in Russ.).

26. *Overview of the Nikolaev Military Governorship of 1899*. (1900). Nikolaev: Printing House of L. I. Belolipskii Assistance, 370. (in Russ.).

27. *Activity of the Nikolaev Special Committee of Guardianship of National Sobriety. Address-calendar and reference book of the Nikolaev City (the Kherson Governorate) of 1900*. (1899). Nikolaev: Printing House of L. I. Belolipskii Assistance, 181–184. (in Russ.).

28. *Address-calendar and commemorative book of the Ekaterinoslav Governorate of 1910*. (1910). Ekaterinoslav: Tipo-Lithography Provincial Board, 338. (in Russ.).

29. *Commemorative book of the Kherson Governorate of 1911*. (1911). Kherson: Printing House of Kherson Provincial Board, 220. (in Russ.).

30. *Commemorative book of the Kherson Governorate of 1914*. (1914). Kherson: Printing House of Provincial Board, 448. (in Russ.).

I. Mironova

THE PRACTICE OF COMBATING ALCOHOL ABUSE IN THE RURAL POPULATION OF SOUTHERN UKRAINE (SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES)

Introduction. Alcoholism is a large-scale social problem that disrupts the socio-economic life of society. The rise of alcohol abuse is observed in rural areas and primary caused by unemployment and limited cultural leisure opportunities. It is significant to consider the experience gained in combating this phenomenon in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries for developing the concept of overcoming alcoholism.

Purpose. The aim of the article is to analyze the activities of the state government, the public, the clergy and the Guardianships of Public Sobriety in the field of combating alcoholism among the rural population of Southern Ukraine for a certain period.

Methods. The interdisciplinary nature of the study led to the application of a modernization approach, which considered the anti-alcohol issue in Ukrainian society.

Results. The abolition of serfdom caused a sharp surge in rural drunkenness. In the South of Ukraine, the wine industry was developed and operated under the conditions of the redemption system. That system brought great profit to the state and a narrow group of redemption merchants. When the excise system was introduced in 1863, a tax was levied on every sold bucket of vodka; spirits were produced in private factories, vodka was sold in pubs. Improvements in bread sales in other governorates (i.e. provinces) and abroad due to the development of communication routes have become the core causes of the regional wine industry decaying. As a result, the number of distilleries decreased; there was no mass drinking among the peasants. The peasantry's attachment to the land and strong community traditions that governed the level of alcohol consumption by the population also influenced the fight against drinking. The fiscal policy of the state has led to negative consequences in the fight against alcoholism. Replacing pubs by taverns, introducing the bottled vodka retail trade and increasing in drinking establishments led to the appearance of street alcohol abuse.

The introduction in 1894 of a state wine monopoly streamlined the production and sale of alcoholic beverages. The government committed restrictions on the sale of vodka and gave rural communities a right to sell alcohol on their territory independently. However, the fiscal interests of the state led to quantitative growth of drinking establishments and their structural change. The Katerynoslav Governorate [Province] was the first among other governorates of the Russian Empire in the consumption of alcohol. By 1913, the general level of alcohol consumption in the state decreased from 14.76 liters to 3.6 liters annually per capita.

In the 1860s and 1880s, the fight against alcoholism among the rural population was provided locally, mainly by priests and rural communities. From the 1890's, there were created the Guardianships of Public Sobriety (the Guardianships), which chief purpose was to distract the people from drunkenness by organizing free time for the population. The rural population in the South of Ukraine was assisted by the county Guardianships. Their primary measures in the fight against alcoholism were the following: conducting folk lectures, talks and readings; opening of tea rooms,

canteens and reading libraries; organizing festivities. In the late XIX century, due to the reduction of estimates for the Guardianships, they were unable to finish their work.

Originality. For the first time, the impact of the excise tax system reform and the state wine monopoly on the level of alcoholization of the Southern Ukraine rural population has been determined. Also, the activities of priests and the Guardianships of Public Sobriety in the fight against alcoholism in region's villages have been revealed.

Conclusion. The fight against alcoholism among the rural population in southern regions of Ukraine in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries was carried out within the framework of excise system reforms and the state wine monopoly. The Russian government realized the need to develop a system of measures aimed at preventing the alcoholization of population and, – at the same time, – stabilizing replenishment of the treasury. However, the above mentioned measures did not produce the expected results, since the problem of alcoholism was not fully understood by the state because of the traditional priority of state interests over public ones.

The rural population of Southern Ukraine was characterized by a strong attachment of peasants to the land and deep community traditions that governed the level of alcohol consumption by the population. The rural population consumed three times less alcohol than the urban one. The regional level of the rural population alcoholization was measured by the number of distilleries, their production and the cast of drinking establishments.

The activities of priests and the Guardianships of Public Sobriety showed good results in cultural, educational and moral-religious work among peasants, distracting them from drinking and providing non-alcoholic leisure. However, the state was not ready to support the local constructive initiatives because of financial interests. Generally, the level of drunkenness among the country's rural population has been reduced.

Keywords: peasantry; alcoholism; excise system; state wine monopoly; clergy; Guardianship of Public Sobriety.

UDC 94 (477) "1928/1933" –058.232.6
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-37-42

Motuz V.

candidate of Historical Sciences, associate Professor,
associate Professor of the Department of Archeology and
Auxiliary sciences of history of the Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9974-7205>

THE STRUGGLE AGAINST OPPORTUNISM IN THE GRASSROOTS PARTY-SOVIET INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN COUNTRYSIDE DURING THE SECOND "COMMUNIST ASSAULT" (1928–1933)

In the context of the issue of internal-party confrontation between the Communists in the late 1920s – early 1930s, regarding the need to change the model of economic development of the Soviet Union, and on the basis of a comprehensive approach in the work, the features of combating the "right tendency" in the local authorities and self-government in the Ukrainian countryside during the first

five-year plan, as well as the attitude of the Ukrainian peasantry to the subjects of political conflict.

Keywords: *totalitarianism, early Stalinism period, opportunism, right-leaning movements in the CPSU (b) and CP(b)U, grassroots party-Soviet apparatus, grassroots Soviet institutions in the countryside.*

Problem statement. The Communist Party sought to build not only a new “ideal” state, but also a new human who would become a devoted builder of the socialist future and an obedient executor of any plans and ideas of the party leadership. To provide the authorities with reliable support meant to deeply embed the dominant ideology in the public consciousness of the broadest sections of the public. This was quite a difficult task, because in many respects the artificial, sometimes overtly contrived, scholastic system of Soviet worldview values and landmarks was incompatible with the moral and ethical principles familiar to the vast majority of the Ukrainian population, that is, the peasantry. Under these conditions, the Ukrainian peasantry actually became a hostage to the powerful ideological machine of the totalitarian regime of the Soviet-Stalinist model.

The process of establishing the Soviet system in the Ukrainian countryside was largely accompanied by the planting of grassroots, purely administrative authorities, party and Komsomol units, Committees of Poor Peasants and other Soviet institutions, whose task was to establish permanent unwavering control over all aspects of countryside life and peasant sentiments.

During the strengthening of Soviet power and the establishment of the Stalinist dictatorship, the second “communist assault” took place, whose executors were noted for their cruelty to the so-called “anti-Soviet elements in the countryside”. Introducing it for the ultimate suppression of peasant resistance to Soviet power through collectivization and dekulakization, J. Stalin and his supporters consolidated their result with mass terror under which millstones the party members from local authorities and self-governing bodies with moderate views on governmental regulation of agrarian industry came.

Therefore, the smallest differences with the official party line, especially in tactical issues, in the then oppressive atmosphere of fighting different “biases”, could turn into quite serious consequences for the “internal” opponent.

Research analysis. The corresponding issue has been reflected in a number of research and exploration activities. However, it was covered partially, for example, in the context of the research: the Stalinist dictatorship of the period of the second “communist assault” [8], the struggle against the right opposition in the USSR and directly in the Ukrainian SSR [2], the Ukrainian experience of the rotation of executives in the Soviet totalitarian state in the 1920s – 1930s [4], the social peculiarities of the personnel policy of the Communist Party in Ukraine in the 1920s – early 1930s [12], the Soviet leadership’s political course on the peasantry during the “great turnout” [5], typology of behavior of rural activists of the Chernihiv okrug of the Ukrainian SSR in the late 1920s – the early 1930’s [9], the resistance of youth against the policy of ruling regime in the Ukrainian SSR during the establishment of totalitarian system (1928–1936) [10] and so on. Since the problem of combating the “right tendency” in the grassroots party-Soviet

institutions of the Ukrainian countryside during the first five-year plan has not been thoroughly and comprehensively reflected in scientific studies, the need for its further in-depth study remains relevant.

The purpose. To reveal the nuances of the government’s struggle with the “right tendency” among staff of the grassroots party-Soviet apparatus and rural activists in the early stages of the early Stalinist period.

The statement of the basic material. The general line of the party-Soviet leadership for solid collectivization was accompanied by an unrealistic for realization plan for agrarian production sector of the first five-year plan, so among the Soviet political elite at various levels there were many people who did not support the intensive development of commodity agricultural production in the Soviet Union, proposed by the Stalin’s team in the second half of the 1920s.

The fourth, final stage of the ideological and political struggle between the currents of the Communist Party, one of which included the Stalinist ruling majority and the other a “right opposition” led by M. Bukharin, was marked by a clear reluctance of some officials, especially employees of grassroots party-Soviet institutions in the countryside, to mindlessly abide by the directives of the highest authorities and administrations of the Ukrainian SSR [2, 124].

The result of this internal party confrontation of 1928–1929 was the official accusation of M. Bukharin and his supporters, at the combined April plenum of the Central Committee and the Central Committee of the CPSU (b) (1929) in opportunism, which announced the next personnel purge throughout all vertical of authorities in Soviet republics [8, 127].

And despite the fact that the opposition leaders, not being radical opponents of the government, immediately gave up all struggle against it, acknowledging the falsity of their political judgments [2, 124], criticizing their position and directly harassing the supporters of that political line – continued throughout throughout the first five-year plan. For example, in the directive of the Secretary General of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (b), S. Kosior dated October 20, 1931, emphasized the urgent need to identify and decisively suppress the right tendency sentiment in the Communist Party until the immediate removal of “apostates” from its circle [9, 273]. Therefore, during 1929–1931 about 250,000 members were expelled from its ranks, the vast majority of whom were accused of the so-called “right tendency” [4, 451]. However, it should be emphasized that the punishment for the “disobedient” party members until the end of the first five-year plan was the disciplinary withdrawal or expulsion from the Communist Party, which is impossible to say about the following years [9, 274].

Mass communication was one of the main tools of the Soviet power’s struggle with “right tendency” on the ground. Among the latter, the leading role was played by the print media. For example, on the pages of newspaper “The New Village” in Nizhyn and “The Peasant Truth” in Uman, it is possible to get acquainted with the current situation regarding the “right tendency” in the ranks of the Communist Party on the ground [2, 127].

During the second “communist assault”, the Soviet press promoted that topics. By publishing materials on the existence of opportunistic practices in village

councils and kolkhozes, as well as the ways of cutting it down, the editorial offices of the print media attributed all the shortcomings and mistakes in the policy of the Soviet authorities in the countryside to deceptive right-oppositionists. This was reported in “The Communist” newspaper, for example, in “The Consequences of Peaceful Inclusion” and “The Right-Tendency Practice in the Conduct of Mercenaries”. In the first one, the author, on the example of the village council chief-kulak from one of the villages of the Proskuriv okrug, proves the flaw of M. Bukharin’s theory of “the inclusion of a wealthy peasant into socialism”. The second was devoted to the problem of mercenarism, namely the shortcomings in working with the poor strata of the countryside of Zinovievsk District, in which the opportunists were accused again [2, 128].

The main logical explanation for the existence of the “right tendency” in the environment of the Soviet asset of the countryside was the preservation of the traditional peasant social landmarks by some parts of it, and hence the latter’s unwillingness to participate in the destruction of the way of life of the peasant society of that time. Such “solidarization” with the peasantry arose also as a result of the awareness of some local party-Soviet officials of the increasing of negative sentiment among the peasantry due to the radicalism of political and economic campaigns introduced in the Ukrainian countryside during the “great turnout” years [9, 275].

A striking demonstration of the absence of one hundred percent “Komsomol firmness” as a manifestation of political loyalty to the Stalinist totalitarian regime is the reaction to the solid collectivization and dekulakization of representatives of the Komsomol grassroots asset, the vast majority of whom were openly dissatisfied with the grain procurements measures. In particular, the reports of the leading Komsomol authorities indicated “anti-Soviet actions” of LCSYU members in Dnipropetrovsk, Poltava, Kharkiv and other okrugs of the Ukrainian SSR [10, 154].

Examples of passive opposition to Stalin’s economic policies in the countryside are the very low statistics of quality in the work of some grassroots party-Soviet leaders. Thus, according to the data for 1929, two incidents took place in the Dzhulinsky district of the Tulchyn okrug: sabotage of grain harvests in Luhove village, with the direct participation of the head of the village council-Komsomol member in it and the refusal of the Komsomol member of Shumylove village to organize a demonstrative act of condemning “bread speculators” [10, 155].

Another evidence of non-fulfillment of their direct duties was the “anti-Soviet activity” of members of some grassroots Komsomol units in the Olishiv district of the Chernihiv okrug, who in June 1929, during the grain procurement, not only loyally treated the lack of bread, but also help to peasants who didn’t execute a plan to surrender grain, to buy goods to which the latter would be entitled only after the proper fulfillment of their obligations to the state [9, 272].

Even further the head of the agricultural artel G. Petrovsky hamlet Lenden of Komariv district of the above-mentioned district Zakhariy Chub went, who at once refused to carry out the dekulakization, openly stating that he “will not rob people”. Although mostly activists who did not want to be seen in the infamous

grain procurements company left the village under different pretexts [9, 273].

The corresponding manifestations of apostasy and disobedience in the ranks of the grassroots Komsomol and economic assets of the countryside, their bold statements about unrealistic for realization plans for total collectivization, as well as their unwillingness to participate in dekulakization, were interpreted by the grassroots Party-Soviet leadership of the Ukrainian SSR as “the right tendency” [1, 198].

So, notwithstanding some differences in the content of the political programs of the Stalinists and Bukharists regarding the transition period, the heads of state institutions in the countryside, who mostly supported the Stalinist course for “solid collectivization” and “dekulakization”, without delaying start the active struggle against among representatives of grassroots administrative authorities, party and Komsomol branches, committees of poor peasants and other Soviet institutions [7, 205].

However, there were no real threats to the implementation of the Stalinist political and economic project in the village by the “right tendency”, because a well-organized and large-scale intra-party resistance movement on the ground in the Ukrainian SSR did not exist in principle [5].

Taking advantage of the lack of active resistance of the dekulakized peasants, the Communist-Soviet apparatus focused on its own links, whose employees, without due enthusiasm, and sometimes even irresponsibly, were involved in the implementation of the state agrarian project [11, 134].

However, only to the above, the struggle against domestic political opponents in rural areas was not limited. Confirmation of the struggle against “anti-Soviet elements” among the local cadres in the countryside was a joint resolution of the HMRC and the RSFSR RNA of June 28, 1929 “On extending the rights of local councils to facilitate the implementation of national tasks and plans”, which was elaborated by the HMRC and the RNC of Ukrainian SSR after the week – at July 3. The contents of this document created a very favorable ground for social tension in the countryside. First of all, the inevitable confrontation at the rural gatherings of representatives of different sections of the peasantry, due to the implementation by the party-Soviet leadership the mandatory planning tasks for the grain procurements [11, 115].

Despite the fact that the majority of the village councils were characterized by a rather active participation in total collectivization and dekulakization, for which they were considered to be a reliable support of the Soviet authorities in the countryside, there were also those who, according to the opinion of highest authorities, did not properly belong to fulfillment of their political and economic tasks. For example, the deputy chairman of the ODPU G. Yagoda in one of the reports emphasized the “rocking” that was revealed among certain groups of staff of the Soviet apparatus in the countryside in seven okrugs of Ukraine related to loyalty to kulaks [11, 127]. In order to remedy this shortcoming and, accordingly, to improve the country-wide indicator of their activity in the future, re-elections to village councils were organized without any delay [11, 134].

In spite of the gradual increase in the number of party cells, they were still weak, both numerically and

morally, during the period, and thus unable to properly influence the positive attitude of the rural population to the Soviet power. Thus, in the party documents at the time it was constantly stated that their influence on the villagers was negligible – the peasants regarded them as “aliens” [15, 101]. At the beginning of 1928, there were 37,800 communists in 2,609 rural party cells. Over the next two years, their number has not increased much: rural party cells by 12 %, which amounted to 2,910, and Communists by 6 % – 40,000 [3, 213–214].

Their main task was to promote the idea of collective management and organizational work to involve peasants in kolkhozes. However, some of the rural party members, who sincerely accepted the slogan that the main purpose of the Soviet government was to serve the interests of the working people, did not want to become a blind instrument of a policy of forced collectivization that carried no good to the peasant. In response to such sentiment, in July 1929, the Central Committee of the CPSU (b) launched a broad campaign of checking and purges of rural party cells in Ukraine [14, 1].

It should be noted that the peasants showed great interest in the party purges, as indicated by some materials of the official documents of that time: “The meetings dedicated to cleaning are held in the presence of the peasants. Starting at 6 pm until late at night, no one go away... 270,096 people at the 107 districts attended the purges meetings” [13, 119]. Such a high level of socio-political activity of the rural community was caused, first of all, by problems in the economic sphere. At open-entering meetings, the peasants tried to support those party members who held firm views on resolving acute economic challenges and sought to counteract the most aggressive leaders of anti-peasant ideas.

The purge was tough. In a number of cases, the entire composition of the party cells was completely updated. For example, of the 33 communists tested in the Chervono-Povstansk district of Odessa okrug, 26 were eliminated, ie 79 % of party members. In the Dnepropetrovsk okrug, the control commission of the District Party Committee completely dissolved 10 cells. Regarding the formal reasons for deprivation of the party card, they stated the following: separation from the party (26 % of charges), “alien element” (17 %), drunkenness (17 %), squandering (13 %), former military service of the White Guards, Hetmanists, participation in “the gang”, desertion from the Red Army (10 %), connection with the kulak element (6 %), economic overgrowth (6 %), observance of religious rites (4 %) [13, 122].

Despite several years of struggle against the party opponent in the countryside, this challenge had not been finally resolved by the end of the first five-year plan. For example, in the reporting information of the Chernihiv Regional Committee of the CP(b)U, it was pointed out that 255 facts of counteraction of local grain-harvesting personnel (rejection of plans and evasion of work, refusal to hand over grain, “right tendency conversations”) were revealed in 27 districts of the region. For such anti-Soviet actions, 16 responsible district workers, 18 authorized persons of district committees of the CP(b)U, 22 chairmen and members of village councils, 12 cell secretaries, 34 chairmen and board members of kolkhozes and 27 representatives of a rural asset lost their posts [9, 274–275].

Moreover, since 1933, the methods of combating opportunism in the Communist Party were no longer

limited to dismissal or expulsion, since the “purge” began to fall within the legal qualification of a criminal offense. Taking the same Chernihiv Oblast as an example, according to the statistics of its oblast party organization, 5 responsible district workers, 7 authorized persons of district committees of the CP(b)U, 15 heads and members of village councils, 11 cell secretaries, 31 chairmen and board members of kolkhozes, as well as 17 representatives of rural assets were arrested and sentenced [9, 278].

This “action” was purely terrorist in nature, so it was intended to intimidate the rural party members and leave in the party cells only those who were able to blindly pursue the course of total collectivization of agriculture. The visual demonstration of terror and the continued fear of being repressed shaped the irresponsible executors of the plans to forcefully “force” the peasants into the kolkhozes, to seize food and to passively inactivity during the Holodomor of 1932–1933.

In the same year, in exchange for “purified communists”, 15,928 people were sent to rural areas from the industrial regions of Ukraine, who held the lion’s share of leading positions in power institutions of the grassroots [6, 191].

However, since November 1933 (the combined plenum of the Central Committee and the Central Committee of the CP(b)U), the high party-Soviet leadership has shifted from “right opportunism” to “nationalist tendency” in the ranks of the Communist Party. According to this, a new round of “purges” has started, since, according to the republican state-party leadership, this challenge was “the main danger” for the Communist-Soviet system of state power in Ukraine [8, 130].

The conclusions. Thus, the process of asserting Soviet power in the Ukrainian countryside was accompanied not only by the administrative strengthening of the authorities, party cells, and other Soviet structures, which could help to strengthen control over the peasants and daily bring to their minds the postulates of the communist doctrine, but also the open terror – perverted purges in their ranks to ensure the complete subjugation of grassroots executive structures and the smooth execution of any orders from above.

Today, the study of peasant issues, as a whole, and especially its constituents, such as the activities of local government and self-government, is insufficient, and therefore needs further research.

Bibliography:

1. Васильев В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
2. Греченко В. Завершення боротьби з «правою опозицією» (1930 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 33, С. 124–132.
3. *Історія Української РСР: Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941): у 8 т. / ред. П. Гудзенко*. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 6. 543 с.
4. Дорошко М. Ротація керівних кадрів у радянській тоталітарній державі у 1920–1930-ті роки: український «досвід». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. №16(1), 445–455.
5. Житков О. Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, кафедра історії України Політика ВКП(б)–КП(б)У щодо селянства (1928–1929 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/>

6. Єфіменко Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938). *Український історичний журнал*. 2000. №6. С. 184–200.
7. Капустян Г. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики, *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 203–207.
8. Кульчицький С. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. Вип. 21, С. 118–134.
9. Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2013. № 1–2. С. 255–284.
10. Прилуцький В. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928–1936 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. Вип. 5. С. 152–184.
11. *Історія українського селянства*: у 2 т. / ред. В. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.
12. Степанчук Ю. Соціальні особливості кадрової політики КП(б)У (20-ті – початок 1930-х рр. XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2004. Вип. 7. С. 45–49.
13. ЦДАВОУ, Ф. 1, Оп. 4, Спр. 9. Протоколи й стенограми засідань бюро комуністичної фракції IV сесії ВУЦВК Х скликання. Протокол і стенограма засідань голів окривконкомів про політичний стан на селі, проведення шляхового будівництва і хлібозаготівельної кампанії на Україні. – 25.11.1928. – 25.01.1929, 200 арк.
14. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 7, Спр. 467. Матеріали до протоколів № 101–102 засідань Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. – 19.04. – 21.04.1937, 203 л.
15. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2824. Огляди № 9, 16, 17, 20, 23, 27, 28 інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичні настрої робітників, селян і червоноармійців. – 23.02. – 25.10.1928, 104 л.

References:

1. Vasiliev, V. (2014). Political Leadership of the Ukrainian SSR and the USSR: Dynamics of Center-Subcenter Relations (1917–1938). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 376 p. [in Ukr.]
2. Grechenko, V. A. (2006). Completion of the Struggle Against the “Right Opposition” (1930). *Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*, 33, pp. 124–132. [in Ukr.]
3. Gudzenko, P. (Ed.). (1977). History of the Ukrainian SSR: The Ukrainian SSR in the Period of Building and Strengthening the Socialist Society (1921–1941) (in 8 volumes, Vol. 6). Kyiv: Naukova Dumka, 543 p. [in Ukr.]
4. Doroshko, M. (2007). Leadership Rotation in the Soviet Totalitarian State in the 1920s and 1930s: the Ukrainian “Experience”. *Issues of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*. 16 (1), pp. 445–455. [in Ukr.]
5. Zhytkov, O. V. Vynnychenko State Pedagogical University of Kirovohrad, Department of History of Ukraine. The Politics of the CPSU(b) - CP(b)U Concerning the Peasantry (1928–1929). Access mode: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/> [in Ukr.]
6. Efimenko, G. (2000). National Aspects in the Formation of the Communist Party Apparatus in the Ukrainian SSR (1932–1938). *Ukrainian Historical Journal*, 6, pp. 184–200. [in Ukr.]
7. Kapustyan, G. (2005). Committees of Poor Peasants in the System of Soviet-Bolshevik Politics, 9, pp. 203–207. [in Ukr.]
8. Kulchytsky, S. (2012). Stalin’s Dictatorship During the Second Communist Assault (1929–1938). *Issues of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, (21), pp. 118–134. [in Ukr.]
9. Lysenko, O. (2013). Rural Activists of Chernihiv Region (Late 1920s–1930s): Typology of Behavior. From the Archives of VUCHK, GPU, NKVD, KGB, (1–2), pp. 255–284. [in Ukr.]

10. Prylutsky, V. (2000). Youth Resistance to the Policies of the Ruling Regime in the Ukrainian SSR During the Period of the Establishment of the Totalitarian System (1928–1936). *Issues of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, (5), pp. 152–184. [in Ukr.]
11. Smoliy, V. A. (Ed.). (2006). History of the Ukrainian Peasantry. (in 2 vols., vol. 2). Kyiv: Naukova Dumka, 653 p. [in Ukr.]
12. Stepanchuk, Y. S. (2004). Social Peculiarities of the Personnel Policy of CP(b)U (20’s – beginning of 1930s). [in Ukr.]
13. TsDAVO of Ukraine. F. 1. Op. 4. Spr. 9. Minutes and Transcripts of the Meetings of the Communist Fraction Bureau of the IV Session of the All-Ukrainian Executive Committee of the Xth Convocation. Minutes and Transcript of the Meetings of the Heads of Executive Committees on the Political Situation in the Countryside, Conducting Road Construction and Grain Procurement Campaign in Ukraine. – 25.11.1928. – 25.01.1929, 200 ark. [in Ukr.]
14. TsDAVO of Ukraine. F. 1. Op. 7. Spr. 467. Materials for Minutes No. 101–102 of the Meetings of the Organizing Bureau and the Secretariat of the Central Committee of the CP(b)U. – 19.04. – 21.04.1937, 203 ark. [in Ukr.]
15. TsDAVO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 2824. Surveys No. 9, 16, 17, 20, 23, 27, 28 of the Information Department of the Central Committee of the Communist Party (b) of Ukraine on the Political Attitudes of Workers, Peasants and Red Army Servicemen. – 23.02. – 25.10.1928, 104 ark. [in Ukr.]

В. Мотуз

БОРОТЬБА З ОПОРТУНІЗМОМ У НИЗОВИХ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЯХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПІД ЧАС ДРУГОГО «КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ» (1928–1933)

Постановка проблеми. *Комуністична партія прагнула будувати не тільки нову «ідеальну» державу, але й формувала нову людину, яка б стала відданим будівником соціалістичного майбутнього та слухняним виконавцем будь-яких планів і задумів партійної верхівки. Забезпечити владі надійну підтримку означало глибоко вкоренити в суспільну свідомість найширших верств громадян панівну ідеологію. Це було доволі складним завданням, оскільки багато в чому штучна, інколи відверто надумана схоластична система радянських світоглядних цінностей та орієнтирів, була несумісною зі звичними для більшості українського населення, тобто селян, морально-етичними принципами. За цих умов українське селянство фактично стало заручником потужної ідеологічної машини тоталітарного режиму радянсько-сталінського зразка.*

Утвердження радянського ладу в українському селі супроводжувалося значною мірою насадженням низових, суто адміністративних органів влади, партійних і комсомольських осередків, комітетів незаможних селян та інших радянських інституцій, завданням яких було встановлення постійного неослабного контролю над усіма сторонами життя села та настроями селянства.

Під час зміцнення радянської влади та встановлення сталінської диктатури відбувся другий «комуністичний штурм», виконавці якого відзначилися своєю жорстокістю до так званих «антирадянських елементів на селі». Його проведення супроводжувалося масовим терором, під жорнова якого потрапили представники низового партійно-радянського апарату та

громадського активу села, які мали помірковані погляди на державне регулювання відносин у сфері аграрного виробництва.

Тож, найменші розходження з офіційною партійною лінією насамперед в тактичних питаннях у тодішній гнітючій атмосфері боротьби з «правим ухилом», могли обернутись для «внутрішнього» опонента досить серйозними наслідками.

Автор статті ставить за мету розкрити нюанси боротьби радянської влади з «правим ухилом» серед працівників низових ланок партійно-державного апарату та представників громадського активу села в Україні у роки першої п'ятирічки.

Основні результати дослідження. Для закріплення перемоги у внутрішньопартійному протистоянні 1928–1929 рр. над правою опозицією, очолюваною М. Бухаріним, Й. Сталін та його оточення, звинувативши своїх опонентів в опортунізмі, анонсували кадрову чистку по всій вертикалі влади в усіх радянських республіках.

Є підстави говорити про те, що

– на початковому етапі радянської модернізації серед працівників низових ланок партійно-державного апарату та представників громадського активу села було чимало тих, хто відмовлявся «беззаперечно додержуватись генеральної лінії вищого партійно-державного керівництва Радянського Союзу» щодо необхідності, темпів та методів запровадження суцільної колективізації в Україні;

– прояви опортуністської поведінки в партійно-радянському середовищі на селі не набули великих масштабів. Однак її наявність протягом всієї першої п'ятирічки по всій території України дала підстави вищому партійно-державному керівництву Радянського Союзу та відповідно УСРР змінити в 1933 р. практику заходів боротьби з нею: відмовитися від просто усунення із займаних посад інакодумців та безпосередньо перейти до їх арештів і тюремного ув'язнення;

– проблема боротьби проти правоухильників перебувала в центрі уваги сільського населення України. Селянство проявило високий ступінь лояльності до них. Таке виявлення політичної активності сільського загалу було викликано насамперед негараздами в економічній сфері, тому співчуваючи селяни намагались всіляко підтримати тих партійців, які дотримувались тверезих поглядів на шляхи вирішення гострих економічних проблем і прагнули протидіяти найбільш агресивним провідникам антиселянських ідей.

Висновки. Таким чином, початковий етап періоду раннього сталінізму в українському селі відзначився не лише адміністративним зміцненням органів влади, партійних осередків та інших радянських структур, які могли сприяти посиленню контролю над селянством і повсякденно привносити в їх свідомість постулати комуністичної доктрини, але й відвертим терором – черговою кадровою чисткою у своїх лавах задля забезпечення цілковитого підкорення низових виконавчих структур і громадського активу села та безвідмовного виконання ними будь-яких наказів зверху.

Ключові слова: тоталітаризм, радянський тоталітаризм в Україні, початковий етап періоду раннього сталінізму в Україні, опортунізм, правоухильницька течія у КП(б)У.

УДК 94(470+571)''19/20"

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-42-46

З. В. Священко

доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання Уманського
державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

СЕЛЯНСЬКА ГРОМАДА В УРЯДОВИХ ПРОЕКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано проекти представників урядових кіл щодо ролі та значення селянської громади в Російській імперії початку ХХ ст. Доведено, що потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії.

Ключові слова: селянство, аграрне питання, Російська імперія, Особлива нарада, Редакційна комісія, селянська громада.

Постановка проблеми. Селянська громада, яка охоплювала більшість як селянських господарств, так і селянської землі мала великий вплив на розвиток сільського господарства Російської імперії в пореформений період. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. громада чинила певний негативний вплив на розвиток селянського господарства, але ці вади урівноважувалися великою кількістю того корисного, що робила громада для селян. Тому в російському суспільстві були послідовні прихильники поземельної селянської громади. Вони перебували під впливом тих сил, які індивідуалістському Заходові прагнули протиставити громадівську Русь, розглядаючи громаду як головну умову збереження старих порядків. Разом із тим були й ті, хто доводив переваги приватновласницького землеволодіння перед громадівським. Питання ролі громади дедали більше цікавило представників російської громадськості, перебувало в центрі багатьох дискусій.

Саме початок ХХ ст. в історії Російської імперії позначений актуалізацією аграрного питання, яке перебувало у фокусі постійної уваги урядовців. Неодноразово власті ініціювали створення різноманітних комісій, які б вивчили стан справ на селі та розробили пропозиції щодо його удосконалення. Вважаємо за потрібне зупинитись на діяльності декількох із них, напрацьованих яких стосувалося останніх досліджень долі селянської громади.

Аналіз досліджень. Історія селянської громади в Російській імперії розглядалася в працях П. Зирянова [1], який вперше в історіографії акцентував увагу не на проблемах реформування аграрних відносин, а на процесах в сільській громаді; також у дослідженнях П. Кабитова [2], Л. Кучумової [3], Ю. Лебедева [4] та ін. Проблема, що досліджується, певним чином розглядалася у працях В. Леонтовича [5], С. Сидельникова [6], М. Симонової [7], І. Щербакової [8] та інших авторів. Однак їх праці більшою мірою стосуються загальної характеристики аграрної політики російського царату. Питання селянського самоврядування у пореформений період є предметом дослідження І. Верховцевої [9], І. Касяна [10] та інших істориків.

Мета статті. Автор статті ставить за мету з'ясувати позиції щодо ролі та значення селянської громади в урядових проєктах Російської імперії початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Питання селянської громади перебувало в центрі уваги низки урядових комісій. Наприклад, у червні 1902 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Редакційну комісію з перегляду законодавства про селян під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О. Стишинського.

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Питанням громади члени Редакційної комісії відводили другорядну роль. Було визнано, що громада – форма землекористування, що склалася історично, а тому у своєму розвитку вона може трансформуватися у щось інше. Оскільки громаду стали розуміти як щось динамічне, то її припинили вважати гарантом непролетаризації селян, єдиноможливою формою господарювання на селі [11, 20-27].

У «Положенні про надільні землі» новим було обґрунтування юридичної природи селянської надільної власності на землю. Члени Редакційної комісії застосували цікавий принцип – протиставлення індивідуальної, приватної власності, що мала місце у поза надільному землеволодінні, та сімейної власності. Останню вони трактували як особливість селянського побуту, що склалася історично. В її основі лежало сімейно-трудова початок, іманентно властиве селянській праці. У документі стосовно цього йшлося: «... доки основним промислом селян є землеробство, майнові інтереси членів селянської родини будуть зосереджені навколо одного, спільного для всієї родини польового господарства, у руках розпорядника цього господарства – господаря – будуть за необхідності зосереджуватися всі майнові засоби селянського двору, котрі ... не можуть розглядатися інакше, ніж власність усієї родини» [12, 428-429]. У такий спосіб у новому проєкті відбулося закріплення сімейно-трудова теорії селянської власності. Члени Редакційної комісії вважали не просто за доцільне, а за необхідне застосовувати поняття «сімейна власність» [12, 429].

Зберегти громаду, на думку членів Редакційної комісії, потрібно було ще й тому, що за громадського землеволодіння власником надільної землі була громада, а окремі господарі наділялися правом лише користування землею.

У такий спосіб запропоновані Редакційною комісією законодавчі ініціативи ігнорували закріплення поняття «приватна власність» за селянами. Зрозуміло чому. Адже визнання за селянином права приватної власності автоматично на порядок денний ставило питання про наділення його цивільними правами.

Постатейний аналіз нового Положення переконує у тому, що акцент робився на середньозаможних верствах. Сільській бідності та заможним селянам створювалися, хоча й незначні, умови для виходу зі складу громади. Після скасування такого інституту, як кругова порука, визнавалося недоречним насильницьке утримання селян у громаді [11, 45-47; 13, 74-76]. Тому проєктом усувалися другорядні перешкоди до виходу селян із громади, передбачені Положенням 1861 р. Зокрема, від селянина, який мав намір вийти з громади, не вимагали виплати викупного боргу та договір про його прийом від іншої

громади. Право виходу зі складу громади окремим селянам надавалося 26 статтею [14, 243-246]. Єдиною умовою, яку мав виконати селянин, що бажав залишити громаду, була вимога відмовитися від прав на присадибну ділянку та польовий наділ [12, 76]. На це, як ми думаємо, селяни не зважилися б.

Автори нового положення вважали, що у такий спосіб пригальмують пролетаризацію села. «... позбавлення вихідців із громади права на землю стане стримуючим засобом проти виходу з громади, не вмотивованого об'єктивно. Втрата землі – настільки серйозний результат, що навряд чи хтось на його наважиться, якщо не переконаний у тому, що зможе по-іншому забезпечити себе та свою родину» [12, 77]. Статтями 52 – 53, 57, 66 передбачався продаж присадибної ділянки за умови, якщо із громади виходить уся родина. Однак і тут було обмеження. Продати можна було лише одногромадівцям [12, 131-135, 139-141, 149]. Насправді на перший погляд непримітне обмеження було серйозним гальмом, користь від якого отримувала тільки громада.

На наш погляд, члени Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ прагнули узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр. Громада розглядалася ними як інститут, спроможний захистити інтереси найбільшого селянства, відвернути процес його пролетаризації і відповідний сучасному рівню селянського господарювання. Проєкт передбачав зняття деяких обмежень, які перешкоджали виходу з громади. Таким чином, автори проєкту збиралися сприяти вирішенню проблеми малоземелля та обмежити вихід селян із громади.

Нові засади сільськогосподарської політики розробляла також «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості», яка діяла в 1902 – 1905 рр. під керівництвом С. Вітте. З-поміж широкого кола питань, які перебували у компетенції наради, значну роль відіграло обговорення громади. У порушеному питанні було виокремлено такі складники, що підлягали обговоренню: 1) вигоди громади; 2) переваги та недоліки громади; 3) майбутнє громади; 4) питання власності на землю в громаді; 5) роль громади у політичному житті селян та держави загалом. По кожному з цих підпитань точилися запеклі дискусії, приймалися відповідні рішення. Зупинимось на їхньому висвітленні.

Щодо вигод громади, то, дотримуючись наукової традиції XIX ст., частина членів Особливої наради вважала, що громада як форма землеволодіння утворилася у селян природним шляхом до виникнення держави на території проживання східних слов'ян. Саме тому О. Щербатов, П. Семенов, О. Стишинський вважали, що це є серйозною підставою для збереження та всілякої підтримки громади, громадського землеволодіння. На їхнє переконання, руйнація громади призведе до ліквідації споконвічного способу буття селян Росії. Натомість Д. Піхно вважав, що громада – результат аграрної політики держави. Її основу, на його думку, становила фіскальна система, яка ґрунтувалася на сплаті подушного податку та круговій поруці, адмініструванні в управлінні та господарстві кріпосних селян. Таким чином його позиція трактувала громаду як штучне явище буття селян Росії. У зв'язку з цим

Д. Піхно цілком умотивовано, принаймні для себе, вважав за необхідне ліквідувати громаду [15, 29].

Детальне обговорення цієї проблеми призвело до появи третьої точки зору на громаду. Її прихильники, намагаючись дотриматися принципу «золотої середини», визнали, що громада – явище історичне, однак, властиве не лише російському селянству. Громадівське землеволодіння існувало і в інших країнах Європи на різних етапах їхнього історичного розвитку, але згодом трансформувалося в ефективніші способи землекористування /землеволодіння. Як наслідок таких міркувань окреслюється ідея нейтралітету стосовно до громади. Держава не повинна нищити цю форму землеволодіння/землекористування, але і не повинна докладати зусиль до її збереження.

Стосовно питання переваг та недоліків громади, громадівського землеволодіння/землекористування, П. Семенов переконував колег у тому, що громада – оптимальна форма господарювання за тих умов, що мали місце в Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Свою думку він обґрунтовував тим, що громада стримувала обезземелення селян. Це було вкрай важливим, урахувавши потреби тодішньої промисловості країни у робочій силі. Надлишок робочих рук призводив до погіршення соціально-економічного становища селян, які залишалися без роботи як у місті, так і без землі на селі. М. Хвостов, зіставляючи переваги громадівського та подвірного землеволодіння, висловився за громадівське. Останнє, на його переконання, характеризувалося меншим черезсумжжям, більшою урожайністю, ніж подвірне.

Привертає увагу оригінальний висновок М. Хвостова стосовно того, що «громаді властивий сільськогосподарський прогрес» [16, 8]. Так до нього питання ніхто не вирішував. Як ілюстрацію до власних суджень він наводив приклади з північних губерній, в яких селяни-громадівці запроваджували багатопільне господарство. Його погляди підтримав і О. Посніков, який говорив: «Громада не є перешкодою на шляху розвитку сільського господарства... За громадівського землеволодіння можуть співіснувати різноманітні системи...» [16, 26].

Вищенаведену позицію поділяв і А. Лукошин, стверджуючи про відсутність альтернативи громаді як формі землеволодіння. На користь своєї тези він звертався до світоглядних імперативів селян Росії. Зокрема, зауважував, що зважаючи на специфіку ментальності селянства, воно не сприйме відмінну від громадівської форму господарювання на землі. Проблема, на його думку, полягала у тому, що після реформи 1861 р. викупні операції надали громаді примусового характеру. Кругова порука, обмеження вільного виходу з громади – основні недоліки, які заважають громаді нормально розвиватися. Їхнє усунення, на переконання А. Лукошина, сприятиме трансформації громади у добровільний союз селян. За збереження громади виступав і М. Герард. Щоправда, він вважав за необхідне усунути негативні моменти, властиві громаді, які критикувалися сучасниками [17, 32].

Узагальнюючи думки прихильників громади, констатуємо, що вони її занепад не пов'язували з умовами громадівського землеволодіння. Останнє розумілося як таке, що здатне до саморозвитку. Причини кризи громади її прихильники вбачали у

зовнішніх факторах, насамперед у адміністративно-фіскальних функціях, покладених на громаду після Великої реформи.

Л. В'яземський, Г. Евреїнов, О. Нікольський піддали сумніву істинність суджень М. Хвостова. Зокрема, О. Нікольський спростував тезу щодо того, що за громадівського землеволодіння черезсумжжя менше, а врожайність більша, порівняно з іншими формами господарювання. Л. В'яземський ґрунтовно заперечив тезу М. Хвостова стосовно здатності громади до саморозвитку, визнавши непереконливими приклади процвітання окремих громад. Г. Евреїнов, проаналізувавши випадки травосіяння, констатував, що вони були поодинокі, реалізовані за допомогою земств, місцевих агрономів. Оперуючи чисельним цифровим матеріалом він показав, що інтенсифікація господарств вимагала значних капіталовкладень. За умови громадівського землеволодіння роботи їх було недоречно, непродуктивно. Г. Евреїнов проілюстрував: з часом громада не розвивається, а навпаки – деградує, втрачає здатність задовольняти потреби навіть своїх членів. Так, у 32 громад Михайлівського повіту Рязанської губернії упродовж 1885 – 1898 рр. відбулося скорочення поголів'я коней на 14%, лоша́т – на 39,8%, корів – на 11%, телят – на 34%, овець – на 65%, свиней – на 81% [16, 12-13].

Із загальною оцінкою громади виступив Д. Піхно. У своєму виступі він, зокрема, зауважив: «Громадівське землеволодіння не вирішує соціально-політичного питання про забезпечення землею всього сільського населення, однак серйозно погрожує загальним малоземеллям та нищенням селянської надільної власності. З сільськогосподарської точки зору, громадівське землеволодіння – погана оренда, нічим не забезпечена, спрямована на позбавлення землевласника енергії, грабіжницьке ставлення до використання природних сил» [15, 29]. Громаду як основну причину кризи та занепаду сільського господарства Російської імперії визначав О. Нікольський [17, 15].

У результаті обговорення питання про переваги та недоліки громади чітко окреслилася позиція, відповідно до якої громада – рудимент тогочасного економічного устрою, яка перешкоджає інтенсифікації сільського господарства, зростанню його продуктивності.

Різнилися позиції членів Особливої наради і у питанні майбутнього громади. Надшвидке знищення громади передбачав В. Гурко. Він вважав, що закінчення викупних операцій по землі позбавить громаду найвиразнішої її ознаки – зрівняльного розподілу землі між членами, а тому прискорить її занепад. Ліквідація громади, на якій так наполягав В. Гурко, не викличе, на його думку, кардинальних змін у побуті та способі життя селян. Свою позицію він умотивовував тим, що громада без переділів – це не та громада, про яку йдеться у законі. Так, за його підрахунками, понад чверть громад імперії не робили переділів упродовж 25 років. Понад однієї п'ятої не робили його зовсім. Якщо ж до цих показників додати ще 15% громад із подвірним землеволодінням, то, доводив В. Гурко, громадівське землеволодіння втратило провідні позиції для більшості селян [18, 31, 33, 34-36]. Узагальнюючи, його позиція зводилася до двох основних положень: 1) громада демонструє

ознаки занепаду. У багатьох випадках громадське землеволодіння – фікція, яку штучно підтримує закон; 2) необхідно боротися з громадою.

Такий ліберальний підхід до майбутнього громади викликав схвальні відгуки серед членів Особливої наради. Так, А. Куломзин стосовно зазначеної вище думки заявив таке: «...громадська форма шкідлива, ... але вона є історичною формою існування великоросів, а не створеною кимсь. Ніякі закони змінити цю форму не можуть, поки необхідність її зміни не буде усвідомлена народом» [18, 25-27].

У підсумку учасники обговорення зійшлися на тому, що визнали громаду добровільним союзом селян. І прихильники, і опоненти громади погодилися з тим, що необхідно позбавити громаду примусових рис задля її трансформації у добровільну селянську спілку. Однак в іншому – в оцінці перспектив і самому тлумаченні громади як добровільної селянської спілки – погляди членів Особливої наради різнилися. Зокрема, прихильники громади в усуненні примусових рис, властивих громаді, вбачали можливість її перетворення у життєздатне, оновлене утворення. Їхні опоненти – можливість полегшення переходу до інших форм землеволодіння.

Підводячи підсумок по дискусії членів Особливої наради стосовно громади, констатуємо таке. Прихильники скасування/модифікації громади наводили переконливіші аргументи за своїх візаві. Під час обговорення проблеми членами Особливої наради було проаналізовано нормативно-правову базу, яка стосувалася селян Росії. Її осмислення виявило ряд суттєвих недоліків, які унеможлилювали законодавче закріплення змін на краще, переконували в необхідності напрацювання принципово нового законодавства про селян. Принципово новим було те, що узагальнена позиція Особливої наради стосовно громади містила засади поступовості та добровільності. Згодом саме вони ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

Висновки. Таким чином, порушене урядовими колами питання було вкрай актуальне, оскільки стосувалося основ селянського буття. Як бачимо з вищевикладеного, саме позиція членів Особливої наради відповідала вимогам часу. Члени Особливої наради пріоритет віддавали розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації громадського землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. Разом із тим, зміст поглядів на селянську громаду Редакційної комісії не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку XX ст. Другорядні за сутністю поступки суттєво не впливали на покращення матеріального добробуту селян, не сприяли їхній інтеграції у загальноімперський соціально-правовий простір. Отже, потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії.

Зважаючи на перспективність селянознавчої тематики, на чому наголошують українські дослідники [19], запропонована у статті проблема потребує подальшої розробки. Варто звернути увагу

на ставлення до урядових проєктів громадськості, не дослідженими залишаються аспекти порівняльного аналізу змісту урядових аграрних ініціатив із селянськими вимогами та наказами.

Список використаної літератури та джерел:

1. Зырянов П. Крестьянская община Европейской России 1907 – 1914 гг. Москва : Наука, 1992. 256 с.
2. Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX века. Куйбышев : Изд-во Саратов. ун-та. Куйбышев. филиал, 1990. 149 с.
3. Кучумова Л. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). Москва : Знание, 1992. 63 с.
4. Лебедев Ю. Исторические судьбы крестьянской общины. *Волга*. 1990. № 4. 141–158.
5. Леонтович В. История либерализма в России 1762 – 1914. Москва : Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. 550 с.
6. Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва : Издательство Московского университета, 1980. С. 289 с.
7. Симонова М. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. Москва : Наука, 1987. 254 с.
8. Щербакова И. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.): дисс... к.и.н. Москва, 2003. 282 с.
9. Верховцева І. Повсталі громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку XX ст. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 18–27.
10. Касян А. Волосні сходи Правобережної України в пореформений період. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 36–39.
11. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах : в 6 т. Санкт-Петербург, 1903. Т. 1. 641 с.
12. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах : в 6 т. Санкт-Петербург, 1903. Т.V. 631 с.
13. Нестерова Л. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.). *Научные доклады высшей школы*. 1960. № 2. С. 76–92.
14. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах : в 6 т. Санкт-Петербург, 1903. Т. II. 263 с.
15. Протокол № 14 // *Протоколы по крестьянскому делу*. Санк-Петербург, 1905.
16. Протокол № 12 // *Протоколы по крестьянскому делу*. Санк-Петербург, 1905.
17. Протокол № 15 // *Протоколы по крестьянскому делу*. Санк-Петербург, 1905.
18. Протокол № 11 // *Протоколы по крестьянскому делу*. Санк-Петербург, 1905.
19. Присяжнюк Ю. Перспективи селянознавства як сфери досліджень сучасної української історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 187–193.

References:

1. Zyryanov, P.N. (1992). *Krestyanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii 1907 – 1914 gg.* [The peasant community of European Russia in 1907 – 1914]. M.: Nauka, 256 s. [in Russian].
2. Kabytov, P.S. (1990). *Russkoe krestyanstvo v nachale KhKh veka* [Russian peasantry in the early twentieth century]. Kuybyshev: Izd-vo Saratov. un-ta. Kuybyshev. filial, 149 s. [in Russian].

3. Kuchumova, L.I. (1992). *Selskaya obshchina v Rossii (vtoraya polovina XIX v.)* [Rural community in Russia (second half of the 19th century)]. M.: Znanie, 63 s. [in Russian].
4. Lebedev, Yu. (1990). Istoricheskie sudby krestyanskoj obshchiny [The historical fate of the peasant community]. *Volga*. № 4. 141–158. [in Russian].
5. Leontovich, V.V. (1995). *Istoriya liberalizma v Rossii 1762 – 1914* [The history of liberalism in Russia 1762 – 1914]. M.: Russkiy put, Poligrafresursy. [in Russian].
6. Sidelnikov, S.M. (1980). *Agrarnaya politika samodержavniya v period imperializma* [Agrarian policy of autocracy in the period of imperialism]. M.: Izd-vo Moskovskogo un-ta. [in Russian].
7. Simonova, M.S. (1987). *Krizis agrarnoy politiki tsarizma nakanune pervoy rossijskoy revolyutsii* [The crisis of the tsarist agrarian policy on the eve of the first Russian revolution]. M.: Nauka. [in Russian].
8. Shcherbakova, I.K. (2003). *Osoboe Soveshchanie o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti i Redaktsionnaya komissiya Ministerstva vnutrennikh del kak alternativnyye tsentry obsuzhdeniya krestyanskogo voprosa v nachale KhKh veka (1902 – 1905 gg.)* [The Special Meeting on the needs of the agricultural industry and the Drafting Committee of the Ministry of the Interior as alternative centers for discussing the peasant issue in the early twentieth century (1902 – 1905)]. Diss... k.i.n. M., 282 s.
9. Verkhovtseva, I. H. (2018). Povstali hromady: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii v umovakh suspilno-politychnykh potriasin pochatku KhKh st. [Continued communities: the peasant self-government in the Russian empire in the conditions in the social-political strategies of the beginning of the XX centuries] *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 19. S. 18–27. doi:10.31651/2413-8142-2018-19-18-27 [in Ukrainian].
10. Kasian, A. I. (2018). Volosni skhody Pravoberezhnoi Ukrainy v poreformeniyi period [Volostry assemblies in Right-bank Ukraine during the post-reform period]. *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 19. S. 36–39. doi:10.31651/2413-8142-2018-19-36-40 [in Ukrainian].
11. Trudy redaktsionnoy komissii po peresmotru zakonopolozheniy o krestyanakh [Proceedings of the drafting committee on the revision of the regulations on peasants]: V 6-ti t. T. I. SPb., 1903. 641 s.
12. Trudy redaktsionnoy komissii po peresmotru zakonopolozheniy o krestyanakh [Proceedings of the drafting committee on the revision of the regulations on peasants]: V 6-ti t. T. V. SPb., 1903. 631 s.
13. Nesterova L.V. (1960). Vopros o krestyanskom nadelnom zemlevladienii v Redaktsionnoy komissii Ministerstva vnutrennikh del (1902 – 1904 gg.) [The question of peasant allotment land ownership in the Drafting Commission of the Ministry of the Interior (1902 – 1904)]. *Nauchnye doklady vysshey shkoly*. № 2. S. 76–92. [in Russian].
14. Trudy redaktsionnoy komissii po peresmotru zakonopolozheniy o krestyanakh [Proceedings of the drafting committee on the revision of the regulations on peasants]: V 6-ti t. T.II. SPb., 1903. 263 s.
15. Protokol № 14 [Protocol № 13] // *Protokoly po krestyanskomu delu*. – SPb., 1905. [in Russian].
16. Protokol № 12 [Protocol № 12] // *Protokoly po krestyanskomu delu*. – SPb., 1905. [in Russian].
17. Protokol № 15 [Protocol № 15] // *Protokoly po krestyanskomu delu*. – SPb., 1905. [in Russian].
18. Protokol № 11 [Protocol № 11] // *Protokoly po krestyanskomu delu*. – SPb., 1905. [in Russian].
19. Prysiazhniuk, Yu. (2018). Perspektyvy selianoznavstva yak sfery doslidzhen suchasnoi ukrainkoj istoriohrafii [Prospects of peasant studies as areas of research of modern ukrainian historiography]. *Skhidnoevropeyskiy istorychnyi visnyk*. Drohobych: Posvit, Vyp. 6. S. 187–193. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143300> [in Ukrainian].

Z. Svyaschenko

THE PEOPLE—S COMMUNITY IN GOVERNMENT PROJECTS OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The purpose of the article is to find out the positions as to the role and importance of the peasant community in government projects of the Russian Empire in the early XX-ieth century.

The methodology of the research is based on the principles of historical knowledge, such as science, historicism, objectivity, systematic analysis, etc., as well as the use of general scientific, special historical and special source methods. The scientific novelty is that for the first time in the Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of archival documents and legislative acts, the essence of the position regarding the role and importance of the peasant community in the governmental projects of the Russian Empire of the early XX-ieth is revealed.

The author considers that the peasant community, which covered the vast majority of both peasant farms and peasant land, had a great influence on the development of the peasant economy of the Russian Empire in the post-reform period. In the Russian society there were both consistent supporters of the land peasant community and those who argued the benefits of privately owned land ownership over the community. The issue of the role of the community has become increasingly interested in representatives of the Russian public, has been the focus of much discussion, and has also been the focus of government circles.

Conclusions. The issue raised by government circles was very urgent as it concerned the principles of peasant life. From the government projects analyzed in the article, it was the position of the members of the “Special Meeting on Agricultural Industry” that met the requirements of the time. Members of the Special Meeting gave priority to the development of the peasants’ personal initiative, the gradual transformation of communal tenure into an individual, the establishment of an institute of peasant private land ownership.

The main conclusion of the peasant community, made by the members of the Commission on 16 November 1901, also corresponded to the real state of affairs in agriculture. At the same time, the content of views on the peasant community of the Editorial Commission of the Ministry of Internal Affairs did not contradict the concept of state protectionism against peasants, formed during the reign of Alexander III. The drawback of these views was that they seriously disagreed with those socio-economic and socio-political processes that were gaining momentum in the Russian Empire in the early twentieth century. Secondary concessions did not significantly affect the improvement of the material well-being of the peasants, nor facilitated their integration into the pan-imperial socio-legal space. Thus, the need for reorganization of agricultural policy in its own right, but was recognized by the governmental circles of the Russian Empire.

Keywords: *peasantry, agrarian question, Russian empire, Special meeting, Editorial committee, Peasant community.*

Методологія та історіографія аграрної історії

Methodology and historiography of agrarian history

UDC 94(477-22):316.62-055.2]”19”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-47-51

N. Zemzyulina

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History and International Relations, Director of the Institute of History and Philosophy in The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>

«In countries where governments have women in equal proportions with men, the economy is more efficient and sustainable, and society is more committed to peace and stability», – Ban Ki-moon, the eighth Secretary-General of the UN.

THE EFFECT OF SOCIAL TRANSFORMATIONS IN EARLY XX CENTURY ON THE CHANGE OF SOCIAL ACTIVITY FORMS OF THE PEASANT WOMEN IN UKRAINE*

The article describes social activity of Ukrainian female peasant during the revolution and civil war in the first quarter of the XX century. Motives and general forms of activity are discovered, moreover ideological and economic factors that formed the image of the “new woman” are outlined. The social moods that influenced the behavior and emotional state of female peasants are revealed while mechanisms for resisting stereotypes and ideological clichés are identified.

Keywords: *peasant woman, revolution, social stereotypes, patriarchal life, “new woman”.*

Problem statement. Implementation of gender approaches in all spheres of society’s life is a requirement of time, a key to its stability and development. Over the last two decades, there has been a trend of accelerated growth in the number of women in paid employment. Gender inequalities in the labor market have shrunk and the number of women entrepreneurs is noticeably increasing. The level of education women receive is growing worldwide. However, the position of women and men remains the subject of analysis by sociologists and economists, since access to paid work and the ability to receive wages determine a person’s economic status, and thus his or her personal independence and ability to self-fulfill. The results of a global survey of countries around the world in terms of equality of genders

according to the World Economic Forum indicate that in 2019 Ukraine was ranked 59th among 153 countries surveyed [1]. What factors affect the culture, behavior, and self-esteem of Ukrainians? What prevents Ukrainian women from being fully realized in today’s society.

Research analysis. The necessity for scientific study of the topic is determined by the need for a comprehensive analysis of the causes that led to the social activation of the female population of Ukraine. This period in national and foreign historiography is too politicized, which creates an incomplete picture of historical reality. Modern researchers are trying to find the internal motives of people, social stereotypes for the purpose of explaining their actions, worldviews. Speaking about a human in historical processes, one should refer to works whose authors have studied the history of everyday life, researchers of women’s history: Bohachevska M., Shevchenko O., Kasatkina Y., Kis O., Orlova T.; social transformations of stated period: Markova S., Volkova I.; the ideology of the pro-government party regarding women: Kryvulia O., Shevchenko O.; the history of social groups: Zemzyulina N., Sapyska O., Novikova O.; peasant mental history: Mykhailiuk O. et al. [2-13].

All of them attempted from different angles to show the everyday life of the woman and peasant woman in particular, her transformation from being “downtrodden up to enlightened”. They pointed to the real price of enlightenment and, most importantly, proved that a woman once again became a tool for solving more important ideological problems rather than her own needs.

The purpose of this study is to investigate the forms and motivation of activation of female population in the conditions of social transformation (on the example of female inhabitants of Ukrainian villages during the revolution period of 1917-1921).

The statement of the basic material. In order to understand the changes that took place in the Ukrainian village of the first quarter of the XX century, it is necessary to identify the main social trends of the time. The inhabitants of the territory of Ukraine, which was divided between the two empires, had not only different ideological influences, lived in different economic models, but also aspired to different ideological ideals. In our study, we will try to analyze the changes in the outlook of the Ukrainian peasant woman of the Dnieper Ukraine.

The ideologists of bourgeois revolutions, proclaiming the onset of a new era - the era of human rights, rejected the inviolability of the monarch’s complete dominion over subjects, man over woman. Instead, they declared the freedom and equality of all people before

* The article is written in accordance with the state budget theme “Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor” (state registration number 0118U003864).

the law. This approach, in its depth, involves reviewing the very totality of power relations. From the relations of domination - conquest, they must become equal.

In the Russian Empire, the Imperial Manifesto of October 5, 1906 "On the Abolition of Some Restrictions on the Rights of Rural Inhabitants and Persons of Other Former Tax Classes" proclaimed the equalization of peasants in legal terms with other classes. This Manifesto, in particular, stated: "The great transformations of February 19, 1861, by attracting millions of rural inhabitants to civilian life, initiated the gradual equalization of peasants in rights with the rest of the empire." The manifesto provided peasants (except for "foreigners") "equal rights in regard to public service in accordance with such rights of persons of the nobility, with the abolition of all special advantages for substitution, according to the government's definition of some posts depending on class origin" [14,347]. The agrarian reform proposed by Stolypin was crucial for Russia. The decree of November 9, 1906, initiated the process of reforming land relations, eliminating the forcible attachment of peasants to the community and permanently destroying the enslavement of persons, which was incompatible with the "concept of freedom of man and human labor" [15, 104]. In Ukraine, the agricultural reform of P.A. Stolypin has become widespread. Thus, if in 40 provinces of the European part of Russia on January 1, 1916, almost 24% of the owners left the communities, then in Southern Ukraine - 34.2%, and in Right-Bank Ukraine - 50.7%. [16,212].

There was an intense destruction of the traditional patriarchal system. A woman who had been attached to her husband for centuries, his family has received a new social role. She got a real opportunity to get an education, to be the rightful owner of the household, to go to work in the city if necessary, to testify in court. Important meaning the authorities gave to the Law of June 3, 1912 "On the extension of the rights of inheritance by law persons of the female sex and the will of the ancestral estates." By this state act the property rights of women from among the disadvantaged classes were substantially expanded, and in the case of inheritance of property by law equated to the rights of men. Inheritance law has also been changed. Thus, by the law mentioned on June 3, 1912, the rights of women heirs were expanded. The law, in particular, equated daughters with sons in the inheritance of movable and immovable property [17, 574].

Unfortunately, women could not take full advantage of the acquired rights because they not only did not own property, but were simply illiterate. At the end of the XIX century 70% of Ukrainian women remained illiterate, while Polish women - 30%, Czech women - 6.9%. In 1897, only 4% of women were literate in the eight provinces of the Dnieper Ukraine, in 1890 86.18% of women were illiterate in 47 counties of Eastern Galicia, and 92.5% in Bukovina. [18, 10]

The status of women in society increased significantly during war. Woman had to do men's work. In cases when a man was at work, in military service or mobilized for war. "In the period from July 1914 to the end of 1916, 13 million people were mobilized in the Russian Empire, including more than 10 million from the village. In the Ukrainian provinces, the army took away half of the working male population. Thus, in Volyn province - 49.9% of working-age men, in Chernihiv - 50.6%, in Kyiv - 51.8%." [19, 287].

In the context of growing small land, expanding commodity-money relations, adult male peasants were often forced to leave to work, while women, old people, and teenagers kept the household and cultivated land. Such emancipation in the production process was a forced phenomenon and accompanied by an increase in the social activism of women peasants. At the time of the revolution, woman, as an electoral unit, was already a subject of ideological competitions. If the residents of the city somehow oriented themselves in these battles - the peasant woman was interested only in the ways of elementary survival, which were based on commodity-money relations. The very private property that so hindered the Bolsheviks from creating a "new man." This was the main confrontation between the Bolsheviks and the peasant women.

There are changes in the outlook models of peasants, especially the younger generation. "These changes were expressed in less rigorous piety, in a lesser inclination to tradition and power, in greater concern and in less commitment not only to the earth, but to life itself. With the advent of schools, the development of the railroad life of peasants becomes less closed. All this contributed to the emergence of a new generation of peasants who did not know serfdom, more educated, more open, more independent and "fronting". What was an exception yesterday was becoming a daily occurrence of the village life. Under the influence of these phenomena, the attitude towards women changes, and the stereotypes of traditional women's behavior change. The patriarchal life of the village, which was sanctified by religious, community and family traditions, was being destroyed. The traditional patriarchal system, while requiring subjection and restriction of liberty, gave the woman (as well as others) a certain status and social protection. In the context of modernization, women's social activity increased. Women to some extent contributed to the spread of modernization processes in the countryside. On the other hand, modernization transformations, the destruction of the traditional system, the fall of the tradition supported morality led to the deterioration of the life of the entire peasantry, to changes in the attitude towards women and in the position of women themselves" [13, 137].

Circular of the Central Committee of the Communist Bolshevik Party of Ukraine on December 20, 1920, obliged all parties to immediately create special departments of work among women - "women's departments", the closest task of which was to "transfer the center of gravity from city to village, concentrating all forces and means of the party for the organization of district, delegate meetings of peasants" [20, 73].

The women's departments, through a mass network of delegate meetings, had to direct their activities to eliminate illiteracy among women-peasants, to involve them in social and community activities, to combat women's disempowerment in family, to organize preschools, hospitals, shops, and household workshops. The delegates were to set up commissions on the protection of women's work and to resolve maternity and childhood issues. Along with humanitarian tasks, the Communist Party did not forget to involve women activists in the fulfillment of party and ideological tasks. Thus, an important function of the women's departments was to combat any cases of religiosity,

moral imperatives of the old order and activity in the creation of a new socialist life.

The Bolshevik ruling party failed to break public consciousness in a short time, and the overwhelming majority of the male population continued to consider women as asocial, incapable of independent thinking and activity human being. This is evidenced by archival materials. So, in the report note of NC WPI of the USSR on the results of checking the work on women's involvement in social construction, stated: "The resistance and neglect of female village council chairmen from the male council members began from the very first day, which greatly affects the authority of the village councils. Obukhiv RIC Commission is forced to state that voters reduce their turnout for a plenary session of women-led councils by an average of 5.6 people. Females increase turnout by 2 persons in comparison with men-lead sessions [21, 37].

The toughest working conditions for women activists were found in villages, where men did not allow their wives to attend meetings. For this reason, in the first years after the revolution, the private congresses of male peasants and female peasants were held separately. A clear testimony to the abovementioned may be found in H. Liacht's article in "Bezvirnyk" magazine in which he describes numerous cases of female abuse due to their active social position: "She was elected (Ivha Zemfirova) as a village council chairman mainly by female votes. After she was elected, men gave her a boycott... "To what we have lived, - they shouted, - the woman rules us!" All week long, no man, not even the members of the village council, except the watchman, entered the village council ... and still retarded religious peasants meet Zemfir's daughter with disdain, saying: "If you had a decent mother, then she would not work among the men". The child often came to her mother and asked her to quit her job because people were laughing" [22,48]

The centuries-old tradition of male dependence has accustomed Ukrainian women, especially peasants, to social passivity. There was a heavy burden on women, and on society as a whole, that managing was the responsibility and privilege of a man. When nominating a woman to the village council, she was given a kind of exams for "social maturity", and the slightest mistake ended with the conclusion that a woman is not capable of doing male work. Here is what may be found in archival documents: "231 people were elected to village councils overall in 17 counties (Odessa, AAMRD, Kremenchuk, Sumy, Volhynia, Nizhyn, Proskur, Melitopol, Lubny, Kamenets, Kyiv, Uman, Chernihiv, Konotop, Mykolayiv, Poltava and Kamenets-Podilsky). 47 women (20%) were dismissed during the whole time. It is interesting to note that 12 female village council heads (25%) were removed for distorting the class line and with purpose of purge the communist party" [23, 50].

The motives for dismissing women from the positions of heads of the village councils: "Odessa notes the following: 4 heads were removed for distorting the class line, and 1 according to the resolution of the commission with purpose of purge the communist party (non-payment of taxes by wealthy sections of the village who found protection in the heads of the village councils, insufficient literacy, which prevented the adoption of directives by higher authorities). In Volyn - one of the women nominated to the head of the District Council. The second

was eliminated due to unpreparedness and illiteracy so as not to compromise her. In Nikolaev district - dismissed for inactivity, connection with kurkuls, 1 as daughter of the big landowner, and 1 for discredit of Soviet government» [14,19]

Female peasant delegates of the councils dealt with the economic development of the village or district, the organization of the household and the upbringing of children, were members of the nursery committees, which raised funds for the organization of day nurseries and kindergartens and their food supply.

Female peasants became more and more involved in social life, and having a woman in the village council or any other authority or representation became fashionable. However, fashion, more precisely the fulfillment of ideological precepts was one of the reasons for the election of women. The percentage of women in the authorities did not correspond to the role played by the female peasant in the economic life of society.

Bolshevik ideologues offered citizens a new symbolic reality, the centerpiece of which was given to the "new person." The women's community, like society as a whole, was on different sides of the political "barricades", especially women who lived in villages; among women and men there were not only those activists who promoted new values, but also those who sought to actively defend their religious beliefs, personal property, family and community. In the 1920s, the government carried out a series of successful events aimed at attracting women to public life. Women were required to combine traditional family responsibilities with farm work and community services. We can talk about a triple load on a village woman.

The conclusions. Therefore, a significant role in the modernization of Soviet society was given to the "new woman." The Bolsheviks offered a vision of the women's place and role through her perception as a powerful, untapped reserve of labor. Rural women, who mostly identified themselves through fulfilling marital, maternal, and family functions, found it difficult to fit into the concept of a new gender ideology and were forced to combine traditional family responsibilities with the hard work in kolhosps. The official institutions for the emancipation of women were nurseries, playgrounds, homes for proletarian mothers, hospitals, maternity shelters, dairy kitchens and more. The Bolsheviks made a contradictory attempt to conclude a certain "social contract with women" by admitting them to republican and local authorities, equating women and men rights. Nationalization of peasant society was carried out by imposing a new communist ideology, which was formed according to each class, had a strictly normative nature, contradicted the realities of the daily life of peasants, and allowed the use of repressive measures.

Bibliography:

1. The Global Gender Gap Report. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www3.weforum.org/docs / WEF_GGGR_2020.pdf](http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf)
2. Богачевська М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884 – 1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.
3. Касаткіна Ю. Жіноча субкультура та гендерні стосунки в Україні за часів радянської влади (1917 – 1991). *Історичні записки*. 2007. Вип. 17. С. 60–66.
4. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.

5. Орлова Т. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX –початку XXI ст.). Київ : Логос, 2009. 584 с.
6. Маркова С. Формування «нової людини» як засіб розширення соціальної бази радянської влади на селі (1920-ті рр.). *Гуржійівські історичні читання*. 2014. Вип. 7 С. 181–184; Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 544 с.
7. Волкова І. Жіноче питання в Україні (друга половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Одеса, 1995. 24 с.
8. Кривуля О. Революціонізування світогляду жінок радянської України у вихорі більшовицьких утопічних моделей конструювання людського життя у 20-ті роки XX ст.: теоретичне осмислення проблеми. *Гілея*. 2009. Вип. 19. С. 17–23.
9. Шевченко О. Ідеологія одержавлення побуту жінок: зміна соціальних ролей жіноцтва в радянському суспільстві 20-х рр. XX ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. 2001. Вип. 9. С. 121–125.
10. Zemzyulina N. International women's cooperative movement in the first third of the XX century (regional peculiarities). *Український селянин*. 2017. Вип.17. С.78–84.
11. Сапицька О. Аналіз потреби жіночої робочої сили в сільському господарстві в контексті вирішення проблеми безробіття в СРСР (кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст.). *Історичні записки*. 2005. Вип. 7. С. 184–192.
12. Новікова О. Сільські жінки радянської України 1930-х років: соціальний портрет : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2014. 20 с.
13. Михайлюк О. Зміни в соціальному становищі жінки-селянки Наддніпрянської України в умовах модернізаційних перетворень кінця XIX – початку XX ст. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 131–138.
14. Історія держави і права України. Київ : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 2003. 656 с.
15. Столыпин П. Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. Москва : РОССПЭН, 2003. Т. 1. С. 102–106.
16. Дубровский С. Столыпинская земельная реформа. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 600 с.
17. Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / ред. В. М. Гессена. Санкт-Петербург : Право, 1913. 1027 с.
18. Дейнега І. Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX – 1908 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2003. С. 10.
19. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.). Київ : Логос, 2011. 399 с.
20. Хронологічне зібрання законів. Указів Президії і Верховної Ради, порстанов і розпоряджень уряду української РСР : у 3 т. Київ : Держполітвидав України, 1963. Т. 3. «1917-1941 гг.». 700 с.
21. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді Чубаря В. Я., Шліхтера А. Г на IV сесії ВУЦВК Х скликання. Харків : РНК УСРР, 1928. 64 с.
22. Ляйт Г. Безвірниця в масах. *Безвірник*. 1929. № 19. С. 48–50.
23. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), Ф.1, Оп. 7. Спр. 1839. Резолюції, тези Всеукраїнського совещания заведующих Агитационно-пропагандистскими отделами губкомов партии. Протоколы заседаний, резолюции широкой и узкой коллегии Агитпроп. Отдела ЦК КП(б)У. Отчёты отдела о его деятельности, 184 л.
24. ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 7, Спр. 1860. Протокол Всеукраїнського совещания заведующих губернскими отделами по работе среди женщин. Отчёты, справки отделов по работе среди женщин ЦК КП(б)У, 40 л.

References:

1. The Global Gender Gap Report. Access mode: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf (in Eng.)
2. Bogachevskaya, M. (1995). Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy 1884 – 1939. [White on White: Women in the Public Life of Ukraine 1884 – 1939]. Kyiv : Lybid, 424 p. (in Ukr.)
3. Kasatkina, Y. (2007). Zhinocha subkultura ta henderni stosunki v Ukraini za chasiv radianskoj vlady (1917 – 1991). [Female subculture and gender relations in Ukraine during Soviet times (1917 – 1991)]. *Historical notes*, Vyp. 17, Pp. 60–66. (in Ukr.)
4. Kis', O. (2012). Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Woman in the traditional Ukrainian culture of the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries]. Lviv : Institute of Ethnology, NAS of Ukraine, 287 p. (in Ukr.)
5. Orlova, T. (2009). Zhinka v istorii Ukrainy (vitichzniana istoriografiiia XX –pochatku XXI st.) [Woman in the history of Ukraine (national historiography of the XX - beginning of the XXI century)]. Kyiv : Logos, 584 p. (in Ukr.)
6. Markova, S. (2014). Formuvannia “novoi liudyny” yak zasib rozshyrennia sotsialnoi bazy radianskoj vlady na seli (1920-ti rr.). [Formation of a “new man” as a means of expanding the social base of Soviet power in the countryside (1920s)]. *Gurzhiyev historical readings*, Vol. 7, Pp. 181-184; Markova, S. (2015). Suspilni ta politychni transformatsii v ukrainskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.). [Social and political transformations in the Ukrainian village in the context of the formation of a totalitarian system (1917-1933)]. Kamianets-Podilskyi : Publisher by PE Zvoleyko DG, 544 p. (in Ukr.)
7. Volkova, I. (1995) Zhinoche pytannia v Ukraini (druga polovyna XIX st.) [Women's Issue in Ukraine (second half of the nineteenth century)]. *Abstract of candidate's thesis*. Odessa, 24 p. (in Ukr.)
8. Krivulia, O. (2009). Revoliutsionizuvannia svitohliadu zhinok radianskoj Ukrainy u vykhori bilshovytskykh utopichnykh modelei konstruiuvannia liudskoho zhyttia u 20-ti roky XX st.: teoretychne osmyslennia problemy. [Revolutionizing the worldview of women of Soviet Ukraine in the whirlwind of the Bolshevik utopian models of human life construction in the 1920s: theoretical understanding of the problem]. *Gilea*, Iss. 19, Pp. 17–23. (in Ukr.)
9. Shevchenko, O. (2001) Ideolohiia odierzavlennia pobutu zhinok: zmiana sotsialnykh rolei zhinoctva v radianskomu suspilstvi 20-kh rr. XX st. [The ideology of women's way of life: changing the social roles of womanhood in Soviet society of the 1920's]. *Bulletin of Dnipropetrovsk University. History and archeology*, Iss. 9, Pp. 121–125. (in Ukr.)
10. Zemzyulina, N. (2017). Miznarodnyi zhinochyi kooperatyvnyi rukh v pershii tretyni XX st. (rehionalni osoblyvosti). [International women's cooperative movement in the first third of the XX century (regional peculiarities)]. *Ukrainian peasant*. Iss. 17. Pp.78–84. (in Ukr.)
11. Sapitskaya, O. (2005). Analiz potreby zhinochoi robochoi syly v silskomu hospodarstvi v konteksti vyreshennia problemy bezrobittia v SRSR (kinets 20-kh – pochatok 30-kh rr. XX st.). [Analysis of the needs of women's workforce in agriculture in the context of solving the problem of unemployment in the USSR (late 20's - early 30's of the twentieth century.)]. *Historical notes*. Vol. 7. Pp. 184–192. (in Ukr.)
12. Novikova, O. (2014). Silski zhinky radianskoj Ukrainy 1930-kh rokov: sotsialnyi portret [Rural women of Soviet Ukraine in the 1930s: social portrait]. *Abstract of candidate's thesis*. Cherkasy, 20 p. (in Ukr.)
13. Mikhailuk, O. (2010). Zminy v sotsialnomu stanovishchi zhinky-selianky Naddnyprianskoj Ukrainy v umovakh modernizatsiinykh peretvoren kintsia XIX – pochatku XX st. [Changes in the social status of the female peasant of the Dnieper Ukraine in the conditions of modernization transformations of the late XIX - early XX centuries]. *Ukrainian almanac*, Vol. 4. Pp. 131-138. (in Ukr.)

14. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy. [History of the State and Law of Ukraine]. (2003). Kyiv : Concern Publishing House "In Yure"ontsern Vydavnychyi Dim «In Yure», T. 1. 656 p. (in Ukr.)
15. Stolypin, P. (2003). Prohrama reform. Dokumenty i materialy. [Program of reforms. Documents and materials]. Moscow : ROSSPEN, T. 1, Pp. 102–106. (in Rus.)
16. Dubrovsky, S. (1963). Stolypinskaya zemelnaya reforma. [Stolypin land reform]. Moscow : Publisher of the USSR Academy of Sciences, 600 p. (in Rus.)
17. Vazhnejshie zakonodatel'nye akty (1908 – 1912 gg.) s alfavitnym, predmetnym i hronologicheskim ukazatelyami. [Major legislative acts (1908-1912) with alphabetic, subject and chronological indexes]. (1913). (Ed.) V. M. Gessena. St. Petersburg : Right, 1027 p. (in Rus.)
18. Deynega, I. (2003)/ Ukrainyski zhinochy rukh yak skladova natsionalnoho vidrodzhennia (II pol. XIX – 1908 r.). [Ukrainian women's movement as a component of national revival (II pol. XIX - 1908)]. *Abstract of candidate's thesis.* Zaporizhzhia, (in Ukr.)
19. Kozmirchuk, M. (2011). Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Kyivskoi hubernii (1861-1917 rr.). [Socio-economic development of the Kiev province (1861-1917)]. Kyiv : Logos, 399 p. (in Ukr.)
20. Khronolohichne zibrannia zakoniv. Ukaziv Prezydii i Verkhovnoi Rady, postanov i rozporiadzhen uriadu ukrainiskoi RSR. [Timeline of laws. Decrees of the Presidium and of the Verkhovna Rada, porstitutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR] (1963), Kyiv : State Political Publishers of Ukraine T. 3. «1917-1941», 700 p. (in Ukr.)
21. Sotsialistychne budivnytstvo v silskomu hospodarstvi. Tsyfrovi materialy do dopovidi Chubaria V. Ya., Shlikhtera A. H na IV sesii VUTsVK X sklykannia. [Socialist construction in agriculture. Digital materials for the report of Chubar V. Ya., Schlichter A.G. at the IV session of the VTsVK X convocation.]. (1928). Kharkiv : RNA of the USSR, 64 p. (in Ukr.)
22. Liat, H. (1929). Bezvirnytsia v masakh. [Disbelief in the masses]. *Disbeliever*, № 19, Pp. 48-50. (in Ukr.)
23. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (hereinafter – TsDAVO of Ukraine). F. 1. Op. 7. Spr. 1839. (in Rus.)
24. TsDAVO of Ukraine. F. 1. Op. 7. Spr. 1860. (in Rus.)

Н. І. Земзюліна

ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЧ. ХХ СТ. НА ЗМІНУ ФОРМ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНКИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Впровадження гендерних підходів в усі сфери життєдіяльності суспільства є вимогою часу, запорукою його стабільності і розвитку. Становище жінок та чоловіків залишаються предметом аналізу соціологів психологів, економістів, які визначають моделі особистої незалежності і можливість до самореалізації.

Метою статті є дослідити форми та мотивацію активізації жіночого населення в умовах суспільних трансформацій (на прикладі мешканок сіл України періоду революції 1917-1921рр.).

Основні результати дослідження. Для розуміння змін, що відбувались в українському селі першої чверті ХХ ст., потрібно визначити основні суспільні тенденції того часу. Мешканці території України, що була розділена між двома імперіями, зазнавали не лише різних ідеологічних впливів, проживали в різних економічних моделях але й прагнули до різних світоглядних ідеалів. Ідеологи буржуазних революцій, проголосивши настання нової ери – ери прав людини, відкинули непорушність повного всевладдя монарха над підданими, чоловіка

над жінкою. І натомість заявили про свободу і рівність усіх людей перед законом. Такий підхід у глибині своїй передбачає перегляд самої сукупності відносин влади. Із відносин панування – підкорення вони повинні перетворитися у рівноправні. В Російській імперії Маніфест від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів» проголосив зрівняння селян у правовому відношенні з іншими станами. Відбувалась інтенсивна руйнація традиційного патріархального устрою. Жінка, яка протягом століть була прикріплена до чоловіка, його сім'ї отримала нову соціальну роль. Вона набула реальної можливості здобувати освіту, бути законним господарем двору, за необхідності піти працювати до міста, свідчити в суді. Статус жінки у суспільстві значно зріс під час війни та революційних потрясінь. У випадках, коли чоловік знаходився на заробітках, перебував на військовій службі або був мобілізований на війну, вони вели домашнє господарство, обробляли землю, торгували, захищали майно. Така емансипація у виробничому процесі була явищем вимушеним і супроводжувалася зростанням громадської активності жінок-селянок. Та сама приватна власність, яка так заважала більшовикам творити «нову людину». В цьому і полягало головне протистояння більшовиків з селянкою. На час революції за неї, як електоральну одиницю, вже точились ідеологічні змагання. Те, що це вчора було винятком, ставало явищем повсякденного життя села. Зазнають змін стереотипи поведінки жінок освячені релігійними, обцинними та сімейними традиціями. Жінвідділи через масову мережу делегатських зборів спрямовують свою діяльність на ліквідацію неписьменності серед жінок-селянок, залучення їх до суспільно-громадської діяльності, організації дошкільних дитячих закладів, лікарень, магазинів, побутових майстерень. Поряд із завданнями загальногуманітарного характеру, Компартія не забувала і про залучення жінок-активісток до виконання партійних та ідеологічних завдань. Так, важливою функцією жінвідділів ставала боротьба з проявами релігійності, моральними імперативами старого ладу, активністю в створенні нового соціалістичного побуту. Провладній партії більшовиків не вдалося за короткий час зламати суспільну свідомість, і переважна більшість чоловічого населення продовжувала вважати жінку істотою асоціальною, нездатною до самостійного мислення і діяльності. Незважаючи на це, селянки все більше залучалися до соціального життя, і мати у сільраді чи в будь-якому іншому органі влади чи представництва жінку ставало модним. Правда, відсоток їх присутності в органах влади не відповідав тій ролі, яку виконувала селянка у господарському житті соціуму.

Висновки. Більшовицькі ідеологи запропонували громадянам нову символічну реальність, центральне місце в якій відводилося «новій людині». У жінок поступово розширювалися можливості впливати на функціонування нових соціальних інститутів. Щоправда, чоловіки не завжди виявляли готовність сприймати жінок як рівних. Жіноча спільнота, як і суспільство загалом, перебували по різні сторони політичних «барикад», особливо це стосується жінок, які жили в селах; серед жінок та чоловіків були не лише активісти, які пропагували нові цінності, але й ті, які намагалися активно захищати свої релігійні переконання, особисте майно, родину, громаду.

Ключові слова: селянка, революція, суспільні стереотипи, патріархальний побут, «нова жінка».

УДК 94(477.46)«1906/1919»:070(09)
DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-52-56

Т. В. Кузнець

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

ВПРОВАДЖЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УМАНЩИНІ У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТИ «КИЄВЛЯНИН»

У статті систематизовано публікації губернської газети «Киевлянин» стосовно проведення землевпорядних робіт на території Уманського повіту у 1908-1910 роках. Це дає можливість ознайомитись із сучасною реформі оцінкою її впровадження. Наведені матеріали засвідчують, що оцінка здійснення Столипінської аграрної реформи еволюціонувала від пафосної до помірковано-критичної.

Ключові слова: Уманський повіт, «Киевлянин», хутір, відруб, землевпорядні роботи, Селянський банк, Уманська повітова землевпорядна комісія, громадське землеволодіння.

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає у тому, що в сучасних умовах пошуку оптимальної моделі аграрних перетворень, протилежних поглядів на них і поляричних оцінок у суспільстві питання продажу землі, створення банку та ринку землі важливим є переосмислення досвіду аграрних реформ у минулому. Однією з таких реформ, на яку покладалися великі надії і яка не принесла селянам очікуваних результатів, була Столипінська аграрна реформа 1906-1916 рр.

Упровадження її на українських землях, особливості реалізації на Лівобережній, Степовій (Південній) та Правобережній Україні уже неодноразово ставали предметом дослідження. На основі архівних матеріалів, економічної та соціальної статистики, спеціалізованих періодичних видань вітчизняні історики досконало вивчили основні події, особливості та наслідки Столипінської аграрної реформи. Однак нами виявлені матеріали, які ще не введені до наукового обігу і представляють інтерес з точки зору оцінок сучасниками впровадження реформи. Це публікації про землевпорядні роботи в Уманському повіті київської губернської газети «Киевлянин», яка була помірковано-ліберального спрямування, виходила у 1864-1919 рр., з 1890 р. – майже п'ятитисячним тиражем і поширювалася на весь Південно-Західний Край імперії. Поміщені на її шпальтах публікації пояснюють, чому Уманський повіт був лідером із темпів проведення землевпорядних робіт і які це мало наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Столипінської аграрної реформи не втрачає актуальності, і як зазначає О. Михайлюк [1, 25], історіографія реформи надзвичайно велика. «Звернення до столипінського досвіду виступає в якості свого роду обґрунтування та виправдання сучасних перетворень у сільському господарстві чи, навпаки, їхнього неприйняття. Полеміка навколо столипінської реформи настільки політизована, що в наші дні ставлення до неї стало ледве не питанням віри: її чи приймають, чи відкидають» [1, 26].

Продовжуючи думку дослідника, зазначимо, що такі неоднозначні оцінки реформи зародилися ще у роки її впровадження.

Надбанням вітчизняної історичної науки є аналіз новітньої історіографії аграрної реформи в Україні В. Гоцуляка [2], дослідження Ю. Присяжнюком ментальності українського селянства в умовах проведення столипінських перетворень [3], висвітлення проблем державного кредитування господарств в роки столипінської реформи П. Коріненком та В. Терещенком [4], з'ясування економічних наслідків Столипінської аграрної реформи І. Власюком [5]. Джерельною базою наукової розробки зазначених питань були архівні документи та статистичні відомості про впровадження реформи у широких територіальних межах.

Фрагмент із звіту київського губернатора про землевпорядні роботи в Уманському повіті у 1907 р. використано відомим науковцем О. Реєнтом у фундаментальній статті «Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки» [6]. Коментуючи високі темпи виходу селян із громади, історик пояснює успіх землевпорядкування в повіті тим, що нові ділянки нарізалися з куплених Селянським банком земель. До впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині зверталась і В. Сокирська, але джерельну базу її дослідження склали архівні матеріали та дослідження Г. Храбана [7].

Як показали ці та інші дослідження впровадження Столипінської аграрної реформи на українських землях, досить інформативна джерельна база з архівних документів та статистичних матеріалів зумовила ситуацію, коли періодичні видання початку ХХ ст. як джерела вивчення аграрних перетворень опинилися поза полем спеціальної дослідницької уваги.

Метою наукової розвідки є вивчення публікацій губернської газети «Киевлянин» 1906-1919 рр. стосовно впровадження Столипінської аграрної реформи в Уманському повіті.

Виклад основного матеріалу. Уманський повіт серед дванадцяти повітів Київської губернії був другим за кількістю населення та третім за величиною площею. У період існування військових поселень 39 сіл повіту перебували у військовому відомстві, а після ліквідації поселень у 1857 р. вони стали державними з громадським землеволодінням. Саме на цих землях у період столипінських аграрних перетворень активно проводилися землевпорядні роботи.

Губернська газета «Киевлянин» виходила у 1864-1919 рр. і була визнана однією з найвпливовіших у Південно-Західному Краї імперії. До 1879 р. вона виходила тричі на тиждень, а потім щодня за винятком кількох періодів, пов'язаних з подіями Української революції 1917-1921 рр. З 1890 р. її тираж нараховував до 50 тис. примірників і вона стала однією з найчитаніших газет у державі. Упродовж 1908-1910 рр. на шпальтах «Киевлянина» опубліковано більше десяти матеріалів та повідомлень про землевпорядні роботи на території Уманського повіту та їх оцінка.

Старт Столипінській аграрній реформі дав указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння та землекористування». Цей та інші законодавчі акти надавали селянам право закріпити свій земельний наділ у приватну власність і поселитися

на хутір або відруб. Порядок впровадження реформи і проведення землевпорядкувальних робіт визначався законом від 29 травня 1911 р., але уже після видання указу 1906 р. почалося створення хуторів.

Діяльність уманської землевпорядкувальної комісії досить детально висвітлено губернською газетою «Киевлянин». З її повідомлень про відмежування землі під хутори відомо, що Уманський повіт був лідером у цій справі у Київській губернії, але за пафосними рядками газетних публікацій 1908-1909 рр., у 1910 р. з'явилися реальні оцінки недоліків у запровадженні аграрної реформи.

Запровадження хутірських господарств в Уманському повіті розпочалося з того, що у 1907 р. Селянський банк викупив помістя барона Корфа загальною площею більше двох тис. дес. землі. Угіддя були поділені на окремі ділянки і розпродані селянам для влаштування хуторів. Банк безкоштовно передав Уманському земству 15 дес. землі й 1500 руб. для облаштування показового дослідного поля для хуторян і для відкриття складу сільськогосподарського реманенту та заснування школи. До того ж, міністерство землеробства виділило земству позикою 15 тис. рублів із виплатою на 15 років із тим, щоб перших 5 років земство не сплачувало відсотки за виділені кошти. Ці гроші земству були надані для розвитку хутірського господарства.

«Киевлянин» від 26 січня 1908 р. повідомляв, що землевпорядною комісією Синицьке помістя Корфа поділене на 455 хуторів. З весни 1908 року більше 200 хуторян мають розпочати зведення господарських будівель на своїх ділянках. «В настоящее время уже произведен отпуск казенного леса на первоначальное обустройство построек, на многих участках происходит заготовка глины для будущих построек, на днях будет протоплено к кошке колодцев и другим работам» [8, 4]. Певні труднощі для хуторян зумовлювалися недородом озимини в минулому році й песимістичними прогнозами на урожай у поточному році, що зумовлювало дефіцит соломи для покрівлі будівель. З огляду на це, землевпорядна комісія вирішила порушити клопотання перед Київською губернською управою у справах земського господарства про будівництво на землях земства тимчасового черепичного заводу для завчасної заготовки покрівельного матеріалу.

Та уже в черні 1908 р. кореспондент «Киевлянина» озвучив серйозне питання: «Насколько можно надеяться, что производимый теперь опыт окажется удачен и послужит на пользу не только вновь созданным хуторьям, но и окрестному крестьянскому населению?» [9, 4]. Такі питання зумовлювалися думками про те, що насаджувані хутори суттєво різнилися від давно існуючих, створених самим населенням. Зазвичай хутори засновувались у зручній для проживання місцевості: біля річки чи іншої водойми з сінокісними угіддями, площа землі під хутором була 10-15 дес., а то й більше, оскільки на меншій ділянці землі створити рентабельне господарство неможливо. До того ж традиційний хутір мав чималу ділянку присадибної землі для розміщення підрастаючого покоління. Натомість новостворювані хутори були зовсім іншого типу.

Земельні угіддя колишнього поміщицького помістя «Синиця» були поділені на квадрати різної величини, площею не більше 5 дес., без урахування

наявності води на ділянці землі. Природні джерела води передбачалося компенсувати криницями. Вести трипільну сівозміну на хуторі в 5 дес. було дуже проблематично навіть з огляду на те, що частина землі мала бути виділена для випасу худоби. Тому для новоявлених хуторян порядок землекористування мав бути змінений, чому сприяти мало дослідне поле. Однак досвіду ведення хутірського господарства на 5 дес. землі не було і організатори дослідного поля давати порад не могли. Було лише зрозуміло, що на маленьких площах хуторів потрібно було переходити від пасовищної до стійлової системи утримання худоби, але тоді поставало питання про вирощування кормів. Земство не було готове ні дати практичні поради новим хуторянам щодо організації їх землекористування, ні показати на своєму дослідному полі приклад сівозміни.

Результати впровадження реформи уже потрібно було демонструвати. З цією метою 14 серпня 1908 р. до Умані та Уманського повіту прибув начальник Південно-Західного Краю імперії генерал В. Сухомлінов. В Умані генерал-губернатор оглянув розквартировані війська, а потім у супроводі керуючого канцелярією д. ст. радника Неверова, повітового предводителя дворянства графа Ігнат'єва, члена київської губернської землевпорядкувальної комісії Мельника, члена аналогічної повітової комісії В. Максимчика і повітового справника Котляревського оглянув новостворені селянські хутори. Йому доповіли, що на землях Синицького помістя площею 2 250 дес., які прилягали до сіл Синиця, Кузьмина Гребля і Осітна, виділено 525 ділянок, 420 з яких відведено під хутори для селян із навколишніх сіл. На той час на хутори виселилося 162 двори, а у наступному році передбачалося заселення усіх інших [10, 4]. Затримка з переселенням інших хуторян високої інспекції пояснювалася тим, що частина Синицького помістя в 860 дес. перебувала в оренді й орендарі її повернуть після збору урожаю. Три хутірних ділянки були передані Уманському земству, яке мало влаштувати зразковий хутір, зразкове поле, склад сільськогосподарського реманенту та двокласну школу.

Генерал-губернатор об'їхав хутори, що називалися «1-і Синицькі, 1, 2, 3 Кузьминські і Максимівський» (від назв навколишніх сіл – авт.), і залишився задоволений синицьким полем, на якому було зведено до ста осель хуторян. Правда, деякі з них ще стояли без покрівлі, але більшість покритих мала металевий дах. На усіх хутірних ділянках були викопані криниці, 76 з яких – за кошти землевпорядної комісії. З бесід із хуторянами стало відомо, що не всі вони мають сільськогосподарський реманент, тому користуються прокатним складом, що відкритий Київським губернським комітетом у справах земського господарства в селі Кузьмина Гребля Уманського повіту. На синицькі хутори земство відкомандирувало агронома-інструктора, який допомагав новим хуторянам закласти господарство. Член повітової землевпорядкувальної комісії доповідав, що 124-м переселенцям на хутори видано грошової допомоги 9730 руб. і ще 2000 руб. буде видано 26 особам [10, 4].

Високому гостю доповідали, що в Уманському повіті ліквідується ще одне поміщицьке господарство – Покотилівське. Його земельні угіддя

площею 820 дес. планується поділити на 130 хуторів і 20 відрубів. Із тамтешніх покотилівських селян на ці ділянки записалося 36 осіб, а інші – з навколишніх сіл. Фактичне влаштування нових хуторів було заплановане на 1909 р. Губернська газета писала, що «Уманський уезд вообще в деле землеустройства крестьян занимает первенствующее место в губернии» [10, 4]. З огляду на те, що на території повіту були села з громадівським землекористуванням і селяни-громадівці подали мировим посередникам заяви про побажання закріпити за собою володіння земельними ділянками, що передбачено законом від 9 листопада 1906 р., то з метою оперативного розгляду і задоволення таких заяв в Уманський повіт були командировані з інших повітів шість мирових посередників. Завдячуючи цьому, вдалося довести селянам вигідність переходу від громадівського до подвірного землеволодіння і більшість селянських товариств уклала необхідні присуди, які були розглянуті та затвержені з'їздом мирових посередників. Усі документи були передані в землевпорядну комісію, яка розпочала здійснювати новий розподіл землі у двадцяти населених пунктах Уманського повіту.

Члену Уманської повітової землевпорядної комісії В. Максимчику вдалося переконати селян у перспективності створення відрубних та хутірських господарств. У с. Папуженці землемірні роботи були закінчені у 1907 р., а у 1908 р. під наглядом повітової землевпорядної комісії розподіл общинної землі проводився сорок одним землеміром. Землемірні роботи, за твердженням В. Максимчика, мали бути завершені у таких селах повіту: Війтівка, Степківка, Доброводи, Танське, Тогровиця, Шаулиха, Аполянка, Онуфріївка, Босівка, Веселий Кут, Чеснопіль, Кинашівка та передмістя Умані. При виділенні селянам відрубів із громадівської землі землеміри мали технічні труднощі: потрібно було точно виміряти селянські левади, часто неправильної форми, аби точно визначити площу відрубу. До того ж, потрібно було вирішити питання про обмін деяких селянських ділянок на лісні казенні ділянки, що давало можливість уникнути «чрезполосности земель казенных и крестьянских» [10, 4].

У липні 1909 р. стан справ в Уманському повіті інспектував Начальник Південно-Західного Краю генерал-ад'ютант Д. Трепов. Його ознайомили з проведенням межових робіт із влаштування відрубів та хуторів у селі Паланка. Землевпорядні роботи там були складними з огляду на те, що потрібно було відмежувати близько 2 тис. садіб та левад селян Паланки, здійснити обмін частини селянської землі на таку ж частину казенної, яка належала лісовому відомству. Високопосадовець оглянув межові роботи землемірів Гілевського та Дуліна і залишився ними задоволений [11, 3]. 30 серпня 1909 р. відрубні господарства селян Синиці та Кузьминської Греблі оглядав київський губернатор камергер О. Гірс [12, 4]. Роботу землевпорядкувальної комісії Уманського повіту представив високопосадовцю В. Максимчик.

Показні успіхи розмежування громадівських земель в Уманському повіті на відрубні та хутірні експонувалися на першій сільськогосподарській кустарній і промисловій виставці, що проходила в приватному парку Умані «Шато-де-флер» 26 серпня – 3 вересня 1910 р. Селянське господарство та форми

сприяння йому земства на виставці були виділені в окремий відділ і розміщені в павільйоні, стіни та покрівля якого копіювали селянську хату. У цьому відділі демонструвалися результати роботи землевпорядних органів Київської губернії. Кореспондент газети «Киевлянин» писав, що головний інтерес землевпорядного відділу виставки викликає велика колекція карт розверстки земель. «Вот перед нами одна из таких карт: узкими цветными полосками обозначены на ней земли отдельных хозяев до разверстания. Красные и зеленые полосы разбросаны по всей карте – так разбросана земля каждого хозяина при чрезполосицы. Но вот карта той же земли после разверстания. Полоски исчезли. Земля порезана большими округленными участками. Это земля тех же хозяев, но сведенная к одному месту, разверстания на «отруба». На других картах земля сведена не в один, а в два, три куска по роду угодий. Местами на отрубках разставили черные квадратики – это нанесены усадьбы вышедших на хутора» [13, 3]. З карт було видно, що більша частина населення після розверстки земель залишилася в селах, а лише менша вийшла на поля. Демонструвалися на виставці й різноманітні землемірні пристрої, і фото будівель нових хуторян, і зразки хліба.

Водночас експонати того ж відділу Уманської виставки давали привід для критичних оцінок успіхів. Це, зокрема, карта Київської губернії, на якій трьома кольорами були відзначені надільні землі, що були розверстані у 1907-1909 рр. Географія розверстки багато про що говорила. Виразно вирізнявся Уманський повіт, на території якого розверстано землі 40 поселень. Землевпорядна комісія ліквідувала громадівське володіння, що було запроваджене на казенних землях колишніх військових поселень, і супутньо ліквідувала черезсмузжя. Після Уманського повіту значні площі розверстаних земель були в Радомишльському, Васильківському, Київському та Черкаському повітах. Поряд були відзначені території повітів – Чигиринський, Бердичівський, Липовецький, Сквирський, – на яких роботи з розверстки земель не починалися. Виникало питання про діяльність створених 1907 р. землевпорядних комісій цих повітів.

Представленою у розділі експонатів землевпорядних комісій була і діяльність Київського відділення Селянського банку. Це були карти хуторів, осушених боліт, викопаних на хуторах криниць і навіть фото тих клієнтів банку, які вийшли на хутори. Відвідувач Уманської виставки зазначав, що хоч і є палким прихильником справи землевпорядкування, «...но эти картинки Крестьянского банка произвели на нас самое жалкое впечатление» [13, 3].

Експонувалися на виставці й цифрові унаочнення з діяльності банку, які показували, що Київським відділенням «очень не остроумно скуплена масса земли; продажа ее крестьянам идет туго; продавать приходится на невыгодных и для себя, и для крестьян условиях; недоимки крестьян растут. В 1907 г. они составляли уже 68 тыс. руб., в 1908 г. – 91 тыс. руб., в 1909 году – дошли до 180 тыс. руб. и лишь превосходный урожай прошлого года понизил их до 92 тыс. руб.» [13, 3].

Практика ліквідації громадівського землеволодіння була закріплена законом від 14 червня 1910 р., який надавав право кожному селянинові закріпити свій земельний наділ у приватну власність і поселитись на

хутір або відруб. Порядок здійснення землевпорядних робіт визначався ще одним законом від 29 травня 1911 р., яким завадався остаточний удар громадівському землеволодінню. З точки зору нового законодавства про проведення землевпорядних робіт, не так однозначно позитивно оцінювалась практика створення хуторів та відрубів в Уманському повіті у 1907-1909 рр.

З долею іронії оцінював «зразковість» Уманського повіту щодо проведення землевпорядних робіт кореспондент «Киевлянина» у листопаді 1910 р. Маючи на увазі наявність в Уманському повіті багатьох сіл із громадівським землеволодінням, а це були колишні військові поселення, він зазначав, що «...восхвалители этого движения совершенно не считались с тем, что общинный островок сплошь подворной Киевской губернии был явлением совершенно искусственным, случайным и при первом, даже ничтожном толчке должен был развалиться. Между тем подворное стремление уманских общинников было приписано необычайному искусству местных деятелей, которые вместе с Уманским уездом и попали в образцы для всей остальной России» [14, 4]. Як згодом виявилось, форсовані темпи розмежування земель залишали не з'ясованими чимало питань, вирішення яких могло мати непередбачувані наслідки. Одним із таких називалося те, що, прагнучи створити «бумажний успех», землеміри у деяких селах ставили межові знаки з державним гербом, не маючи на це ніякого законного права. І коли губернська інстанція наказала такі межові знаки зняти, то за умови правової неграмотності селян, наявності в Умані адвокатського єврейського пролетаріату, готового використати кожну причину для смуту серед селян, невдоволення частини селян новими порядками, це могло мати серйозні наслідки. Ця справа, за словами кореспондента губернської газети, вимагала виваженості і такту. «Я даже затрудняюсь себе представить, – писав він, – какого огромного количества такта и наблюдательности нужно для того, что бы в нашем деревенском море не разыгралась буря, а между тем настоячивые слухи твердят, что именно такта в нашем землеустроительном домашнем обиходе ужасно мало» [14, 4].

Під час проведеної у 1910 р. ревізії виявилось, що за блискучим фасадом швидких темпів землевпорядкування в Уманському повіті мали місце деякі негативні явища. «Киевлянин» повідомляв: «Так, обнаружено, что в некоторых селах, при переводе крестьян на отруба, почти совершенно не соблюдались требования закона. В других селениях, при таком же переводе, практиковались приемы, допущение которых не могло оправдываться важностью дела» [15, 4]. Усе це викликало хвилювання серед селян Уманського повіту, під час яких нищилися казенне майно, висловлювалися погрози селян посадовим особам, що стало причиною численних арештів серед уманського селянства.

Висновки. Отже, виявлені в газеті «Киевлянин» публікації про впровадження столипінських аграрних перетворень в Уманському повіті дають підстави стверджувати про особливості землевпорядних робіт на його території. Швидкі темпи розверстання землі на хутори і відруби були зумовлені тим, що створення хуторів розпочалося на куплених Селянським банком

землях (помістя Синиця і Покотилова), а також тим, що селяни майже сорока казенних сіл (колишніх військових поселень) володіли землею на громадівському праві й прагнули закріпити землю у приватну власність. З газетних повідомлень видно, що розверстка землі на території повіту викликала зацікавлення державних високопосадовців, які природне бажання селян закріпити за собою землю підносили як успішну діяльність повітової землевпорядної комісії.

«Киевлянин» як газета помірковано-ліберального спрямування з великою долею об'єктивності висвітлювала землевпорядні роботи в Уманському повіті. В інформації про створення нових хуторів під сумнів ставилась ефективність такого господарства на маленькій ділянці землі без природних джерел води, у повідомленнях про огляд розверстки землі трьома високопосадовцями та демонстрації її результатів на виставці 1910 р. звучать іронічні нотки стосовно передчасності замилювання успіхами, жалюгідним назване враження від представлених на виставці експонатів відділення Селянського банку. Далі ще більше, у 1910 р. газета вже відкрито писала про те, що подвірне прагнення уманських селян-громадівців приписувалося мистецтву діяльності місцевих діячів, а за паперовим успіхом ховалися проблеми, які зумовлювали масові хвилювання селян.

Вивчення та переосмислення досвіду столипінських аграрних перетворень перспективним визначає комплексне дослідження газети «Киевлянин» за 1906-1919 р. як джерела вивчення впровадження Столипінської аграрної реформи на українських землях.

Список використаної літератури та джерел:

1. Михайлюк О. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 25-29.
2. Гоцуляк В. Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 73-76.
3. Присяжнюк Ю. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення Столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 22-25.
4. Коріненко П., Терещенко В. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки Столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 29-32.
5. Власюк І. Економічні наслідки Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні (1906-1914 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 32-35.
6. Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 6-16.
7. Сокирська В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г. Ю. Храбана. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 20-22.
8. Г. Умань. *Киевлянин*. 1908. № 26. С. 4.
9. Уманский у. *Киевлянин*. 1908. № 177. С. 4.
10. Поездка в г. Умань и Уманский уезд Начальника Юго-Западного Края, генерала-от-кавалерии В. П. Сухомлинова. *Киевлянин*. 1908. № 226. С. 4.
11. Уманский у. *Киевлянин*. 1909. № 196. С. 3.
12. Умань. *Киевлянин*. 1909. № 249. С. 4.
13. С Уманской выставки. *Киевлянин*. 1910. № 241. С. 3.
14. Уманский у. *Киевлянин*. 1910. № 304. С. 4.
15. Ревизия землеустройства в Уманском уезде. *Киевлянин*. 1910. № 325. С. 4.

References:

1. Mykhailiuk, O. (2006) Stolypinska ahrarna reforma v konteksti protsesiv rozselennia silskoho hospodarstva na terenakh Rosiiskoi imperii [Stolypinska agrarian reform is in the context of processes of settling apart of agriculture on the walks of life of the Russian empire]. *Ukrainskyi Selianyn*, vol. 10, pp. 25-29. (in Ukr.).
2. Hatsuliak, V. (2004) Novitnia istoriografii stolypinskoj ahrarnoi reformy v Ukraini [The newest historiography of stolypinskoj agrarian reform is in Ukraine] *Ukrainskyi Selianyn*, vol. 8, pp. 73-76. (in Ukr.).
3. Prysiashniuk, Yu. (2006) Mentalni «pochuvannia» ukrainskoho selianstva v umovakh provedennia Stolypinskoj ahrarnoi reform [Mental «feeling» of the Ukrainian peasantry in the conditions of leadthrough of Stolypinskoj agrarian reform], *Ukrainskyi Selianyn*, vol. 10, pp. 22-25. (in Ukr.).
4. Kornienko, P. (2006) Problemy derzhavnoho kredytnoho zabezpechennia pomishchyt'skykh ta selianskykh hospodarstv v roky Stolypinskoj ahrarnoi reform [Problems of the state credit providing of squire and peasant economies are in the years of Stolypinskoj agrarian reform], *Ukrainskyi selianyn*, vol. 10, pp. 29-32. (in Ukr.).
5. Vlasiuk, I. (2006) Ekonomichni naslidky Stolypinskoj ahrarnoi reformy na Pravoberezhnii Ukraini (1906-1914 rr.) [Economic consequences of Stolypinskoj agrarian reform are on Right-bank Ukraine (1906-1914)], *Ukrainskyi Selianyn*, vol. 10, pp. 32-35. (in Ukr.).
6. Reient, O. (2006) Stolypinska ahrarna reforma: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky [Stolypinska agrarian reform: basic events, division into periods, features, consequences], *Ukrainskyi Selianyn*, vol. 10, pp. 6-16. (in Ukr.).
7. Sokyr'ska, V. (2006) Osoblyvosti vprovadzhennia Stolypinskoj ahrarnoi reformy na Umanshchyni v doslidzhenniakh H. Yu. Khrabana [Features of introduction of Stolypinskoj agrarian reform are on Umanshchyni in researches of G. Yu. khrabana], *Ukrainskyi Selianyn*, vol. 10, pp. 20-22. (in Ukr.).
8. Kievlianin (1908) *H. Uman* [G. Uman], Kievlianin, vol. 26, pp. 4. (in Russ.).
9. Kievlianin (1908) *Umanskyi u.* [Umanskyi in.], Kievlianin, vol. 177, pp. 4. (in Russ.).
10. Kievlianin (1908) *Poezdka v h. Uman y Umanskyi uezd Nachalnyka Yuho-Zapadnogo Kraia, henerala-ot-kavaleryy V. P. Sukhomlynova Kyevliany* [Poezdka in a gramme. Uman of I of Umanskyi of uezd Chief Yugo-zapadnogo Kraia, general-ot-kavaleryi V. P. Sukhomlynova Kievlyanin], Kievlianin, vol. 226, pp. 4. (in Russ.).
11. Kievlianin (1909) *Umanskyi u.* [Umanskyi in.], Kievlianin, vol. 196, pp. 3. (in Russ.).
12. Kievlianin (1909) *Uman* [Uman], Kievlianin, vol. 249, pp. 4. (in Russ.).
13. Kievlianin (1910) *S Umanskoj vystavky* [S Umanskoj vystavki], Kievlianin, vol. 241, pp. 3. (in Russ.).
14. Kievlianin (1910) *Umanskyi u.* [Umanskyi in.], Kievlianin, vol. 304, pp. 4. (in Russ.).
15. Kievlianin (1910) *Revyzyia zemleustroistva v Umanskom uезде* [A revision of organization of the use of land is in the Umanskom district], Kievlianin, vol. 325, pp. 4. (in Russ.).

T. Kuznets

IMPLEMENTATION OF STOLYPIN AGRARIAN REFORM IN UMAN REGION REPRESENTED IN THE NEWSPAPER "KIEVLIANIN"

Introduction. P. Stolypin's agrarian reform envisaged the creation of new peasant farms by the destruction of communal form of land tenure. The peasants were given the right to leave the community, to have their own land and build hamlet farms. In Uman district of Kyiv province the allocation of land for farms

began in 1907 and it was a quickly process. Baron Coff's estates were the first to be divided into farms as they were purchased by the Peasant Bank. Then the communal lands of forty state villages were also distributed for hamlet farms to be built. The process of land division and farms' construction were highlighted in the newspaper "Kievlianin (Kyiv Resident)"

The purpose of the study was to systematize the publications on land management in Uman district as it was represented by the provincial newspaper "Kievlianin", in order to clarify those days' evaluation of this process and to introduce new historical sources into the scientific circulation.

The results of the newspaper "Kievlianin" being investigated demonstrated that there were more than 10 publications about Stolypin agrarian transformations on the territory of Uman district. Their analysis showed that the newspaper objectively presented the transformation in the system of peasant land tenure.

The originality of the research results can be seen in the fact that for the first time the publications of the newspaper "Kievlianin" became a source for investigating land management works in Uman region during Stolypin agrarian reform.

The article presents the **conclusions** that the newspaper "Kievlianin" displayed the peculiarities of Stolypin reform in Uman district, i.e. a swift rate of land management works. Uman district was shown to be representative one, but it was not the achievement of the district authorities and the land commission. The reason was that the territory of the district had forty state villages with communal form of land tenure and the peasants wanted to have them as private property. Farms began on the land bought by the Peasant Bank. The liberal newspaper "Kievlianin" depicted agrarian transformations in Uman region with a great deal of objectivity.

A comprehensive study of the newspaper "Kievlianin" of 1906-1919 is stated to be important as it is a valuable source for researching the implementation of Stolypin agrarian reform in Ukraine.

Key words: Uman district, "Kievlianin (Kyiv Resident)", hamlet, tract of land, land management works, the Peasant Bank, Uman Land Management Commission, community tenure.

УДК 39(477.4):058.244:Чикаленко

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-56-61

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ Є. ЧИКАЛЕНКА)

Статтю присвячено окремим аспектам етнографічних поглядів Є. Чикаленка на українське селянство Півдня України, як вони репрезентовані в його «Спогадах». Основну увагу звернуто на поширення серед селян регіону шкідливого для їхнього здоров'я та повсякдення вживання алкогольних напоїв, одночасно на

окремі сторони складного й усе ще мало охопленого уявою науковців процесу етногенезу – трансформації до осібною державного, тобто національного життя. Утім, інтерес автора має набагато ширше, більш універсальне науково-пізнавальне значення. Серед іншого у статті виокремлено тенденцію: пореформені реалії відчутно розширювали модерні горизонти селян, проте так і «не перетравили» їхні ментальні імперативи з соціального на національне.

Ключові слова: культурне коло, ментальні горизонти, повсякдення, селянський та інтелектуальний світи, спогади.

Постановка проблеми. Дослідники добре знайомі з оригінальною працею відомого українського діяча початку кінця XIX – першої чверті XX ст. Євгена Чикаленка, яка побачила світ під назвою «Спогади». Орієнтуючись на її зміст та авторську передмову, вони традиційно більше уваги приділяють основній сюжетній лінії – характеристиці українського громадського та культурного життя, але не часто звертають свої погляди на інші їхні «сильні» сторони. Зокрема, майже зовсім ігнорують описи південноукраїнського землеробського населення. І це зрозуміло, адже з'ясовувати цікаві факти діяльності видатних представників української інтелігенції (В. Антоновича, Б. Грінченка, Л. Жебуньова, М. Комарова, М. Лисенка, В. Науменка, Д. Пильчикова, П. Стебницького, братів Тобілевичів та ін.) куди комфортніше, аніж складні, нерідко насправду незбагненні сторінки селянського буття. Враховуючи ту обставину, що проблемами «пізнання народів, окремих верств і прошарків населення займається етнологія», пропонуємо саме в межах предмету цієї науки простежити деякі культурологічні аспекти життєдіяльності українського селянства Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. [1, 201–203].

Для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань автор залучає потенціал наукових категорій, який за умов їхнього комплексно-вибіркового використання покликаний забезпечити прогнозований результат. Це насамперед такі: етнічний автостереотип, етнокультурна дистанція, етнічна ідентифікація, етнічні експектації, етногенез, етнізація, етносоціологія, етнопсихологія [див.: 2; 3, 6–8]. Водночас для оцінки явищ і процесів корисними будуть поняття етнічний екстремізм та етноцентризм, що в цьому випадку означає відмову від абсолютизації переваг «свого» етносу, також від звеличення домінуючого(их) етносу(ів), його(їхньої) ідеологізації [2]. Особливістю використання цих категорій у дослідженні проблеми є те, що Є. Чикаленко запропонував свої погляди в той оригінальний спосіб своєрідних діалогів із окремими селянами, які, у такий спосіб, ніби «самі сказали за себе»: зокрема, з мешканцями с. Кононівки Андрієм Боровиком та Павлом Римарчуком, земляками з с. Перешори Петром Оправхатою, Яковом Псяревом, Павлом Малинкою, Зіньком Литвиненком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Воротися з завданням покликаний допомагати досвід етнологічних студій, напрацьований представниками дифузійністичних шкіл Фріцом Гребнером, Францом Боасом, Кларком Уіслером, Паулем Киргоффом [4; 5]. Працюючи в першій половині XX ст., вони чимало доклалися до розробки методу дослідження культурно-історичних зв'язків, проблеми

самостійного походження культур. Відкидаючи чи певною мірою нехтуючи так звані «закономірностями», які потребували уніфікації етнічних культур, фактичної відмови від визнання самотності народів, представники цієї школи «визнавали кожний етнос унікальним явищем, котре з'являється лише один раз в одному місці» [6, 227]. Цю правду, зважали на етнокультурні феномени, яким притаманні однакові чи схожі ознаки. Власне тому дослідження має відбуватися за двома основними сюжетними лініями – вивчення культурних кіл кожного етносу та процесу (меж, інтенсивності тощо) їхнього поширення (дифузії) на культурні кола інших етносів.

Спробу презентувати українське селянство на методології, заснованій на системі «культурних зон» (Kultukreise), будемо здійснювати на інтелектуальній спадщині названих вище етнологів, поєднуючи їх із перевагами творчого доробку німецького антрополога Вільгельма Шмідта [7]. Значний інтерес для нас становлять також міркування сучасного американського культурного антрополога, соціолога та філософа індійського походження Арджуна Аппадурая, присвячені «новим способам розгляду популярних моделей споживання», дискусійним питанням «про мультикультуралізм та етнічне насильство в широкій глобальній перспективі» [8].

Загалом історіографію проблеми доцільно умовно розділити за критеріями: змін методологічних основ досліджень та рівня теоретичного осмислення проблем і науковості їхнього змісту. У цьому контексті виділимо працю польського історика Анджея Степніка, який запропонував епістемологічні перспективи, що вибудовані на розширенні можливостей міждисциплінарних студій, зокрема «моделях компаративного мислення про проблеми культури, домінантою якої є відмінність, а не ідентичність» [9, 43]. Принагідно наголосимо на «позитивному досвіді регіональних досліджень», представлених працями Олега Приймака та інших українських істориків, ширше – гуманітарів [10].

Конкретно **мета** статті полягає в намірах з'ясувати малодосліджені проблеми повсякденного життя й діяльності українського селянства Півдня України, як вони знайшли своє відображення в спогадах Є. Чикаленка.

Виклад основного матеріалу. Перше, на що варто звернути увагу, то це на відмову від «шкідливих» ознак етноцентризму, тобто спробувати позбутися абсолютизації переваг «свого» етносу, у такий спосіб – невинного звеличення домінуючого етносу, його ідеологізації. Підстав для цього достатньо і варто зазначити, що Є. Чикаленко, пропонуючи власну «етнографічну візію українського селянства Півдня України», досить професійно впорався з цим завданням [11, 17 та ін.]. І це попри те, що він, автор «Спогадів», ототожнював себе «зі своєю спільнотою», тобто був носієм тієї етнічної ідентичності, яка переконливо й однозначно позначилася на небайдужому, широко зацікавленому ставленні до пересічної сільської людності.

У численних сюжетних епізодах Є. Чикаленко представив селян, якими вони «були насправді», жодним чином не політизуючи свої інтерпретаційні погляди. Добрим прикладом тут слугує оцінка поширення серед селянства регіону шкідливого для здоров'я та повсякденного життя зловживання

алкогольними напоями, яке спостерігалось орієнтовно від середини 1880-х рр. У розмові з А. Боровиком Є. Чикаленко дізнався про своїх земляків так: «Перше, було, коли заїде до мене якийсь приятель по дорозі на станцію, то жінка зготує щось їсти, а я посилаю хлопця верхи по горілку, то гість не велить посилати, бо поки сюди та назад, то можна й до поїзду спізнитися, то ми так насухо поїмо, що Бог послав, поговоримо... А тепер не те, тепер у нас по селах мало не через хату господиня торгує потаємно горілкою. А наш брат, мужик, не те, що жид: жид вип'є чарочку завбільшки з наперсток, що тільки язика помочить, та й шабаш, годі! А наш брат, як допадеться до горілки, то п'є, доки рачки не полізе, забуде за поїзд і за справи, нап'є на карбованця, а втратить на сотні» [12, 286–287].

Проблема зацікавила Є. Чикаленка і він спробував скласти про неї своє компетентне враження. Тривалі спостереження привели його до таких висновків: поперше, заборона самогонваріння нічого не дала. Чи не «в кожній хаті гнали оковиту» і ця традиція зберігатиметься надалі [13, 12 та ін.]. Ба більше, за твердженнями Є. Чикаленка, навіть ті українські селяни, які емігрували (напр. до Канади), не поспішали з нею розлучатися. По-друге, відбувалася помітна трансформація моральних устоїв. З цього приводу було зазначено: «Я ще пам'ятаю, що у нас по селах хати не замикались, а тільки зачинялись на завертку та підпирались коромислом на знак, що господарів нема вдома, і рідко коли траплялося злодійство, а тепер рідко в селі знайдеться чоловік з доброю репутацією» [12, 287]. Показовий факт: коли Є. Чикаленко спробував дізнатися, хто в його селі бодай один раз не обмінявся чогось із сімейного майна на горілку, то швидко з'ясувалося, що таких усього три чоловіки, причому «перші два (Павло Щербатий і Гнат Кучеренко) неграмотні, а Дмитро Лужанський..., добре письменний, прослужив у мене (Чикаленка. – Ю. П.) економом років двадцять і справді чесно, але на старість так розпився, що умер від горілки» [12, 287–288]. По-третє, зловживання оковитою насправді набуло, кажучи сучасною мовою, національних масштабів. Виходило так, що на одне село лише кілька домогосподарів «ні в чому поганому не були замічені» [12, 288]. Водночас щось подібне діялося «мало не скрізь на Україні», зокрема й у Галичині. Це спонукало Є. Чикаленка до пошуку першопричин такого «несподіваного мракобісся» [14, 350]. У своїх зусиллях він звернув увагу на те вражаюче узгодження дій і відносин, які склалися між представниками однієї етнічної культури незалежно від багатьох-багатьох супровідних обставин. Цю гармонізацію Є. Чикаленко побачив у «пануванні московських та польських бюрократів, прославлених злодіїв...» [12, 288]. Вихід же запропонував дещо незвичний: піддатися під німців, аби вони «відлучили наш народ від злодійства» (як це мало місце з «єстами та лотишами») [12, 288]. У такий спосіб у сфері соціальних відносин була продемонстрована відмова у схильності до етнічного сепаратизму. Десь навіть навпаки: тобто радше визнано потребу в міжетнічному спілкуванні, в якому представники спільнот покликані були надавати великої ваги своєму етнічному походженню, але без штучного з боку Є. Чикаленка протиставленню етносів. Ця етнокультурна дистанція поставала на ґрунті позитивної (автостереотипної) самооцінки, що

тривалий час формувалася на основі «найкращих уявлень про себе» [2].

Не менш важливе значення Є. Чикаленко приділяв і етнопсихологічним аспектам етнографічної характеристики українських селян Півдня України. Ставлячись до них, як до «своїх земляків» (що було пов'язано з періодичним перебуванням мецената на своїй батьківщині – у с. Перешорах, що на Одещині), він спостерігав, осмислював і пропонував своєрідні робочі гіпотези щодо частих етнічних конфліктів, вдавався до пошуків ефективних шляхів їхнього подолання, принагідно прагнув виявляти джерела зростання національної свідомості у різних соціальних умовах і етнічних середовищах, у тому числі й селянському. Його, громадського діяча й публіциста, цікавило, зокрема, як пересічні українські землероби сприймають партійні ідеології, які тоді активно поширювалися селами приїжджими та окремими місцевими пропагандистами. Як же був здивований Є. Чикаленко, коли дізнався, що селяни віддають перевагу не «революційно-соціалістичним партіям» і навіть не Револуційній українській партії (на що він власне сподівався), а самостійницькій програмі М. Міхновського. Його брошура «Самостійна Україна», що побачила світ у 1900 р. у Львові, найбільше подобалася землякам Є. Чикаленка тому, що суміжні їм поміщики були здебільшого людьми російської національності, відтак національне, вірогідніше всього, виявлялося в поглядах селян через набагато звичніше і природніше для їхньої патріархальної політичної культури соціальне. Такий «матеріал» дає підстави вести мову про бодай окремі сторони складного й усе ще мало охопленого науковою уявою процесу етногенезу – «трансформації етносу до особіного державного, тобто національного життя» [2].

А втім, ситуація виглядає набагато оптимістичніше, коли йдеться про такий процес як етнізація, тобто засвоєння однієї й тієї ж заданості бачення світу, на чому ґрунтується переконаність у природності, нормальності, правильності селянського способу життя. У період, що його досліджуємо, вона виявлялася у своєрідному поєднанні з не менш складним процесом еволюції соціальної структури як окремо взятої, так і сукупно всіх, представлених у південноукраїнському регіоні землеробських верств. Етносоціологічні трансформації давали оригінальні відповіді на виклики часу.

Є. Чикаленко докладно описав професійний шлях свого молодого земляка П. Оправхати, який до 27-річного віку зумів сформуватися в селянина нового («капіталістичного») типу. Це була людина письменна (!), яка справляла враження «дуже інтелігентного чоловіка» [12, 273]. П. Оправхата вважався «найрозумнішою, найосвіченішою людиною на всю округу (серед місцевих селян. – Ю. П.)» [12, 273]. Його «інноваційна сутність» формувалася на принципово інакшій, аніж це було прийнято в традиційному українському селі, комунікативній основі. У такому молодому віці він «дуже багато ходив по заробітках, виходив майже весь Південь (виділено мною. – Ю. П.), побував майже у всіх містах на Чорному морю, покуштував хліба з усяких печей, пробував усяких служб, але жодна не прийшла йому до смаку; побував у всяких сектах: був штундистом, шалапутом і скінчив цілковитим атеїстом і нарешті вернувся в своє рідне село, став сільським писарем» [12, 273]. Ще одна

характерна риса цього «нового селянина», який «головною перевищував своїх односельчан», – активна участь у, кажучи лаконічно, модерних формах діяльності: «Він гаряче взявся за організацію ошадно-позичкового товариства, робив енергійно всю дрібну роботу і майже кожного дня ходив до мене (Чикаленка. – Ю. П.) за порадою та книжками, які читав... страшенно швидко...» [12, 273]. Інтерес до читав тут мало дивував би (у пореформених селах завжди можна було зустріти одну чи кілька осіб, які цікавилися друкованим словом), якби не, так би мовити, масштаб цієї зацікавленості. «На одному подиху» Оправхата перечитав «Богдана Хмельницького» (М. Костомарова), «Історію одного міста» (М. Салтикова-Щедріна), також «Спартака», «Історію одного селянина» та ін. Зробив це настільки «страшенно швидко», що попервах виникали навіть сумніви в серйозності його ставлення до цього заняття. Проте підозри зникли, коли Оправхата починав спілкуватися на тематику прочитаного з мешканцями свого та суміжних сіл. Переказуючи все «майже дослівно», він викликав підвищену довіру не лише в селян, а й самого Чикаленка. Тому деякий час навіть здавалося, що чоловік перетворився на «зовсім свідомого українця, гарячого провідника відродження України» [12, 274]. У голові цієї освіченої людини почали виникати асоціації з Біблійними сюжетами, на кшталт одного з розбійників, який увірував у Ісуса Христа вже в момент розп'яття і став праведником. Але, як з'ясувалося, ненадовго.

Прояснення параметрів соціальної структури українського селянства Півдня України відкриває тут перспективи якісно глибшого осмислення повсякденного життя села кінця XIX – першої чверті XX ст. Так, якщо раніше головним опонентом селян вважалися суміжні поміщики, а їхня етнічна відмінність уявлялася ключовим «сегментом соціальної неприязні», то надалі боротьба загострювалася вже в межах самої селянської спільноти. Конфронтаційні лінії появились передусім у зв'язку з відчутним соціально-економічним розшаруванням. До честі Є. Чикаленка він впорався з емоціями, які генерувало знайомство з усе тим же селянським повсякденням, й запропонував досить гнучку модель «класових суперечностей», які простежувалися в сільській місцевості. Він писав: «Між цими шарами селян не можна провести виразних границь, вони не різко відокремлюються одні від одних» [12, 275]. Щоправда, це аж ніяк не свідчило про пріоритетність толерантності над злобою, особливо, коли йшлося про взаємини економічно полярних прошарків населення («палять один одному хати, клуні, ріжуть у хліві коняку, корову, в сажі – свиняку і т. д. Нерідко на цім ґрунті виникають страшні бійки, навіть душогубства, але вони нікого не дивують, не обурюють, на них дивляться навіть з гумором») [12, 276; 13, 212]. Як відомо, тенденція ринкової трансформації пореформеного села буде покладена в основу так званої «марксистської» концепції його розвитку, проте, легко помітити, Є. Чикаленко пропонував набагато мобільнішу за більшовицьку модель пояснення «класових суперечностей».

Ринкова (модерна) трансформація помітно впливала на еволюцію соціальної структури суспільства. Українське селянство потрапляло в об'єктив інтересів інтелігенції, яка, як певний продукт

цих змін, формувалася з помітним випередженням. Ці інтелектуали, усе ще досить незначні числом, покликани були виконувати не лише розмову, а й організаційно-виховну роботу. На початку XX ст. Є. Чикаленко зазначав: «...3-поміж описаних груп (селян Півдня України. – Ю. П.) почала, під моїм впливом, відокремлюватись невеличка купка душ біля десятка, яку можна назвати інтелігентною. Вона складається з елементів середнього віку, не однакових по своєму економічному станові, але з таких, що покінчили школу, передплачують дешеві газети, добувають де можна книжки і читають їх запоєм; вони по моїй ініціативі заснували кредитове товариство, згуртовувались коло цього діла і потроху починають керувати всім селом... За останні часи менше стало підпалів, злодійства; тепер найбільше балакають про кредитове товариство, про якунебудь нову сільсько-господарську машину..., про те, що пишуть по газетах...» [12, 276].

Проведений аналіз окремих сторін життєдіяльності селянства Півдня України дає підстави зрозуміти деякі її трансформаційні ознаки. Серед іншого можна спостерігати ключову тенденцію: ринкові відносини («капіталізм»), які радикально, хоча й до певної міри локально змістили пріоритети селянського повсякдення, «відчутно розширили його модерні горизонти» [15, 13]. Утім, вони так і «не перетравили» їхні соціальні ментальні імперативи на національні.

Висновки. Автор усвідомлює відносність пропонованих ним підсумків, однак отримані результати є цілком обґрунтованими й достовірними. Назагал Є. Чикаленко подав широку, хоча й вибудовану на локальних прикладах, панораму повсякденного життя українських селян Півдня України – від традиційних методів господарювання до вибіркового отримання освіти та складних відносин із німецькими колоністами. Не вникаючи в сутність модерної доби, він предметно описав оригінальні свідчення якраз того, як сільські люди адаптувалися в цей насправду новий для них світ. Новизна дослідження полягає в помітному розширенні ракурсу наукового тлумачення етнографічних особливостей українського селянства Півдня України кінця XIX – перших десятиліть XX ст., як вони знайшли своє відображення в «Спогадах» Є. Чикаленка. Спираючись на отримані результати, маємо підстави знехтувати так званіми «закономірностями» уніфікації етнічних культур, визнати селянство (яке ми ідентифікуємо як «українське») унікальним історичним явищем, що «з'явилося лише один раз в одному місці». Надалі цей самобутній селянський світ доцільно вивчати в контексті його ж культурного кола, відповідно тлумачити його дифузю, тобто межі та інтенсивність поширення на культурні кола інших етносів, зокрема німців, євреїв, росіян. Мемуари відомих громадських діячів і окремих представників самого селянства становлять тут ще мало використаний комплекс джерел, що спонукає автора продовжувати науковий пошук.

Список використаної літератури та джерел:

1. Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів XIX ст. *Rozdroia. Polsko-ukraïnski dyskurs humanistyczny*. Człuchowa ; Humac ; Poznań : Wydawnictwo «Taurus», 2013. S. 201 – 208.
2. Етнічний довідник. 12.12.1019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etnography.national.org.ua/glossary/e.html>

3. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галіатовського. Київ : Лаурис ; Критика, 2017. 704 с.
4. Poirier J. Graebner Fritz (1877–1934) / Jean Poirier. 17.10.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.universalis.fr/encyclopedie/fritz-graebner/>
5. Graebner F. Das Weltbild der primitiven : eine Untersuchung der Urformen weltanschaulichen Denkens bei Naturvölkern. Bonn-München : Ernst Reinhardt, 1924. 175 s.
6. Вілсон Е. Селяни стають українцями : український модернізм // Українці : несподівана нація. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. С. 219–228.
7. Schmidt W. German-austrian anthropologist and linguist 13.10.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.britannica.com/science/kulturkreis>
8. Appadurai A. Modernity at Large : Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. 229 p.
9. Сткрпнік А. «Swuj» і «obcy» w polskiej muzyli historycznej – problem teoretyczne. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Przeszyc : Wydawnicwo uniwersytetu Przeszycskiego, 2008. S. 33 – 43.
10. Приймак О. Селянство Південної України : соціальна історія кінця XIX – початку XX століть. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. 458 с.
11. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського ум. Києві (далі – ВР ІМФЕ). Ф. 8. Д. І. Яворницький, К. 2, Од. зб. 3. Український простолод в його творчості. Збірка записів оповідального жанру українською мовою, проведених на Дніпропетровщині, Харківщині, Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Одещині в 1870 – 1939 рр., 940 арк.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1955. 504 с.
13. ВР ІМФЕ, Ф. 1–2 дод. Етнографічна комісія ВУАН, Од. зб. 271. Шевченко Л. П. Етнографічні матеріали про будівництво хати, скотарство, землеробство, лови, виїзд у дорогу, 1926 – 1929 рр., 176 арк.
14. Присяжнюк Ю. Історична свідомість та ментальність українських селян на зламі XIX – XX ст. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszyc : Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszycskiego, 2008. S. 348 – 355.
15. Le Roy Ladurie E. Montaillou, village occitan de 1294 à 1324. Paris, 1975. 386 p.

References:

1. Prysiazhniuk Yu. (2013). The concept of «people» in retrospective of Ukrainian and Polish intellectuals of the nineteenth century. Rozdroza. The Polish-Ukrainian discourse on the humanities. Scientific editors: R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Czestochowa ; Humac ; Poznac : Publishinghouse : «Taurus», 201 – 208. (In Ukr.)
2. Ethnic handbook. 12.12.1019 [Electronic resource]. – Access mode : <http://ethnography.national.org.ua/glossary/e.html>
3. Yakovenko N. (2017). In search of the New Heaven. Life and lyrics by Yoanikii Galiatkovsky. K. : Laurus ; Krytyka, 704 p. (In Ukr.)
4. Poirier J. Graebner Fritz (1877 – 1934) / Jean Poirier. 17.10.2019 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.universalis.fr/encyclopedie/fritz-graebner/>
5. Graebner F. (1924). Das Weltbild der primitiven : eine Untersuchung der Urformen weltanschaulichen Denkens bei Naturvölkern. Bonn-München : Ernst Reinhardt. (In Ger.)
6. Wilson A. (2004). Peasants are becoming Ukrainians : Ukrainian modernism. The Ukrainians: Unexpected Nation. Kyiv: Ed.: «K.I.S.» (In Ukr.)
7. Schmidt W. German-austrian anthropologist and linguist 13.10.2019 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.britannica.com/science/kulturkreis>
8. Appadurai A. (1996). Modernity at Large : Cultural

Dimensions of Globalization. Minneapolis : University of Minnesota Press. (In USA)

9. Stkrpnik A. (2008). «Yours» and the «stranger» in Polish historical thought – a theoretical problem. History – mentality – identity. The place and role of history and historians in the life of the Polish and Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries. Edited by J. Pisulickiej, P. Sierkigi, L. Zashkiliaka. Rzeszyc : Publishing house of the University of Rzeszyc, 33 – 43. (In Pol.)
10. Prymak O. M. (2012). Peasantry of Southern Ukraine: social history of the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries : monograph. Zaporizhzhia : ZNU. (In Ukr.)
11. The Department of Manuscripts of the M. Rylskyi institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology in Kyiv. D. I. Yavornytskyi. R. 2. Storage unit 3. Ukrainian common people in his work. Collection of records of the narrative genre in the Ukrainian language, conducted in Dnipropetrovshchyna, Kharkivscukrhyna, Khersonschyna, Poltavshchyna, Kyivshchyna, Odeshchyna in 1870 – 1939. (In Ukr.)
12. Chykalenko Ye. (1955). Memories (1861 – 1907). New-York : Ukrainian Free Academy of Sciences in USA. (In USA)
13. The Department of Manuscripts of the M. Rylskyi institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology in Kyiv. App Fund 1–2. Ethnographic Commission of the UVAN. Storage unit 271. Shevchenko L. P. Ethnographic materials on the construction of the house, cattle-breeding, agriculture, fishing and traveling, traveling, 1926 – 1929. (In Ukr.)
14. Prysiazhniuk Yu. (2008). Historical consciousness and the mentality of the Ukrainian peasants at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. History – mentality – identity. The place and role of history and historians in the life of the Polish and Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries. Edited by J. Pisulickiej, P. Sierkigi, L. Zashkiliak. Rzeszyc : Publishing house of the University of Rzeszyc, 348 – 355. (In Ukr.)
15. Le Roy Ladurie E. (1975). Montaillou, village Occitan de 1294 à 1324. Paris. 386 p. (In Fran.)

Y. Prysiazhniuk

UKRAINIAN PEASANTRY IN SOUTHERN UKRAINE AS AN OBJECT OF ETHNOLOGICAL STUDIES (BASED ON YEVHEN CHYKALENKO'S MEMORIES)

Introduction. Historians are well aware of the original work of Yevhenii Chykalenko, the famous Ukrainian figure of the late nineteenth – the first quarter of the twentieth century, who saw the world under the name «Memories». Focusing on the content and author's preface, traditionally more attention is paid to the main storyline – the characteristics of social and cultural life, but rarely its other «strengths». In particular the description of life and activity of the South Ukrainian agricultural population is almost completely ignored. And this is understandable, because it is much easier to investigate interesting facts about the activities of prominent representatives of Ukrainian intelligentsia than to find out hard, often incomprehensible pages of peasants' everyday lives. Taking into account the fact that the ethnology deals with the problems of studying the people, individual strata and strata of the population, we propose to trace, within the subject of this science, the cultural aspects of South Ukrainian peasantry life in the second half of the nineteenth and early twentieth century.

Purpose. The purpose of the article is to try to find out underexplored problems of everyday life and

activity of the South Ukrainian peasantry, as they were reflected in the memories of Yevhen Chykalenko.

Methods. The methodological peculiarity of exploration is a set of original categories of ethnological science, which make it possible to discover the everyday life of Ukrainian peasantry, to distinguish and analyze its various aspects – interaction with the natural and social environment, problems of identity, self-esteem, interethnic conflicts, modern transformation, etc.

Results. The author is aware of the relativity of his results. However, those obtained are quite reasonable and reliable. Yevhen Chykalenko presented a broad (albeit local) panorama of the daily life of Ukrainian peasants in the South of Ukraine – from traditional method of münage to selective education and complicated relations with German colonists. Without delving into essence of modern times, he described in detail the original testimony of how rural people adapted to that world ever new to them.

Originality. The novelty of the study lies in the noticeable extension of the perspective of scientific interpretation of ethnographic features of South Ukrainian peasantry in the late nineteenth – early decades of the twentieth century, as they were recollected in Yevhen Chykalenko's «Memories».

Conclusion. We have a reason to neglect so-called «laws» of unifying ethnic cultures, to recognize the peasantry (which we identify as «Ukrainian») as a unique historical phenomenon that «appeared only once in one terrain». Its expedient to study this peasantry in the context of its cultural circle, and accordingly to interpret its diffusion, that is, the boundaries and the intensity of its spreading within the cultural circles of other ethnic groups, including Germans, Jews and Russians. Memoirs of well-known public figures and representatives of the peasantry themselves constitute a still little used set of sources.

Keywords: cultural circle, mental horizons, everyday, peasant and intellectual worlds, memories.

УДК 930 [47+57] Лящ.: [94:332.2.021]

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-61-65

Є. Г. Сінкевич

доктор історичних наук, професор, професор кафедри
всесвітньої історії і міжнародних відносин Черкаського
національного університету імені Богдана

Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-1644>

П. І. ЛЯЩЕНКО – ДОСЛІДНИК ПРОЦЕСІВ ЕВОЛЮЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Академіка АН УРСР і член-кореспондента АН СРСР Петра Івановича Лященка цілком заслужено вважають одним із фундаторів міждисциплінарного напрямку історичної та економічної науки – історії народного господарства. Його біографія і наукова спадщина достатньо розлого вивчені, хоча не бездоганно. Наприклад, її досі довідкова література містить хибну інформацію про рік народження вченого. Оглядом в історіографії відображено його напрацювання початку ХХ ст. стосовно аграрного питання. У публікації здійснено аналіз найбільш вагомих праць вченого стосовно оцінки ним Великої реформи 1861 р.,

малоземелля селянських господарств, діяльності банківської системи, борошномельної промисловості та зовнішньої торгівлі збіжжям.

Ключові слова: Петро Іванович Лященко, аграрні відносини, наукова школа, Велика реформа 1861 р.

Постановка проблеми. П. Лященко відомий як один із фундаторів історії народного господарства – напряму на межі економічної та історичної науки [1]. Однак науковець свою наукову діяльність розпочинав як фахівець з аграрної проблематики [2, 6-7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція аграрних відносин в Російській імперії в дослідженнях П. Лященка не знайшла висвітлення в сучасній історіографії.

Зазвичай ті дослідники, що аналізували наукову творчість П. Лященка, обмежувалися лише констатацією загальних положень. Ми маємо на меті докладно вивчити праці вченого, що вийшли друком на початку ХХ століття і були присвячені питанням еволюції аграрних відносин у Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Схвальні відгуки сучасників викликала одна з перших статей П. Лященка [3] стосовно послуговування статистичними даними в оцінці становища аграрного сектору економіки [4, с. 1-48; 5, 144-145]. Характерно, що на межі ХІХ – ХХ ст. аграрне питання набуло не тільки суспільного та економічного звучання, але й політичного. Представники соціалістичного (марксистського) напрямку маніфестували його в роботах В. Леніна (більшовицьке крило) і П. Маслова (меньшовицьке крило) [6]. Найбільш помітними працями, що відображали позицію ліберальних народників, були роботи М. Каблукова [7]. Певний інтерес представляють і праці О. Кауфмана, який чітко не артикулював свої політичні переваги [8].

Стажування П. Лященка в провідних університетах Німеччини не могло не позначитися на його підходах до вирішення аграрного питання. Тема першого великого дослідження вченого «Очерки аграрної еволюції Росії» (далі – «Очерки») [9] достатньо актуальна й за умов сьогодення. Ознайомившись із новітніми тогочасними напрацюваннями західноєвропейських учених-економістів, представників так званої історико-економічної школи в політекономії: К. Бюхера, В. Зомбарта, Г. Шмоллера, – науковець прийшов до висновку, що їх праці дають відповідь стосовно розвитку промислового виробництва у Західній Європі, однак залишають багато питань стосовно економічної теорії аграрного сектору. В цій ситуації П. Лященко більше схилився до поглядів фундаторів історико-економічної школи В. Рошера [10], Б. Гільдебранта [11]. Підвалиною їх світогляду було переконання, що закони політекономії мають бути результатом всебічного вивчення економічних явищ господарських процесів, їх історії та психологічного підґрунтя. Помітну роль серед представників школи відіграв Г. Шмоллер, який визначив своє місце в науці таким чином: «Я намагаюся бути і економістом, і істориком» [12]. Дослідники зазначають, що окрім П. Лященка історико-економічна школа вплинула і на творчість М. Довнар-Запольського [13, 5].

Перший том фундаментальної праці П. Лященка «Очерки» [9] поділений на чотири частини: загальну (концептуальну), історичну, дослідження сільськогосподарського ринку, ставлення до ринкових відносин з боку селянства. Для своїх теоретичних викладок

науковець запозичив у В. Зомбарта концепцію походження ринкових відносин із «капіталізації сільського господарства, яке набуває нових форм під впливом капіталу» [14], а також історичну трактовку капіталізації сільського господарства, яке набуває нових форм під впливом капіталу [15]. На думку деяких сучасників П. Лященка, його визначення стадій аграрної еволюції: експропріація сільського населення, розклад натурального сільськогосподарського устрою, формування торговельного капіталу, – він запозичив у К. Бюхера [16, 804].

Науковець стверджував, що тільки ретельне вивчення минувшини аграрного сектору в усіх його проявах дасть можливість простежити еволюцію ринкових відносин у сільському господарстві. Однак він вивів поза дужки еволюцію виробничої сфери і сфери розподілу, обмежившись тільки питаннями обміну. Подібно до В. Сергієвича [17] учений вважав, що на Русі та у Московії не було самостійного вільного селянства, розумів тільки смерда орендатором чужої землі. Він не вважав, що феодално-кріпацька система зародилася на Русі, а до ключових джерел початкового накопичення капіталу зараховував земельну ренту. Накопичені в такий спосіб кошти спрямовувалися в торгівлю, а згодом стали фінансовою основою для мануфактур і фабрик [9, 119-120]. «Капіталізм, що зародився у землеробстві у вигляді накопичених рент, знайшов собі в тогочасних умовах російського буття, в географічному розташуванні, в ставленні до інших народностей, блискучий розквіт у формі торговельного капіталу, що на перших порах орієнтувався головним чином на зовнішній ринок» [9, 134]. Ця теза не знайшла підтримки у значного кола тогочасних економістів та істориків. Наприклад, достатньо критично поставився до тверджень П. Лященка професор Томського університету М. Новомбергський [18, арк.5]. Правда й сам професор був виразником іншої крайності. Як і В. Ключевський [19, лекц. X, XV], він дотримувався думки, що основною формою накопичення капіталу на Русі була работоргівля. Принагідно зазначимо, що проблема наявності чи відсутності рабства (рабів) в Русі не набула достатньо повного висвітлення в російській історіографії.

Науковець на вважав невідворотним наслідком ринкових відносин в аграрному секторі поглинання дрібного виробника великими корпораціями. У поглядах на цю проблему, як нам видається, П. Лященко був достатньо близьким, а можливо навіть був предтечею підходів представників організаційно-виробничої школи в історії народного господарства (М. Макаров, О. Чайнов) [20]. Він також вважав помилковим класифікувати аграрні господарства, вбериучи до уваги лише розміри наділів, оскільки це нічого не говорить про ступінь їх капіталізації [9, 7]. Не задовільняв його і звичний у тогочасній історико-економічній літературі поділ на капіталістичні та некапіталістичні господарства.

Послугуючись розлогою історико-юридичною та історико-економічною літературою, П. Лященко намагався звести до окресленої ним схеми все господарське життя країни. Достатньо цікавими є спостереження вченого за процесом поступового формування внутрішнього ринку. Головну перепону в подальшому розвитку сільського господарства він убачав у збереженні пережитків кріпацтва. Вчений відзначав, що в пореформенний період відбувалася масова пролетарізація селянства, поширення

малоземелля. У реформі 1861 р. він бачив і позитивні зміни, які сприяли появі дрібних товаровиробників, децентралізації ринку, демократизації виробництва аграрної продукції. Дослідник був переконаний, що тільки після опанування землеробського господарства грошово-торгівельним капіталом розпочнеться більш стрімкий розвиток у ньому капіталістичних відносин, що призведе до капіталізації всього сільськогосподарського виробництва [9, 107]. Йому заперечував М. Огановський: «Російське селянство викидає на ринок не тільки надлишки свого виробництва, але й значну частину продуктів, необхідних для нормального харчування. Лященко мабуть думає, що наш селянин недоїдає для задоволення «торгівельного капіталу». Насправді він недоїдає тому, що йому потрібно сплатити оренду й податки» [21, 126].

Представляють для нас інтерес погляди вченого на проблему, яка активно дебатувалася у ХІХ ст. представниками «західників» і «слов'янофілів», що й зумовило появу двох діаметрально протилежних підходів до вирішення аграрного питання. Так, подібно до М. Павлова-Сільванського [22] і П. Мілюкова [23], М. Туган-Барановський відзначав: «...Наш аграрний лад є ніщо інше як досить своєрідне і значно відмінне від аргранного укладу інших країн Європи» [24, 92]. Натомість П. Лященко стверджував: «Спостерігаючи за характером аграрно-економічної еволюції Росії, ми не можемо не помітити ніяких особливих законів її, ні домінування яких-небудь особливих форм «народного виробництва», а лише риси, які часто наближують її, часто роблять цілком відповідною щодо аграрно-економічної еволюції інших країн» [9, 113].

Одним із підсумків сентенцій першого тому праці П. Лященка є констатація того, що зосередження в руках одного класу значної частини доданого продукту є фактором великої ваги не тільки в економічному, але й політичному вимірі [9, 244]. Привертає увагу й той факт, що вже сучасники вченого не тільки намагалися дати оцінку окремим положень «Очерков», але й задалися метою визначитися з місцем монографії серед досліджень із аграрної проблематики. Зокрема, окрім згаданого М. Огановського, таку спробу здійснив О. Міклашевський [25, 1]. Він вважав, що П. Лященко своєю працею продовжив вивчення аграрного питання розпочате М. Рожковим [26], В. Семейським [27, 420], П. Струве [28]. О. Міклашевський також вважав, що П. Лященко також певною мірою скористався працями А. Шторха [29], Г. Небольсіна [30], А. Заблоцького-Десятовського [31], які були основоположниками статистичного вивчення народного господарства Росії.

На наш погляд, монографія П. Лященка вигідно вирізняється від опублікованої раніше праці П. Мілюкова з огляду на те, що останній намагався застосувати до економічної історії засади «державницької» школи. Лідер кадетів вважав, що капіталізм в Росії не є результатом природнього плину економічного розвитку народного господарства країни, а був насаджений штучно державою [23, 125].

Окрім узагальнювальних «Очерков» П. Лященко опублікував низку статей, які стали результатом його економічних та історико-економічних досліджень. Їхній аналіз допомагає нам реконструювати сповна розвиток його поглядів на історію народного господарства загалом і аграрний сектор економіки зокрема. Вчений усвідомлював, що поруч із аграрним

виробництвом повинна розвиватися переробка сільськогосподарської продукції. Певний інтерес викликає дослідження вченого стосовно борошномельної промисловості та її орієнтації на кон'юнктуру світового ринку [32]. П. Лященко дослідив конкурентну боротьбу на світовому хлібному ринку, подав експертну оцінку окремих регіонів країни і їх роль в експорті хлібопродуктів. На його думку, поруч із дрібними елеваторами необхідно будувати потужні перевалочні центри насамперед у чорноморських портах.

Важливим доповненням до вищезазначеної праці є його стаття «Урожай и кооперация», в якій ним проаналізовано полеміку, що розгорілася в пресі стосовно організації «хлібного» банку і розвитку кредитної системи. Науковець прийшов до висновку, що «...вся полеміка навколо питання «вигідної реалізації врожаю», всі перераховані вище проєкти мали в своїй основі лише класові інтереси торговців, борошномелів, поміщиків і носили монополістичний характер, були далекими від інтересів дрібного виробника» [33, 8]. На його думку, противагою такої ситуації могли слугувати кооперативні об'єднання дрібних виробників із організації збуту і кредитування. Такий процес мав відбуватися знизу до гори. Тільки в такому випадку банк міг стати таким, що відповідав народним потребам, а не бути монополістичним, чиновницько-капіталістичним підприємством скерованим на задоволення потреб купки торговців, капіталістів і великих землевласників [33, 17].

Увагу дослідника привернули публікації, пов'язані із заходами до п'ятидесятиріччя скасування кріпацтва в Росії [34]. П. Лященко звернув увагу на маловідомі на той час заходи, що передували проведенню Великої реформи 1861 р. [35]. Подальший розвиток ця тема отримала в наступній його публікації. У ній він прийшов до висновку, що реформа була відвертим пограбуванням селянства, оскільки фактичні наділи селян після «звільнення» виявилися меншими за ті, якими вони користувалися за кріпацтва [36]. Як видно, дослідник дещо відкоригував свої підходи, порівняно з позицією, якої він дотримувався у своїх «Очерках». Він порушив питання щодо необхідності активнішого вивчення істориками та економістами передумов, проведення і наслідків реформи.

Значущим дослідженням стала праця «Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России» [37]. В її основу було покладено статистичні дані, матеріали Міністерства торгівлі й промисловості. Він проаналізував вплив на розвиток хлібної торгівлі формування залізничної мережі, виникнення пунктів торгівлі хлібом, капіталізацію галузі, участь у цьому банків, комерційних агенств, формування мережі елеваторів, зародження кооперативного руху щодо збуту врожаю. Проведене вченим дослідження фактично є єдиним в російській історіографії початку ХХ ст., що присвячене розвитку внутрішньої торгівлі хлібом. Воно фактично є доповненням до вищезазначених «Очерков». Отримані дані підтвердили низку прогнозів, зроблених П. Лященко раніше. Цю працю достатньо прихильно зустріли критики [38].

Логічним продовженням напрацювання аграрної проблематики став вихід друком другого тому «Очерков...». У ньому автор поставив за мету дослідити початкове накопичення капіталу в аграрному секторі економіки, проблеми землеустрою

як політичного знаряддя в станово-класовій боротьбі за землю [39]. З метою подати узагальнену картину, науковець з другого по десятиріччя розділи запропонував читачу історичну довідку, фактичний матеріал для котрої почерпнув у законодавчих актах. Це дало йому можливість відтворити історію земельного устрою кожної групи селян і сільських обивателів. П. Лященко правильно визначив фіскально-правові та станово-класові інтереси, якими керувався уряд у реалізації аграрної політики. Докладний аналіз законодавства привів його до думки, що держава в аграрному реформуванні стала на бік захисту інтересів поміщиків, визнавши всю землю, яка підлягала виділенню селянам, власністю поміщиків. Саме цей принциповий момент, вважав дослідник, визначив подальший перебіг реформи на багато десятиріч [39, 31-39]. Він також повторив висловлену раніше думку, що в результаті реформи значна частина селян отримала надто малі наділи землі, не ведучи вже мову про той контингент (1,5 млн. селян), який не отримав землі взагалі [39, 12-13]. Разом із тим, як справедливо зазначив один із рецензентів, він так і не висвітлив проблему «...з точки зору раціональної економічної політики, яка вимагала щедрого наділу сільському населенню загальнонародного надбання – землі, на його умовах, ніж викупна операція, яка лягла важким тягарем на селянство» [40, 157]. Визнаючи справедливість докорів критика, зазначимо, що П. Лященко у підсумку прийшов таки до висновку, що пореформенне землевпорядкування було лише компромісом, враховуючи інтереси двох сторін в їх прагненні отримати (зберегти за собою) землю.

На думку радянського дослідника П. Хромова, в цій капітальній праці міститься не тільки цінний матеріал, але й значною мірою відображено прихильність П. Лященка до принципів економічного матеріалізму [12, 4]. Є й інший підхід стосовно наукових поглядів Петра Івановича. Свою загальну оцінку його науковій спадщині подали Т. Кітченко та Є. Скокан. Вони вважали, що науковець сповідував об'єктивістські та ідеалістичні підходи [41, 7]. Була й інша оцінка наукової спадщини П. Лященка з аграрної проблематики. Відзначалося, що вчений дотримувався підходів, характерних для «легального марксизму» [42, 389]. У радянській історіографії утвердилася думка, що вчений, як і К. Пажитнов, В. Святловський прагнув послуговуватися економічною теорією марксизму у вивченні аграрного сектору економіки [43, 246].

Висновки. Дослідження Петром Івановичем Лященко наріжних питань розвитку аграрного сектору мали своїм наслідком не тільки захист ним двох дисертацій, але й залучення науковця до формування позиції управлінських структуру формуванні фінансової політики. Як видно з вище наведеного аналізу, радянські дослідники, характеризуючи методологічні підвалини наукової спадщини П. Лященка, послуговувалися політичними штампами, натомість оцінка методологічного підґрунтя його праць у дорадянський період достатньо суперечлива.

Список використаної літератури та джерел:

1. Синкевич Е. Петр Иванович Лященко – историк народного хозяйства СССР: дис. ... к.и.н., Харьков, 1990.
2. Синкевич Е. П. И. Лященко – теоретик, историк и практик кооперативного движения в России. *Проблемы истории, теории и практики кооперативного движения в России*. Тюмень, 1992. С. 6-7.

3. Лященко П. Мобилизация землевладения в России и его статистика. *Русская мысль*. 1905. №2.
4. Миклашевский А. Рецензия. *Ученые записки Юрьевского университета*. 1910. №6. С.1-48.
5. Маслов П. Рецензия. *Современный мир*. 1908. №7. С.144-145.
6. Маслов П. Аграрный вопрос в России. Санкт-Петербург. 1905. Т.1.
7. Каблуков Н. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России. Москва, 1908.
8. Кауфман А. Аграрный вопрос в России. Москва, 1908.
9. Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Санкт-Петербург. 1908. Т.1.
10. Рошер В. Наука о народном хозяйстве в отношении к земледелию и другим отраслям первоначальной промышленности. Москва, 1869. Ч.1.
11. Гильдебрант Б. Политическая экономия настоящего и будущего. Санкт-Петербург, 1860.
12. Хромов П. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. Москва, 1950.
13. Шмоллер Г. Наука о народном хозяйстве: его предмет и метод. – Москва, 1897.
14. Зомбарт В. Идеалы социальной политики. Санкт-Петербург, 1900.
15. Каутский К. Аграрный вопрос. Харьков, 1899.
16. Воронцов В. Рецензия. *Вестник Европы*. 1908. № 10.
17. Сергеевич В. Веche и князь. Русское государственное устройство и управление во время князей Рюриковичей. Москва, 1867.
18. Державний архів Томської області РФ, Ф. 102, Оп. 9, Спр. 322.
19. Ключевский В. Курс русской истории. Москва, 1906. Ч.1.
20. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. Москва, 1912.
21. Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции. Санкт-Петербург, 1909. Ч.1.
22. Павлов-Сильванский Н. Люди кабальные и докладные. Санкт-Петербург, 1895.
23. Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. Санкт-Петербург, 1905.
24. Туган-Барановский М. Национализация земли. Санкт-Петербург, 1906.
25. Миклашевский А. Рецензия. *Ученые записки Юрьевского ун-та*. 1910. №6.
26. Рожков Н. Сельское хозяйство Московской Руси XVI века. Москва, 1899.
27. Семевский В. Крестьянский вопрос в России. Санкт-Петербург, 1888. Т.1.
28. Струве П. Политика, культура, религия и социализм. Санкт-Петербург, 1911.
29. Шторх А., Аделинг Ф. Систематическое обозрение литературы в России в течение пятилетия. Санкт-Петербург, 1810.
30. Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России. Санкт-Петербург, 1835.
31. Заблоцкий-Десятовский А. Обозрение государственных доходов. Санкт-Петербург, 1868.
32. Лященко П. Мукомольная промышленность России и иностранные потребительские рынки. Санкт-Петербург, 1910.
33. Лященко П. Урожай и кооперация. *Вестник Европы*. 1910. Кн.1.
34. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Москва, 1910.
35. Лященко П. Пятдесят лет нашего аграрно-экономического законодательства. *Вестник финансов и промышленности*. 1911. Т.1. №8.
36. Лященко П. Последний секретный комитет по крестьянскому делу. Санкт-Петербург, 1911.
37. Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Санкт-Петербург, 1912.
38. В.В. (Воронцов В.П.) Рецензия. *Вестник Европы*. 1912. №11.
39. Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Санкт-Петербург, 1913. Т.2.
40. Попельницкий А. Рецензия. *Современный мир*. 1914. №5.
41. Киктенко Т., Скокан Е. Петр Иванович Лященко : библиографический указатель. 1876-1955. Киев, 1961.
42. Очерки истории исторической науки в СССР. Москва, 1966. Т. 1.
43. История русской экономической мысли. Москва, 1966. Т. 3. Ч. 1.

References:

1. Sinkevych, Y. (1990). Petr Ivanovich Lyashchenko – istorik narodnogo khozyajstva SSSR [Petr Lyashchenko - historian of the national economy of the USSR]. *Thesis candidate of historical sciences*. Kharkov. [in Russ].
2. Sinkevych, Y. (1992). P.I. Lyashchenko – teoretik, istorik i praktik kooperativnogo dvizheniya v Rossii [Lyashchenko - theorist, historian and practitioner of the cooperative movement in Russia]. *Problems of history, theory and practice of cooperative movement in Russia*. Tyumen, pp. 6-7. [in Russ].
3. Lyashchenko, P. (1905). Mobilizacziya zemlevladieniya v Rossii i ego statistika [Mobilization of land tenure in Russia and its statistics]. *Russian thought*, 2. [in Russ].
4. Miklashevsky, A. (1910). Recenziya [Review]. *Scientific notes of St. George's University*, 6, pp. 1-48. [in Russ].
5. Maslov, P. (1908). Recenziya [Review]. *The modern world*, 7, pp. 144-145. [in Russ].
6. Maslov, P. (1905). Agrarny'j vopros v Rossii [Agrarian question in Russia]. St. Petersburg, Vol. 1. [in Russ].
7. Kablukov, N. (1908). Ob usloviyakh razvitiya krest'yanskogo khozyajstva v Rossii. [On the conditions of development of peasant economy in Russia]. Moscow. [in Russ].
8. Kaufman, A. (1908). Agrarny'j vopros v Rossii. [Agrarian question in Russia]. Moscow. [in Russ].
9. Lyashchenko, P. (1908). Ocherki agrarnoj e'volyuczii Rossii. [Essays on the agrarian evolution of Russia]. St. Petersburg, Vol. 1. [in Russ].
10. Rocher, V. (1869). Nauka o narodnom khozyajstve v otnoshenii k zemledeliyu i drugim otraslyam pervonachal'noj promy'shlennosti. [The science of national economy in relation to agriculture and other industries of the initial industry]. Moscow, Part 1. [in Russ].
11. Hildebrant, B. (1860). Politicheskaya e'konomiya nastoyashhego i budushhego. [Political economy of present and future]. St. Petersburg. [in Russ].
12. Khromov, P. (1950). E'konomicheskoe razvitie Rossii v XIX-XX vv. [Economic development of Russia in the XIX-XX centuries]. Moscow. [in Russ].
13. Schmoller, G. (1897). Nauka o narodnom khozyajstve: ego predmet i metod. [The science of national economy: its subject and method]. Moscow. [in Russ].
14. Zombart, V. (1900). Idealy' soczial'noj politiki. [Ideals of social policy]. St. Petersburg. [in Russ].
15. Kautsky, K. (1899). Agrarny'j vopros. [Agrarian question]. Kharkiv. [in Russ].
16. Vorontsov, V. (1908). Recenziya [Review]. *The Herald of Europe*, 10. [in Russ].
17. Sergeevich, V. (1867). Veche i knyaz'. Russkoe gosudarstvennoe ustrojstvo i upravlenie vo vremya knyazej Rurikovichej. [Evening and the prince. Russian government and rule during the Rurik princes]. Moscow. [in Russ].
18. State Archives of Tomsk Oblast, f. 102, op. 9, spr. 322. [in Russ].
19. Klyuchevsky, V. (1906). Kurs russkoj istorii. [Course of Russian History]. Moscow, Part 1. [in Russ].
20. Makarov, N. (1912). Krest'yanskoe khozyajstvo i ego e'volyucziya. [Peasant economy and its evolution]. Moscow. [in Russ].

21. Oganovsky, N. (1909). Zakonomernost' egrarnoj e'voljuczii. [The regularity of agrarian evolution]. St. Petersburg, Part. 1. [in Russ].
22. Pavlov-Silvansky, N. (1895). Lyudi kabal'ny'e i dokladny'e. [People bonded and detailed]. St. Petersburg. SPb. [in Russ].
23. Miliukov, P. (1905). Gosudarstvennoe khozyajstvo Rossii v pervoj chetverti KhVIII stoletiya i reforma Petra Velikogo. [The State Economy of Russia in the First Quarter of the Eighteenth Century and the Reform of Peter the Great]. . St. Petersburg. [in Russ].
24. Tugan-Baranovsky, M. (1906). Nacjonalizacija zemli. [Nationalization of the land]. St. Petersburg. SPb. [in Russ].
25. Miklashevsky, A. (1910). Recenziya [Review]. *Scientific notes of Yuryevsky University*, 6. [in Russ].
26. Rozhkov, N. (1899). Sel'skoe khozyajstvo Moskovskoj Rusi KhVI veka. [Agriculture of Moscow Russia in the sixteenth century]. Moscow. [in Russ].
27. Semevsky, V. (1888). Krest'yanskij vopros v Rossii. [The peasant question in Russia]. St. Petersburg, Vol. 1. [in Russ].
28. Struve, P. (1911). Politika, kul'ura, religiya i soczializm. [Politics, Culture, Religion and Socialism]. St. Petersburg. [in Russ].
29. Stork, A. & Adeling, F. (1810). Sistematischeskoe obozrenie literatury' v rossii v techenie pyatiletija. [A systematic review of literature in Russia over a five-year period]. St. Petersburg. [in Russ].
30. Nebolsin, G. (1835). Statisticheskie zapiski o vneshnej trgovle Rossii. [Statistical notes on foreign trade of Russia]. St. Petersburg. [in Russ].
31. Zablotsky-Desyatovsky, A. (1868). Obozrenie gosudarstvenny'kh dokhodov. [Review of State Revenues]. St. Petersburg. [in Russ].
32. Liachenko, P. (1910). Mukomol'naya promy'shennost' Rossii i inostranny'e potrebitel'skie ry'nki. [Flour milling industry of Russia and foreign consumer markets]. St. Petersburg. [in Russ].
33. Lyashchenko, P. (1910). Urozhaj i kooperacija [Harvest and cooperation]. The Herald of Europe. Book 1. [in Russ].
34. Ignatovich, I. (1910). Pomeschhich'i krest'yane nakanune osvobozhdeniya. [Landlords and peasants on the eve of liberation]. Moscow. [in Russ].
35. Lyashchenko, P. (1911). Pyatdesyat let nashego agrarnoe'konomicheskogo zakonodatel'stva. [Fifty years of our agrarian and economic legislation]. *Journal of Finance and Industry*, 8, Vol. 1. [in Russ].
36. Lyashchenko, P. (1911). Poslednij sekretny'j komitet po krest'yanskomu delu. [The Last Secret Committee on Peasant Affairs]. St. Petersburg. [in Russ].
37. Lyashchenko, P. (1912). Khlebnaya trgovlya na vnutrennikh ry'nkakh Evropejskoj Rossii. [Bread Trade in the Internal Markets of European Russia]. St. Petersburg. [in Russ].
38. V. V. (V. P. Vorontsov) (1912). Recenziya [Review]. *The Herald of Europe*. 11. [in Russ].
39. Lyashchenko, P. (1913). Oчерки аграрной e'voljuczii Rossii. [Essays on the agrarian evolution of Russia]. St. Petersburg, Vol.2. SPb. T.2. [in Russ].
40. Popelnitsky, A. (1914). Recenziya. [Review]. The modern world, 5. [in Russ].
41. Kiktenko, T. & Skokan, E. (1961). Petr Ivanovich Lyashhenko: bibliograficheskij ukazatel' 1876-1955. [Petr

Ivanovich Lyashchenko : bibliographic Index. 1876-1955]. Kiev. [in Russ].

42. Oчерки istorii istoricheskoi nauki v SSSR. [Essays on the history of historical science in the USSR] (1966). Moscow, Vol. 1. [in Russ].

43. Istoriya russkoj e'konomicheskoi my'sli. [History of Russian economic thought] (1966). Moscow, Vol. 3, Part 1. [in Russ].

Y. Sinkevych

P. I. LYASHCHENKO - RESEARCHER OF THE PROCESSES OF EVOLUTION OF AGRARIAN RELATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE

***Introduction.** The member of Academy of Sciences Peter Ivanovich Lyashchenko is quite deservedly considered one of the founders of the direction on the border of historical and economic science – the history of national economy.*

***Purpose:** to research in detail the works of P. Lyashchenko, published in the early twentieth century, which were devoted to the issues of evolution of agrarian relations in the Russian Empire.*

***Results.** P. Lyashchenko's biography and scientific heritage have been fairly well-studied, though there are some inconsistencies here. For example, reference books still contain false information about the scientist's year of birth. His work done in the early twentieth century on the agrarian issue is described in historiography poorly. Therefore, in this publication, it is aimed to analyze his most significant works regarding the evaluation of the 1861 reform, the issue of peasant farmland, the activities of the banking system, the milling industry, and grain foreign trade. Using a wide range of historical, legal and historical-economic literature P. I. Lyashchenko tried to reduce the economic life of the country to his scheme. The scientist's observation of the process of gradual formation of the internal market is interesting enough. He saw the main obstacle in the further development of agriculture in preserving the remnants of serfdom. The scientist noted that in the post-reform period there was a mass proletarianization of the peasantry, the spread of low land. In the reform of 1861, he also saw the positive changes that contributed to the emergence of small producers. P. I. Lyashchenko drew attention to the little-known measures that preceded the 1861 reform. This topic was further developed in a subsequent publication. In it he concluded that the reform was an outright robbery of the peasantry.*

***Conclusion.** It can be seen from the above analysis that the Soviet researchers used exclusively political stamps in characterizing the methodological foundations of P. Lyashchenko scientific heritage, while the overall assessment of the methodological background of his works in the pre-Soviet period is rather contradictory.*

Рецензії Reviews

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-66-67

Масненко В. В. «Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. – Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2019 – 554 с.»*

Дослідники аграрної історії з Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького у рамках виконання держбюджетної теми «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0112U003864) опублікували збірник документів і матеріалів, присвячений аграрному законодавству періоду Української революції. В цьому унікальному виданні представлено 140 нормативних актів законодавчого, розпорядчого, управлінського характеру, які достатньо репрезентативно характеризують аграрну політику різних державних утворень і політичних режимів на території України: Тимчасового уряду, Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР, органів советської влади, Особливої наради ЗСПР, Уряду Півдня Росії, Другої Речі Посполитої, Румунії та Чехословаччини у 1917-1921 рр.

Збірник має логічно виправдану структуру, яка містить десять глав, матеріали у яких підбрано за хронологічним і хронологічно-тематичним принципом. Кожний документ має відповідну атрибуцію із зазначенням місця архівного збереження, або його першої/попередньої публікації. Позитивною стороною збірника, яка визначає належний науковий рівень є наявність довідкового апарату, що складається із іменного та географічного покажчиків, переліку використаних архівних фондів та опублікованих документів, переліку письмових документів, списку скорочень і умовних позначень.

У виданні вміщено документи із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Державного архіву Російської Федерації. Частина з них безпосередньо виявлена упорядниками і вперше вводиться до наукового обігу. Також використано раніше опубліковані матеріали відповідної тематики із

збірників документів, спогадів, хрестоматій, періодичних видань.

Найважливішою перевагою рецензованого збірника є комплексний підхід, який дозволяє отримати цілісне уявлення про механізми вироблення, прийняття і функціонування аграрного законодавства на території України в революційну добу. Характерно, що упорядники не обмежилися публікацією документів, які стосуються лише власне українських державних утворень – першої та другої УНР, Української Держави та ЗУНР, але й залучили аграрну нормативну базу інших держав і політичних режимів, які в той час поширювали свій контроль на українську територію, або на її окремі регіони.

Так, у першій главі наведено десять документів, які характеризують земельну політику Тимчасового Уряду Росії, шоста глава містить 15 документів з царини советської аграрної політики, сьома глава охоплює 33 документи щодо формування аграрного законодавства Білого руху (Особливої наради ЗСПР й Уряду Півдня Росії), у восьмій главі опубліковано Закон Румунської держави про аграрну реформу для Бессарабії та Закон аграрної реформи в Буковині, дев'ята глава містить Акт Речі Посполитої від 15 липня 1920 р. про здійснення земельної реформи, а десята глава – Закон Чехословаччини від 11 червня 1919 р. про земельний уряд.

Серед документів Тимчасового Уряду привертають увагу нормативні акти, які мали регулювати створення і функціонування Земельних комітетів з підготовки і проведення земельної реформи, охорону посівів, матеріали Другого Всеросійського з'їзду Ліги аграрних реформ, Закон про землю, ухвалений Всеросійськими установчими зборами тощо.

У главі присвяченій Українській Центральній Раді підбрані матеріали з рішень Першого Всеукраїнського військового з'їзду, Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, Всеукраїнського робітничого з'їзду, нормативні документи Генерального секретаріату з земельних питань, фрагменти Універсалів УЦР, матеріали засідань Центральної Ради, текст Тимчасового земельного закону 18 січня 1918 р., у яких висвітлюється аграрна політика на першому етапі Української революції.

Глава про Гетьманат Павла Скоропадського містить Закон про право на врожай 1918 р. на території Української держави, Закон про право купівлі землі у сільській місцевості, Статут Державного Земельного банку, витяги із Закону про тимчасовий державний устрій України, матеріали засідань Ради міністрів Української Держави, проект загальних підстав земельної реформи, нормативні акти місцевих земельних комісій тощо.

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах держбюджетної теми «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0112U003864)

Документальна база доби Директорії представлена матеріалами засідань Ради Народних Міністрів, Декларацією Директорії УНР, постановами та розпорядженнями Директорії щодо аграрної проблематики, загальним планом проведення земельної реформи Народного Міністерства земельних справ від 16 січня 1919 р., інструкціями цього міністерства, текстом Закону про землю в УНР тощо.

П'ята глава збірника присвячена селянському законодавству Західноукраїнської народної республіки. Зокрема, подається інформація про підготовку аграрного законодавства на нараді щодо земельної реформи в Державному секретаріаті земельних справ, Ухвала земельної комісії Української національної Ради «Основи земельної реформи», текст Земельного Закону для ЗО УНР від 14 квітня 1919 р.

Серед матеріалів советської влади становлять інтерес «Манифест Временного рабоче-крестьянского правительства Украины», резолюції з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У та РКП(б) з селянського питання, витяги з «Земельного кодексу УСРР» 1922 р., текст Закону про землю 2 березня 1921 р.

Аграрне законодавство Особливої наради ЗСПР представлено постановами цієї інституції, зокрема щодо збору врожаю 1919 р., формуванню мирових комісій, Декларацією з аграрного питання від 23 березня 1919 р., положенням про відновлення прав власності на землю. Низка документів стосується діяльності комісії В. Колокольцева, комісії В. Челіщева – А. Білімовича з підготовки земельної реформи, звернень представників Всеросійського союзу земельних власників.

Подані також цікаві матеріали щодо аграрної політики Уряду Півдня Росії: урядові пояснення до Наказу про землю генерала П. Врангеля, про новий Земельний Закон, Тимчасове положення про земельні інституції, відомості про реалізацію Земельного Закону 25 травня 1920 р. тощо.

Отже, матеріали збірника дозволяють дослідникам отримати досить цілісну картину основних тенденцій

регулювання аграрної сфери України революційної доби, зрозуміти підхід різних політичних сил щодо вирішення основного питання революції – селянського. Наскрізною канвою, своєрідною червоною ниткою в тодішній аграрній політиці було проведення реформ, які дозволили б врегулювати земельну власність, ліквідувати або суттєво зменшити малоземелля селянства. Але окремі державні інституції та різні політичні гравці пропонували відмінні вектори та механізми їхнього проведення. Не важко побачити, що конкурентна боротьба за симпатії селянства спонукала частину політиків до популістських і спекулятивних кроків, які особливо помітні у підходах представників більшовицької влади. З іншого боку, більш реалістичні проекти вирішення земельного питання запропоновані, скажімо, за гетьмана П. Скоропадського не знаходили належної підтримки, або не були реалізовані, оскільки їхні ініціатори втратили владу. Тим самим, дослідники можуть здійснити порівняльний аналіз адекватності нормативної бази та результативності аграрної політики різних державних утворень.

Як побажання можна запропонувати упорядникам збірника розширити його проблематику за рахунок залучення матеріалів з аграрної політики різних повстанських формувань, які діяли на території України, скажімо, «Революційної ради повстанців Херсонщини, Катеринославщини та Таврії», чи Ради Революційної повстанської армії України (махновців). Також не завадило б супроводити публікацію документів відповідними тематичними коментарями.

Зрештою, варто зауважити, що опубліковані документи і матеріали мають не тільки історіографічний характер, але й можуть становити суспільно-політичний інтерес для сучасної України, особливо в умовах впровадження ринку земель сільськогосподарського призначення.

Масненко В. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 22

(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2019. – Вип. 22. – 68 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 05.12.2019. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 8,55. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com